Biographisch woordenboek van protestantsche godgeleerden in Nederland. Deel 6

Jan Pieter de Bie, Johannes Lindeboom en D. Nauta

bron
Jan Pieter de Bie, Johannes Lindeboom en D. Nauta, *Biographisch woordenboek van protestantsche godgeleerden in Nederland. Deel 6*. Martinus Nijhoff, 's-Gravenhage 1949

Zie voor verantwoording: https://www.dbnl.org/tekst/bie_005biog06_01/colofon.php

Let op: boeken en tijdschriftjaargangen die korter dan 140 jaar geleden verschenen zijn, kunnen auteursrechtelijk beschermd zijn. Welke vormen van gebruik zijn toegestaan voor dit werk of delen ervan, lees je in de gebruiksvoorwaarden.

dbnl digitale bibliotheek voor de Nederlandse letteren

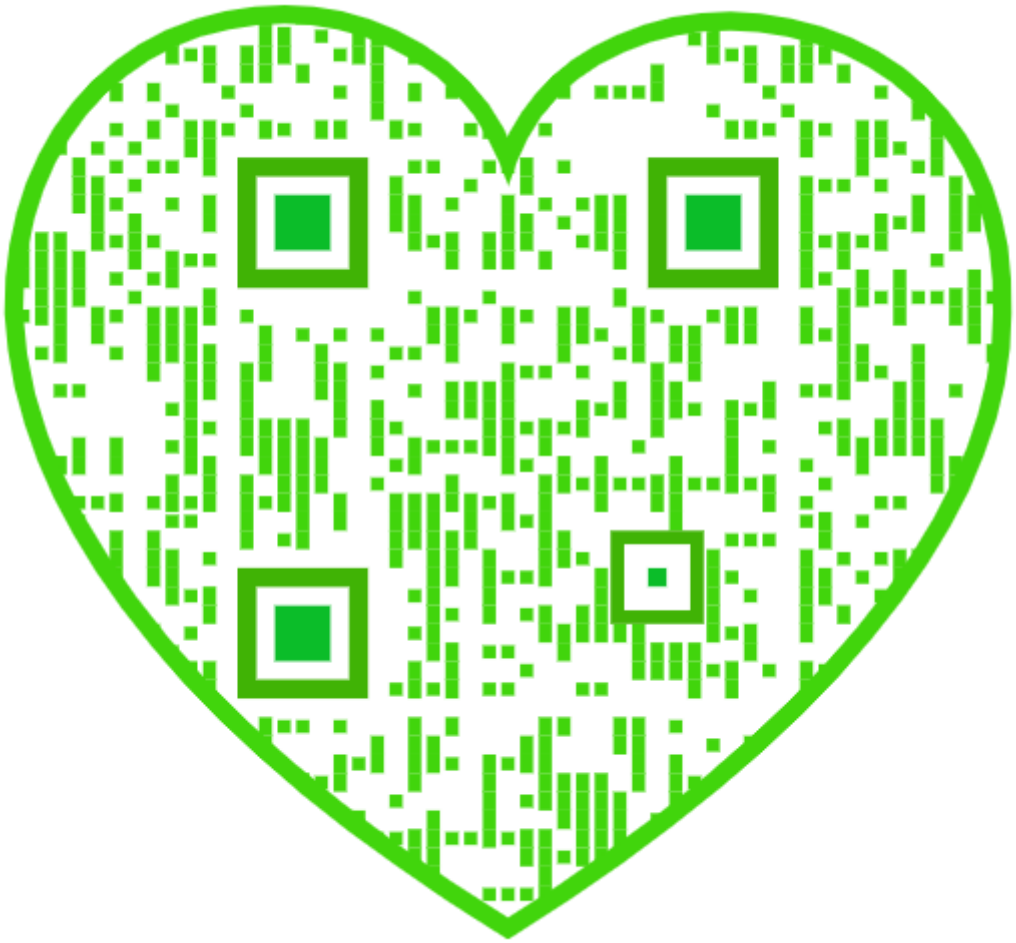

L (Vervolg)

[Jan de Liefde]

LIEFDE (Jan de), de jongste der twee zoons uit het huwelijk van Jakob de Liefde en Alida Overbeek, werd den 25en Dec. 1814 te Amsterdam geboren, en overleed aldaar den 6en Dec. 1869. Eenige maanden vóór zijn geboorte waren zijn ouders van Haarlem, waar zijn vader een winkelzaak gedreven had, welke tengevolge van de tiërceering te gronde was gegaan, naar Amsterdam verhuisd. Aanvankelijk was laatstgen. daar werkzaam bij een glasfabrikant, totdat het hem in 1819 gelukte door middel van sollicitatie een aanstelling te verkrijgen voor de vacante betrekking van koster der Vereenigde Doopsgezinde gemeente. Dit bracht mede dat het gezin de Liefde toen de ruime kosterswoning betrok, verbonden aan het kerkgebouw (Singel). Daar overleed eenige jaren later de moeder des huizes. In 1826 hertrouwde de vader met haar jongere zuster Johanna, uit welk huwelijk twee dochters en een zoon geboren werden.

Uiteraard kwam de jonge Jan de Liefde in bovenbedoeld milieu gedurig in aanraking met leeraren der gemeente en ook met professoren en studenten van het Doopsgezind Seminarie. Zijn dagelijksch verkeer in deze Doopsgezinde sfeer en daarbij de lust tot de studie, die al vroeg bij hem uitkwam, maken verklaarbaar dat hij de begeerte koesterde om opgeleid te worden tot Doopsgezind leeraar. Terwijl hij in zijn jeugd lichamelijk zwak en achterlijk was - een euvel dat echter in den loop der jaren gaandeweg verdween door geregeld verblijf gedurende zijn vacanties buiten Amsterdam bij zijn moeders familie te Hengelo (O.) - kwamen de kostelijke gaven van hoofd en hart, die hem eigen waren, al spoedig aan het licht.

In 1832 ingeschreven als student aan de Kweekschool der Doopsgezinde Sociëteit onderscheidde hij zich daar door ijver en bekwaamheid. De beide leermeesters, wier colleges hij daar had te volgen, Sam. Muller en Wopko Cnoop Koopmans verschilden onderling in menig opzicht van richting; ofschoon beiden supranaturalisten waren, droeg het onderwijs van den eerste een rationalistisch karakter, terwijl dat van den ander min of meer rechtzinnig getint was (vgl. over Koopmans, hiervóór Dl. V, blz. 210-216). Aan het einde van zijn studietijd stond hij aan de zijde van Prof. Koopmans; dezen leermeester erkende hij later uitdrukkelijk als het eerste middel om hem ‘van de duisternis over te brengen in het licht’, (aldus in zijn brochure *Gevaar*! *Gevaar en geen vrede*! Zutph. 1844). Prof. Mullers opvattingen werden aanvankelijk nog wel door hem aanvaard, maar daarna al beslister verloochend en bestreden. Opmerkelijk is dat deze hoogleeraar, dien hij in zijn later leven om des beginsels wil heeft bedroefd en ook wel in hooge mate ontstemd, nooit heeft opgehouden hem te beschouwen als ‘een helaas afgevallen, doch geliefden discipel’.

In 1837 deed de Liefde eindexamen aan de Kweekschool. Naar het gebruik dier dagen schreef hij bij deze gelegenheid een dissertatie of scriptie over ‘Het onderscheid van den toestand des menschen vóór en nà den val, benevens eene aanwijzing

van den invloed, dien dit op de Chr. leer moet hebben gehad'. Met volle erkenning van de blijken van scherpzinnigheid en groote bekwaamheid door hem gegeven, achtte de Bestuursvergadering het toch raadzaam hem door Professoren te doen onderhouden over 'het vreemde, zoo in onderwerp als in behandeling'. Dit was een voorteeken van de moeilijkheden, die hij later in de Doopsgezinde Broederschap zou ontmoeten.

Den 10en Dec. 1837 deed hij zijn intrede als Doopsgezind leeraar te Woudsend (m. Col. I:28) na bevestigd te zijn door Ds. D. Gorter van Warns (m. Mc. X:42-45). De preeken, gedurende zijn verblijf van nog geen anderhalf jaar aldaar gehouden, deden hem in zijn later leven, zooals hijzelf dit uitdrukt, blozen vanwege haar nevelachtigheid en onbestemdheid. De Schriftuurlijke woorden en termen, waarvan hij zich naar den trant der supranaturalistische school zooveel mogelijk bediende, verstond hij in een geheel verwrongen zin of in het geheel niet, zoo verklaart hijzelf vijf jaren na zijn vertrek uit Woudsend. (*Gevaar*! *Gevaar*! blz. 78).

Den 24en Febr. 1839 nam hij afscheid van zijn eerste gemeente (m. Joh. XV:9) om een beroeping naar Zutphen op te volgen. Opmerkelijk is dat hij deze te danken had aan Prof. S. Muller, die in de Liefde blijkbaar den geschikten man zag om de in vrij grof rationalisme vervallen gemeente, die hijzèlf eenmaal als leeraar had gediend, op de oude paden terug te voeren. De uitkomst heeft Muller ook in deze verwachting teleurgesteld. Den 7en Apr. 1839 verbond de Liefde zich aan zijn nieuwe gemeente, destijds uit 60 leden bestaande en jarenlang bearbeid in vrijzinnigen geest. Men hield er wel van zijn persoon, maar zijn prediking viel van meetaf bij de meesten niet in den smaak, omdat deze hun te ernstig was. Hij stond intusschen zooals hijzelf het aanduidt, nog in den overgang van het liberalisme tot de orthodoxie (zie zijn *Volksmagazijn.* 1857, blz. 228). In den toestand van geestelijke onzekerheid en onrust over zichzelf, waarin hij destijds verkeerde, kwam tegen het eind van 1839 een ingrijpende verandering. Aanleiding hiertoe was de lezing van het boekje van John Angell James: *Bestuur en aanmoediging voor ieder*, *die ernstig de zaligheid zoekt.* Hij las het op reis in een diligence en werd door den indruk, die het op hem maakte, gebracht tot beslistheid van overtuiging (zie zijn keurige, in een vergadering der Nutsafdeeling te Zutphen gehouden lezing, later in druk uitgegeven onder den titel: *De Diligence of de reis naar de stad der erfenis* (Arnh. 1845) en daarbij S. Coolsma, a.w., blz. 58-68). De principieele verandering, die bij hem had plaatsgegrepen, was uiteraard van merkbaren invloed op zijn prediking. Zijn gemeente keerde er zich meerendeels van af. Men beweerde: het was niet Mennist, maar Gereformeerd wat hij predikte. Wàt hij ook bijbracht uit de werken van Menno Simons om de onjuistheid dier bewering aan te toonen, het baatte niet. En hoe beleidvol hij er zich op toelegde den afkeer in zijn gemeente tegen de 'nieuwe leer' niet onnoodig te vermeerderen, het werkte als olie in het vuur. Alras werd het kerkgebouw meer door Hervormden dan door Doopsgezinden bezocht. Ook buiten Zutphen ontstond over het gebeurde beroering. Velen van buiten de stad zochten hem thans juist op, zelfs uit de omgeving van Arnhem en Apeldoorn, zoodat men tot op de trappen van den preekstoel zat.

Al was in dit laatste voor de Liefde iets prikkelends en opwekkends, de pijnlijke ervaringen, die hij in dezen tijd opdeed, hadden de overhand. In de moeilijkheden, waarin hij thans geraakt was, ondervond hij krachtigen geestelijken steun van O.G. Heldring, zooals blijkt uit zijn brief aan dezen gericht (afgedrukt bij Coolsma a.w.,

blz. 37-44). Zijn gezinsleven na zijn tweede huwelijk (in 1840 voltrokken) was hem een ware vluchtheuvel in de zoo woelige levenszee.

Inmiddels had hij kennis gemaakt met een bekeerden Israëliet, geboortig van 's-Gravenhage en aldaar in de Ned. Hervormde Kerk gedoopt, J.B. de Pinto, een kennismaking, die later onmiskenbare gevolgen heeft gehad voor den loop der gebeurtenissen in de Zutphensche Doopsgezinde gemeente. Deze man voelde zich zoozeer aangetrokken door de Liefde, dat hij bij dezen kwam inwonen. Samen bestudeerden zij de profetieën van het Oude Testament en de geschriften van J.N. Darby, den vader van het Darbisme. Behalve met de toekomst van Christus en de herstelling van Israël in Palestina hielden zij zich sterk bezig met het leerstuk van den Doop, naar aanleiding van de brochure van Ds. J.E. Feisser: *Beknopte aanwijzing van het ongeoorloofde van den Doop der kleine kinderen* (Gron. 1843).

Hoe sterk de Liefde zelf op dit laatste den nadruk legde was reeds in zijn eerste gemeente uitgekomen. In ‘het Boek van de Leeden der bejaarden Doop genegene Kristenen tot Woudsend’ stond sedert 1682 op elke pagina bovenaan: ‘Door de Christel. Waterdoop of met attestatie uit andere gemeenten overgekomen, zijn met deze gemeente vereenigt de volgende leden’. De Liefde schreef in 1838 bovenaan: ‘Door den Heiligen Waterdoop of door middel van voldoende attestatie tot deze gemeente vereenigd’. Uit deze kleine verandering blijkt wel dat volgens hem een attestatie meer behoort te zijn dan eenvoudig een verklaring van lidmaatschap. In beginsel ligt hierin wat hij zes jaren later uitsprak in een geschrift onder den titel *Niet de Kinderdoop*, *maar de Doop der bejaarden is het bondszegel des Nieuwen Verbonds* (Zutph. 1844): de gemeente is verplicht toe te zien of de bejaarden, die zich bij haar willen aansluiten, kenmerken van wedergeboorte bezitten. In die dagen verwierp de Liefde niet alleen den Kinderdoop, maar werd hij er bijna toe gebracht zich wederom te laten doopen, en dan bij onderdompeling, dus baptist te worden. Later, in 1849 is het bij hem metterdaad daartoe gekomen, maar daarna heeft hij zich veel gematigder over den Kinderdoop uitgesproken, en in 1854 zelfs herroepen al wat hij tevoren daartegen had geschreven en het betreurd dat zijn leerling, de bekende Evangelist E. Gerdes, baptist was geworden.

Inmiddels was de verwijdering tusschen hem en zijn gemeente allengs grooter geworden. Hiertoe had bijgedragen de uitgave in 1844 van zijn hiervóór reeds vermelde geschrift: *Gevaar! Gevaar! en geen vrede! Een woord tot de slapenden en in slaap gewiegden* (zie over den inhoud: F.J. de Holl. *Jan de Liefde* (*1814-1869*), *zijne denkbeelden over de gemeente en zijne vroomheid* in: *Doopsgez. Bijdr.* 1901, blz. 133-194). Deze lijvige brochure, die het krachtigst getuigenis gaf van zijn veranderde gezindheid, oogstte instemming van Hervormde zijde en ook in den Réveilkring van mannen als Wormser en Groen van Prinsterer (*Brieven van J.A. Wormser*, *medegedeeld door Mr. Groen van Prinsterer* (Amst. 1874), I, blz. 20, 21). Maar groote opschudding verwekte zij in de Doopsgezinde wereld. Geen wonder, want zij droeg het karakter van een oorlogsverklaring aan haar Broederschap. Aanleiding tot de uitgave vond de Liefde in een strijd tusschen den Doopsgezinden predikant Joost Halbertsma (zie over dezen hiervóór Dl. III, blz. 457-461) eenerzijds, Prof. S. Muller en de Doopsgezinde predikanten Jan Boeke en A.M. Cramer andererzijds. Halbertsma had in zijn kort te voren verschenen werk *De Doopsgezinden en hunne herkomst* den ondergang der Sociëteit voorspeld op grond hiervan dat de rechtzinnigheid, die volgens hem niet in haar mid-

den te huis behoorde, was binnen geslopen, en dat de rationalistische, practische zedeleerredenen der vaderen werden verdrongen door de prediking van de genade door de jongere predikanten. Tegen deze bewering hadden Muller en Boeke hem op scherpe wijze gebrek aan kennis en godsdienstzin verweten, en uiteengezet dat deze beschuldiging ongegrond was. Halbertsma had in zijn betoog gezinspeeld op twee der jongere predikanten, die zich aan de misdaad van orthodox te zijn schuldig maakten en hun jeugdigen secteijver betreurd. De Liefde begreep dat hij één der twee schuldigen was, en wierp zich met de hem eigen slagvaardigheid te midden der strijdende partijen. Een scherp requisitoir stelt hij in tegen de Doopsgezinde Sociëteit, haar voorhoudende, in den vorm van een parabel, den vervallen geestelijken toestand, en het gemis aan eenheid in Christus van hare gemeenten, alles naar zijn aanwijzing gevolgen van de leervrijheid, die zij huldigt.

Dat dit geschrift niet het karakter vertoont van een vriendelijke terechtwijzing maar van een doorloopende snijdende aanklacht, is daaruit te verklaren dat de Liefde na een vierjarigen strijd met zijn gemeente zich gedrongen voelde een conscientiekreet te slaken. Hij had zich door alle Doopsgezinden, gemeenteleden zoowel als oversten des volks, verlaten gezien en bovendien had hij nu ook het onaangename bericht ontvangen, dat de jaarlijksche persoonlijke toelage van *f* 200, bij zijn beroeping op een traktement van *f* 1000 hem door bemiddeling van Prof. Muller toegekend, zou vervallen wanneer de bestaande moeilijkheden tusschen hem en zijn gemeente niet uit den weg geruimd werden. De Liefde verstond daaruit: wanneer hij niet anders preekte. Inderdaad was zijn verhouding tot zijn gemeenteleden onhoudbaar geworden. Zelfs zijn Kerkeraad verscheen niet langer onder zijn gehoor, uitgenomen alleen de diaken, wiens beurt het was te collecteeren, en ten laatste nam ook deze de vrijheid van vooraf de godsdienstoefening in de Hervormde Kerk bij te wonen om dan tegen den tijd, dat die van de Doopsgezinden uitging te zorgen met het kerkezakje aan de deur van de Liefde's kerk op zijn post te zijn. Eindelijk kwam het zóóver dat zijn wensch, dien hij herhaaldelijk in gesprekken met kerkeraadsleden had te kennen gegeven, om van zijn betrekking tot de gemeente ontslagen te worden, in vervulling ging. Na ingewonnen advies van Prof. Muller werd eerst in een vergadering van den Kerkeraad en vier dagen later (26 Oct. 1845) in een bijeenkomst van de Broederschap besloten: 1°. aan Ds. de Liefde zijn ontslag te geven: 2°. hem voor vier jaar een jaarlijksche uitkeering van *f* 500 (het halve traktement) aan te bieden; terwijl de gemeente de huur van zijn huis zou overnemen (zie zijn *Antwoord aan Prof. S. Muller* (Amst. 1854), blz. 8-11). De wijze, waarop hij zijn eervol ontslag heeft verkregen, is verschillend beoordeeld (zie: *Doopsgez. Bijdr.* Jrg. 1881, blz. 60, 61; Jrg. 1901, blz. 161-164; Coolsma, a.w., blz. 69, 70).

Nadat zijn betrekking tot de Zutphensche gemeente verbroken was, trad hij geregeld op in een lokaal, door Hervormde vrienden voor hem gebouwd; eerst preekte hij er zonder meer, maar allengs kwam het tot stichting van een vrije gemeente, waarin hij zijn denkbeelden omtrent het gevaarlijke zoowel van *bandeloosheid* als van *beknelling* der gemeente in practijk zag gebracht: een vastgesloten eenheid in ‘de fundamenten des heils’, maar voor de bijkomstige dingen de meest mogelijke ruimte voor vrijheid en verscheidenheid. Deze ‘Apostolisch-Christelijke-Afgescheiden Gemeente’ heeft slechts enkele maanden bestaan, daar de Liefde spoedig Zutphen ging verlaten.

In verband met de stichting van een Christelijke Normaalschool te Nijmegen,

waartoe van de zijde der ‘Christelijke Vrienden’ (o.a. door Mr. G. Groen v. Prinsterer en mr. J.J.L. van der Brugghen) stappen werden gedaan, achtte men de Liefde den aangewezen directeur voor die school. Men bood hem aan daarvoor een studiereis in Duitschland te ondernemen, welke reis grootendeels door Groen v. Pr. werd bekostigd. Hij ging op dit voorstel in en vertrok in 1846 met zijn gezin naar Meurs, in de Rijnprovincie, waar een seminarie voor christelijke onderwijzers gevestigd was onder director Zahn. Hij won daar zoozeer aller achting door zijn bekwaamheid, dat hij, toen kort daarop een vacature ontstaan was in het directorschap van de stichting der Rheinische Mission te Barmen, aldaar werd benoemd tot waarnemend Director, voorloopig voor zes maanden. Van toen af dateert zijn warme liefde voor de Zending, waarvan hij in de volgende jaren zoo menig blijk heeft gegeven. Terwijl zijn gezin te Meurs bleef wonen, vestigde hij zich te Barmen waar hij zich in het Missionshaus recht op zijn plaats gevoelde. Hij gaf er 38 uren per week les in verschillende vakken, terwijl de arbeid daar hem zeer aantrok. Toch zou hij zijn loopbaan niet in het schoolwezen vinden. Zijn baptistische gevoelens waren ten slotte een beletsel zoowel voor zijn definitieve benoeming tot Director der Rheinische Mission als voor zijn benoeming tot Directeur der Normaalschool.

In het einde van 1847 bracht hij, terwijl zijn gezin te Meurs bleef wonen, zijn domicilie over naar Elberfeld. Aldaar kwam hij in aanraking met mannen van allerlei godsdienstige richting, o.a. met Dr. H.F. Kohlbrügge, met wien hij - blijkens zijn brieven - om meer dan één reden niet sympathiseerde. Vooral in een kleinen kring van Baptistisch-Darbistische vrienden bewoog hij zich. Hij hield er een paar keer per week Bijbellezing en schreef voor de Duitsche en de Hollandsche pers. Ook bracht hij er o.a. het eerste deel van zijn *Algemeene Geschiedenis* op het papier. Tengevolge van de tijdsomstandigheden (de revolutie te Parijs) kon het niet aanstonds een uitgever in Holland vinden, en kwam het eerst in 1849 van de pers. Een tweede deel volgde in 1853; het derde, waarin de ‘Nieuwe Geschiedenis’ zou worden beschreven, is nooit verschenen wat wèl te betreuren is omdat het werk uitnemende kwaliteiten vertoont en van bevoegde zijde ten zeerste geroemd is (zie hierover Coolsma, a.w., blz. 91, 92). In dezen tijd schreef hij ook een geheele reeks veelgeprezen schoolboekjes, waaraan hij weldra nog andere geschriften voor de jeugd toevoegde. Zoo is hij het geweest, die den stoot gegeven heeft tot het stichten van een christelijke lectuur voor school en huisgezin.

Uit den inhoud zijner geschriften uit die jaren krijgt men niet den indruk dat hij door zoo zware financieele zorgen gekweld werd als inderdaad het geval was. Uit een brief aan mr. Groen v. Pr. in 1846 blijkt dat hij er toen reeds over gedacht had met zijn gezin naar Amerika te verhuizen. Nu zijn werk in Duitschland was afgeloopen, kwam opnieuw het plan bij hem op in de nieuwe wereld een middel van bestaan te zoeken. In Apr. 1848 begaf hij zich naar Holland in verband met zijn geschriften voor het Christelijk onderwijs. Te Amsterdam zou hij bovendien in onderhandeling treden met een scheepskapitein over passage daarheen voor zich en zijn gezin. Maar Ds. O.G. Heldring, die zich toen juist ook in de hoofdstad ophield, wist hem nog ter elfder ure van zijn voornemen af te brengen en trachtte de ‘Christelijke Vrienden’ aldaar te bewegen hem tot predikant voor Israël aan te stellen. Dit gelukte niet, maar van Amerika werd, althans voorloopig, afgezien en de Liefde keerde met zijn gezin den 3en Mei naar het vaderland terug, waar hij zich, eerst voor de goedkoopheid te Abcoude en later, in Febr. 1849, te Amsterdam vestigde.

Terwijl hij uitzag naar een bepaalden weg, die hem daartoe de meest geschikte zou blijken, kreeg hij nog in datzelfde jaar een blik op het werk, dat het voornaamste en meest blijvende in zijn leven zou worden. Staande op een brug over de Goudsbloemgracht, destijds een onoogelijke achterbuurt, waar een toestand heerschte van verregaande vervuiling en onzedelijkheid, kwam de gedachte bij hem op dat daar voor hem het aangewezen arbeidsveld lag.

Hij begon op zeer kleine schaal, met een Bijbellezing in de gehuurde voorkamer van een vischvrouw voor vijf arme vrouwen en een-blinden orgeldraaier. Allengs groeide daarna het getal belangstellenden aan. Straks bleek een lokaliteit voor ruim 200 personen niet te groot. Een paar jaren later werd hij in staat gesteld een perceel aan te koopen en te doen verbouwen tot een lokaal, dat 2 à 300 personen kon bevatten. Ook des Zondagmorgens begon hij te preeken in ‘Tecum Habita’, een bestaand gebouw aan de Heerengracht, en nadat ook dit te klein was geworden kreeg hij een eigen kerkgebouw in de Spuistraat gen. ‘Eben-Haëzer’. Bovendien had hij te Amsterdam ook een eigen seminarie, waar hij evangelisten opleidde, van welke gewoonlijk een 6 of 7-tal het land in alle richtingen doorkruiste.

Van zijn terugkeer in de hoofdstad in 1849 af was hij meer in de eigenlijke kringen van het Réveil getreden, en zoo vaker in aanraking gekomen met de ‘Christelijke Vrienden’, o.a. da Costa, Wormser en Hasebroek, die van tijd tot tijd in hun samenkomsten den toenmaligen toestand der Hervormde kerk bespraken.

Over het algemeen was zijn verhouding tot de mannen van het Réveil goed en broederlijk. Zij waren ingenomen met zijn ‘geniale bestrijding van het ongeloof’ (J.A. Wormser). Zijn evangelisatietalent vond evenals zijn aantrekkelijke persoonlijkheid ruimschoots waardeering. Groen en zijn vrienden steunden zijn arbeid met hun geld. Zij maakten hem zelfs redacteur van *De Handwijzer*, naast *De Nederlander* een hunner organen. Aanzienlijke Amsterdammers vulden mede zijn kerkgebouw en steunden zijn werk ook materieel.

Toch bestonden er tusschen hem en andere Réveilvrienden punten van verschil, welke aanleiding moesten geven tot botsingen. Hij trad in hun kring (in Apr. 1850 teekende hij voor 't eerst de presentielijst) als een anti-kerkelijk man, met baptistische neigingen en instemmend met de leer der algemeene verzoening. En nu kwam hij hier in gedurig geestelijk contact met zulken, die, hoezeer ook in menig opzicht met hem één in belijdenis, toch al spoedig bezwaar opperden tegen zijn onkerkelijkheid en ook ergernis namen aan zijn vrije wijze van prediken. Het was niet alleen iemand van zoo sterk geprononceerd kerkelijk beginsel als Wormser, maar ook een da Costa, voor wie de weinig kerkelijke toon, waarin *De Handwijzer* geredigeerd werd, een wanklank was.

De Liefde's verhouding tot de leer der Kerk komt uit in een artikel van zijn hand (in het tijdschrift *Berea* 1863, blz. 14), getiteld: *Het derde eeuwfeest van den Heidelbergschen Catechismus*, naar aanleiding van een opwekking van H.J. Koenen (in *De Heraut*) tot een openbaar en plechtig herdenken op 19 Jan. 1863 van de invoering van dezen Catechismus 300 jaar geleden. Met volle erkenning van de uitnemende dingen, die in dit kerkelijk leerboek voorkomen, en van den buitengewonen invloed door dit leerboek op den geest van ons volk uitgeoefend, betreurt hij den z.i. nadeeligen invloed die het gehad heeft op de splitsing der Protestanten in Gereformeerden en Lutherschen. Hij vindt in den Catechismus de

uitdrukking van een bepaald stelsel, waarin de auteurs Olevianus, Ursinus en de Paltzer Keurvorst, wier vromen zin en bekwaam-

heden hij mede erkent, zich bewezen hebben kinderen van hun eeuw, ‘Sedert ik het Evangelie in de vrijheid, waarmede Christus mij heeft vrijgemaakt, gelezen heb’ - zoo verklaart hij - ‘voel ik het Christendom op vele punten anders, en zie ik, dat het stelsel Gods, zooals dat in de Schrift is neergelegd, een geheel ander is dan het hunne’.

Ofschoon hij geen kerkelijk man was richtte hij zich in de periode van zijn verkeer met den Réveilkring geenszins tegen de Kerk. Zelfs gaf hij in 1851 aan Wormser de verzekering dat hij wel tot de Hervormde Kerk zou willen overgaan, als men hem slechts de noodige vrijheid van beweging waarborgde. Datgene, waartegen zijn aanvallen waren gericht, was de bemoeiïng van den Staat met de zaken der Kerk, het vasthouden aan de inzettingen der ouden, het te veel hechten aan de historische lijn, en vooral het vreedzaam samenwonen binnen één Kerkverband van belijders en loochenaars van Jezus' godheid. In deze polemiek gold hij, ondanks de bestaande verschillen, bij de meesten als een zeer te waardeeren medestrijder. Alleen bij de ethisch-irenische richting wekte hij al spoedig beslisten tegenstand. In zeker opzicht gevoelde hij voor dèze richting het meest, niet zooals zij zich toen in hare practijk vertoonde, maar zooals zij, naar de etymologische beteekenis harer benaming, in beginsel gedacht moest worden. De practijk, die haar vertegenwoordigers volgden, was voor de Liefde een aanstoot. Hij verweet den woordvoerders dezer richting het gemis aan een defensieve houding tegenover de toelating eener prediking, welke indruischte tegen de belijdenis der Christelijke Kerk.

De vergadering der ‘Chr. Vrienden’ op 24 en 25 Oct. 1854, enkele dagen vóór de bevestiging der beide vrijzinnige predikanten Ds. J.C. Zaalberg te 's-Gravenhage en Dr. L.S.P. Meyboom te Amsterdam, verkeerde sterk onder den indruk van deze twee gebeurtenissen, welke de Herv. Kerk in beroering hadden gebracht. Inzonderheid door de komst van Dr. Meyboom (destijds nog voorstander van de Groninger School), die in 1852 bij een Open-briefwisseling met Dr. J.I. Doedes over de onfeilbaarheid der Apostelen, de godheid des Zoons en de schulddelging door het bloed des Kruises zijn rationalistisch standpunt ontwikkeld had, waren de Amsterdamsche Vrienden geschokt.

Zijn beroeping op 4 Oct. 1853 had veler protest wakkergeroepen. Ook de Liefde had toen naar de pen gegrepen tot het schrijven van een *Open brief over eenige gevoelens van den thans te Amsterdam beroepen predikant Dr. L.S.P. Meyboom* (Amst. 1853). Schoon buiten de Herv. Kerk staande meende hij zich in deze aangelegenheid te mogen mengen met hetzelfde recht als waarmede hij zich ‘als Nederlander en vooral als Christen mengen mocht, ja moest in elke aangelegenheid, die het eeuwig welzijn des volks betreft’. Tengevolge van de afwijzing der protesten tegen de beroeping van dezen predikant bij den Kerkeraad ingediend en door dezen aan het Classicaal Bestuur doorgezonden, was de verontwaardiging der protesteerenden nog sterk toegenomen, en de Liefde voelde zich erdoor gedrongen tot de uitgave van *Een woord van toelichting tot het antwoord van het Classicaal Bestuur van Amsterdam op de adressen ingediend tegen de beroeping van Dr. Meyboom* (Amst. 1854).

Een en ander, waarbij nog kwam veler ontevredenheid over het feit dat de rechtzinnige predikanten ten opzichte van het gebeurde het stilzwijgen hadden bewaard, had tengevolge dat gen. 20ste (tevens laatste) samenkomst der ‘Chr. Vrienden’ buiten gewoon druk bezocht was; inplaats van, zooals in de eerste jaren, 40 à 50 personen,

hadden nu 200 de presentielijst geteekend: de gewone gemeenteleden hadden verre de overhand boven de predikanten, evangelisten en godsdienstonderwijzers. Men was benieuwd te weten wat de rechtzinnige predikanten alsnog van plan waren te doen. Bij monde van la Saussaye legden dezen in den vorm van 23 stellingen een verklaring af, benevens de mededeeling dat zij door middel van een adres aan de Synode hun 'diep medelijden' met de gemeente zouden betuigen wegens het haar aangedaan ongelijk. Sommige aanwezigen gaven daarop uiting aan hun teleurstelling: van de herders had men huns inziens wel iets ànders mogen verwachten, nu aan de kudde op zulk een wijze schade was toegebracht, dan een betuiging van medelijden. Den volgenden morgen droeg Heldring nog 6 stellingen voor als troostgrond onder het *lijden* der gemeente herinnerende aan wat de Nederlandsche Kerk nu eenmaal krachtens haar verleden is nl. een Kerk van martelaren; door lijden is zij groot en sterk geworden. Daarom spoorde hij aan tot gebed en lijdzaamheid. Dit betoog van Heldring deed voor de Liefde de maat overloopen. In een zestal korte stellingen wees hij het onderscheid aan tusschen de houding deroude martelaren en die van de tegenwoordige rechtzinnige predikanten. Het verschil tusschen de eersten en de laatsten bestond z.i. hierin, dat de vrome martelaren, juist omdat zij de ongerechtigheid in de Kerk *niet* wilden lijden, liever *vervolging* tot op brandstapel en schavot geleden hadden, terwijl, naar het scheen, de predikanten omgekeerd, juist om *geen* vervolging te lijden, liever de ongerechtigheid in de Kerk duldden. De puntigheid der tegenstelling door hem gemaakt werd daarbij voorgesteld op zóó scherpe en spottende wijze dat eenige aanwezigen er door werden geprikkeld tot lachen. Toen daarop een motie van afkeuring, door la Saussaye voorgesteld als protest tegen de Liefde's betoog, met voetgetrappel werd aangenomen, was voor dezen het pleit beslist. Hij verliet de vergadering.

Het gebeurde beteekende een keerpunt in zijn leven. Zijn wegloopen uit deze samenkomst was teekenend voor zijn verhouding tot den kring, waarin hij ruim vier jaar lang zich had bewogen. Zijn verwachting van de conferenties, waaraan hij had deelgenomen, was niet vervuld. Zij hadden oorspronkelijk geen kerkelijk karakter gedragen, maar zooals de verslagen ervan in het uit haar midden voortgekomen tijdschrift *De Vereeniging. Christelijke Stemmen* opgenomen, uitwijzen, waren zij onder invloed dergenen, die haar gaarne dat karakter zouden zien aannemen, geworden vergaderingen ter bespreking van de belangen der Hervormde Kerk. Vandaar dat de dissenters allengs wegbleven en dat de Liefde weldra nagenoeg de eenige dissenter was, die nog aan de bijeenkomsten deelnam. De onvriendelijke houding, die de predikanten tegenover hem aannamen, hinderde hem daarbij niet weinig.

De breuk was geslagen en is daarna ondanks de pogingen daartoe aangewend niet meer geheeld geworden. Het was, naar de uitdrukking van de Liefde zelf, een spraakverwarring geworden.

In Jan. 1855 ontstond als vrucht van zijn arbeid onder de armen de vereeniging 'Tot Heil des Volks'. Het was zijn bedoeling, daarmede op ruime schaal het Evangelie te brengen onder het Nederlandsche volk. In verschillende streken des lands werden afdeelingen van deze vereeniging opgericht, welke, evenals zooveel wat door de Liefde in het leven werd geroepen, wegstierven. Alleen te Amsterdam, waar het Hoofdbestuur is gevestigd, heeft de Vereeniging wortel geschoten. In 1905 is daar haar 50-jarig bestaan herdacht. Over haar stichtingen en takken van werkzaamheid zie men Coolsma a.w., blz. 192-196.

Haar totstandkoming is kenmerkend voor de Liefde's karakter. Van een voorafgaand wèloverwogen plan was hier geen spoor. Wèl was hij een plannenmaker, maar zijn plannen waren spontane opwellingen, onmiddellijk omgezet in daden. En daarna moest hij weer wat ànders hebben. Hij nam het initiatief, aan anderen liet hij de uitwerking over.

Inmiddels was door de breuk met de 'Chr. Vrienden' zijn isolement begonnen. En dit isolement werd volkomen, nadat hij in 1856 te Amsterdam een 'Vrije Evangelische Gemeente' had gesticht. Dat degenen, die vroeger zijn kerkgebouw vulden, en ook de mannen die zijn werk stoffelijk steunden, hem verlaten hadden heeft hem zoo diep gegriefd en bedroefd dat het een der oorzaken is geweest van zijn vroegtijdigen dood.

Ook zijn veranderde houding tegenover de Hervormde Kerk laat zich daaruit verklaren. Eerst had hij tevoren zijn sympathie betoond met degenen, die voor handhaving der belijdenis in de Kerk streden, later zelfs een enkele maal toenadering tot de Hervormde Kerk gezocht, in 1857 nam hij in dit opzicht een heel ander standpunt in, getuige zijn uitspraak in het maandblad *Het Volksmagazijn* (door hem in 1852 opgericht ter vervanging van *De Handwijzer*); 'Ware ik lid der Herv. Kerk, ik zou mij van haar niet afscheiden omdat zij op 't oogenblik in abnormalen toestand verkeert, maar omdat zij, zelfs in haar normalen toestand gedacht, op een onchristelijk beginsel gebouwd is en rust'. Dit 'onchristelijk beginsel' is naar zijn opvatting dan hierin gelegen dat ook na de opheffing van het uitsluitend privilege der Gereformeerde Kerk, als Staatskerk, alle banden, die haar binden aan den Staat niet zijn losgemaakt. Volgens de Liefde's toenmalige beschouwing is zij sedert 1795 Staatskerk gebleven; hare dienaren acht hij 'staatsambtenaren'. Het is een geheel andere houding tegenover de Hervormde Kerk, die hij hiermede aanneemt dan toen hij nog in de vergadering van 1854 aan Heldring toestemde dat de Herv. Kerk een Kerk van martelaren is.

Het valt niet moeilijk hierbij ook de doorwerking op te merken van zijn eigen mennist verleden en van de baptistische invloeden, die hij vroeger ondergaan had, een verschijnsel, dat al tevoren bij hem viel waar te nemen. Tegen de Kerk had hij inderdaad nog andere bezwaren dan haar huwelijk met den Staat. Wat hij tegen haar had, was, zooals hijzelf verklaart, dit, dat zij zich voortplantte door geboorte, terwijl de gemeente van Christus is de nieuwe schepping Gods, die niet wordt voortgeplant door loutere *geboorte*, maar door *wedergeboorte.*

Dien Doopsgezinden geest herkent men nog meer in den nadruk, door hem gelegd op de *souvereiniteit der gemeenten.* Een Kerk, zooals de Hervormde Kerk, die het gezag in eigen boezem, haar door Christus gegeven, aan de gemeenten ontneemt, om zich onder een andere macht te plaatsen zooals de Hervormde Kerk z.i. gedaan heeft door zich, behalve onder de macht van den staat onder de macht eener synode te schikken, gehoorzaamt daarmede aan een andere macht dan die Hij heeft ingesteld.

De Liefdes' bestrijding van de Hervormde Kerk gold thans niet meer alleen haar betrekking tot den Staat, hij richtte zich tegen haar Kerkbegrip, en dat met àl krassere beschuldigingen tegen de rechtzinnige belijders in de Kerk, wier piëteit voor hun instituut meebrengt 'dat hun Christendom geheel verdwijnt voor Kerkedom'.

'Mijn prediking is niet anders dan eene eenvoudige Evangelisatie, zonder gemeentelijk verband' - zoo verklaarde hij nog in 1855 (*Volksmagazijn* 1855, blz. 131), maar reeds in den volgenden jaargang van hetzelfde orgaan schreef hij een artikel over *De*

Vrijheid en de Kerk, waaruit genoegzaam blijkt dat een gemeentelijk verband hem toch niet onwelkom was. De stichting zijner ‘Vrije Evangelische Gemeente’ leverde hier van trouwens ook het bewijs. Zij was naar de Liefde's ideaal: 1°. vrij van alle inmenging van den Staat in hare financiëele en geestelijke aangelegenheden en 2°. vrij van alle ondersteuning uit vaste fondsen en vaste goederen. Uitdrukkelijk verklaarde hij dat geen vijandschap tegen de Kerk hem tot deze stichting gedreven had, ja dat hij voor haar geen anderen wensch had dan haar eenmaal veranderd te zien ‘in een onder haar Hoofd Christus vrijgemaakte Kerk, over het geheele land verspreid in gemeenten elk van hoogstens duizend leden, en wier macht niet bij den Staat, maar bij de leden zelve berust, zij het onder een Synodaal bestuur, uit den boezem der gemeenten gekozen’. Deze nieuwgestichte gemeente was tevens ‘Zendinggenootschap’, want het was haar niet genoeg zelve levend en vrijgemaakt te zijn; zij strekte van meetaf haar armen uit naar de ongeloovige wereld. In- en uitwendige Zending beide achtte zij haar roeping.

Nadat de Liefde Zondag 27 April 1856 's morgens had gepreekt over Joh. VIII:36 ging hij 's avonds over tot bevestiging van de gemeente en van de vier door haar gekozen ouderlingen. Bijna alle aangeslotenen waren oorspronkelijk leden der Herv. Gemeente van Amsterdam; 63 in getal zonden zij een scheidbrief aan den Kerkeraad dier gemeente. Dit voorbeeld vond hier en daar in het land, waar dergelijke ‘Vrije Gemeenten’ gesticht werden, navolging. In den eerstvolgenden tijd nam de Liefde's Amsterdamsche gemeente toe in groei en bloei. Maar deze werden op den duur zeer benadeeld door zijn telkens herhaalde collectereizen, die noodig bleken, daar vermogende lieden hun steun aan zijn arbeid allengs onttrokken, omdat deze niet van de Kerk uitging, terwijl de overblijvenden onbemiddelde menschen waren. Om in het gebrek aan herderlijke zorg voor de gemeente te voorzien, ging men er toe over een tweede predikantsplaats te stichten, en de aandacht viel voor de vervulling dezer plaats op Ds. J.H. Gunning Jr., destijds predikant bij de Herv. Gemeente te Hilversum, die echter de in Apr. 1860 op hem uitgebrachte beroeping niet aannam en van zijn bedanken rekenschap gaf in een *Openbare Brief aan de Ouderlingen der Vrije Evangelische Gemeente te Amsterdam* (Utr. 1860) (35 blz.). De Liefde bleef zijn wederantwoord hierop niet schuldig (zie: J.H. Gunning J. Hzn., *Prof. Dr. J.H. Gunning Jr. Leven en Werken.* I, blz. 116-120, 126, 127, 153).

Toen de financieele toestand der gemeente àl moeilijker werd, terwijl ook de Liefde persoonlijk bij toeneming onder geldzorgen gebukt ging, besloot hij met de zijnen naar Londen te verhuizen, waar hij vroeger reeds bij herhaling had vertoefd, wanneer hij op zijn collectereizen en met het oog op zijn werk voor de pers zich in Engeland moest ophouden. Een zijner meest begaafde leerlingen A. Hardenberg, nam de leiding der gemeente van hem over.

Den 17en Apr. 1864 hield de vertrekkende leeraar zijn afscheidsprediking (t. 2 Tim. I:13). Den 3en Mei d.a.v. stak hij met zijn gezin het Kanaal over naar Londen, in de verwachting dat hij ginds met de pen beter zijn brood zou kunnen verdienen dan in zijn vaderland, waar alle uitgaven, en vooral de Christelijke, een zooveel kleiner afzetgebied vinden.

Intusschen had hij reeds vóór zijn vertrek een aanvang gemaakt met de opdracht hem door een Engelschen uitgever verstrekt om de voornaamste Philanthropische Inrichtingen van Europa te bezoeken en daarvan in een hiertoe aangegeven periodiek

een beschrijving te leveren. In het voorjaar van 1863 bezocht hij een viertal bedelaarskolonies in Nederland (Ommerschans e.a.) en publiceerde de vruchten van zijn onderzoek aldaar ingesteld. Zijn publicatiën dienaangaande werden geroemd als meesterlijk. In hetzelfde jaar en het daarop volgende zette hij zijn werk op dit gebied voort. Het was een zeer vermoeiende arbeid, niet alleen vanwege de verre rondreizen, die hij ervoor te maken had, maar ook omdat stapels verslagen en statistieken moesten worden doorworsteld. Van de 26 inrichtingen in onderscheiden deelen van het vasteland door hem bezocht zijn er 15 door hem beschreven. Zijn opstellen, in het tijdschrift *Christian Work throughout the World* achtereenvolgens afgedrukt, zijn later in Ned. vertaling gebundeld verschenen in twee deelen (Amst. 1865). De hoofdzakelijke inhoud is te vinden in zijn boek: *Vruchten des geloofs*, *ingezameld op den akker van het Protestantisme.* (Amst. 1867).

De veelzijdigheid van de Liefde als schrijver blijkt ook daaruit dat hij in 1860, toen bijzonder donkere wolken zich reeds boven zijn hoofd hadden saamgepakt, behoefte gevoelde zich te zetten tot bestrijding van Dr. A. Pierson en de Moderne Theologie in een art. (in zijn *Volksmagazijn* 1860, blz. 9 vv.), getiteld: *Ervaring of Geloof? Psalm 78:5-7.* Het bedoelde een aanval te zijn gericht tegen Piersons recensie van de inaugureele oratie van Prof. Dr. J.I. Doedes te Utrecht (*De Gids* Jrg. 1860), een recensie, die bij velen tegenspraak had uitgelokt, waarop Pierson zijn standpunt ten opzichte van de wondermacht van Christus, door hem geloochend, nader had toegelicht. (*De Gids.* 1860). Hierop liet de Liefde een tweede art. van zijn hand volgen, onder het opschrift: *Misverstand of onheil?* (*Volksmag.* 1860, blz. 513 vv.). Beide opstellen zijn daarna ook in een afzonderlijke uitgave verschenen). De Liefde verklaarde tot bestrijding te zijn overgegaan omdat P. nu *openlijk* een belijdenis had afgelegd, die in zijn oog beteekende ‘een bijlslag aan den wortel der zaligheid van Gods Gemeente’. Daarom meende d. L. ‘als leeraar der Gemeente Gods’ tegen P. te moeten optreden, hoe hard hem dit viel vanwege de schoone herinneringen uit den Réveiltijd, waarin hij P. ontmoet had, en vanwege de hoogachting die hij P. toedroeg om diens karakter en bekwaamheden.

Vier jaren later is de Liefde nog eenmaal tegen Pierson in verzet gekomen, naar aanleiding van diens werk *Richting en Leven.* Hierop zond d. L. in het licht zijn brochure: *Waarschijnlijkheid of Zekerheid? Een woord n. aanl. der jongste openbaring op het gebied der Moderne Theologie.* Utr. 1864. Deze brochure is vele malen herdrukt. De schr. heeft den 3en dr. nog mogen beleven. De voorrede is gedateerd: 4 Febr. 1864. In Maart d.a.v. richtte Pierson een schrijven aan de Liefde, dat niet bewaard is gebleven, wèl het antwoord daarop van laatstgen. (Coolsma a.w., blz. 288, 289; zie voorts ald. blz. 273-291, waar bovengen. geschr. van d. L. tegen de Moderne Theologie breedvoerig worden behandeld). Den 19en Apr. 1864 heeft de Liefde een langdurig onderhoud onder vier oogen gehad met Pierson, die ook zijnerzijds voor d. L. als mensch achting en sympathie koesterde, hetgeen uit zijn *Oudere Tijdgenooten* duidelijk blijkt.

Het klimaat van Engeland had een ongunstigen invloed op zijn toch al verzwakte gezondheid. Rheumatische aandoeningen en een borstkwaal kwelden hem. Ook de kerkelijke toestanden in Londen bevielen hem slecht. Van 1867 tot '68 maakte hij physiek in Engeland een zeer moeilijken winter door. Daarginds was hij Nederlander in zijn hart gebleven. In den zomer van 1868 keerde hij weer naar zijn vaderland

terug, om dit thans niet meer te verlaten. Aanvankelijk verbeterde hier zijn gezondheid,

maar later begon hij lichamelijk af te takelen. In het najaar van 1869 verwisselde hij Haarlem, waar hij na zijn terugkomst zijn woonplaats had gehad, met Amsterdam. Naar zijn geboorteplaats, het middelpunt van zijn vroegeren arbeid, werd hij als door een zeker heimwee heengetrokken. Slechts een paar maanden mocht hij er nog wonen. Den 10en Dec. 1869 werd hij er op de Oosterbegraafplaats begraven.

Dr. A. Pierson heeft in zijn *Oudere Tijdgenooten* t.a.p. het beeld van de Liefde geschetst als van een man, die *alleen* het genie miste, maar die overigens met de meest onderscheidene talenten zeer rijk bedeeld was. 'Schrijver, redenaar, dichter, komponist, humorist en theoloog, bij afwisseling of tegelijk, was hij rusteloos werkzaam naar de groote verscheidenheid van zijn aanleg'. Wie de titels zijner talrijke geschriften doorloopt en meer nog wie van den inhoud hiervan zich op de hoogte heeft gebracht, ontvangt sterk den indruk van zijn veelzijdige begaafdheden. Strijdschriften vloeiden hem uit de pen, maar ook kinderverhalen, gedichten, maar ook leerboeken voor geschiedenis; Schriftuitlegging, Bijbellezingen, preeken, maar ook een koraalboek en verschillende composities van eigen vinding. Vele van die uitgaven zijn vrij wel vergeten, maar enkele leven voort. Een der meest bekende: 'Van U zijn alle dingen' bevat méér dan daarvan is opgenomen in Gezang 148 van den in 1938 aan de Ned. Hervormde Kerk aangeboden Gezangbundel en in Gezang 194 van den vroegeren 'Vervolgbundel der Ev. Gezangen'; in laatstgen. zijn niet alléén 2 coupletten uit het oorspronkelijke gedicht weggelaten, die er de kern van uitmaken, maar ook valt op dat de titel door de Liefde erboven geplaatst: 'Gods ontfermingen' hier is veranderd in 'Lofzang aan God'. (Zie ook: *De Vereeniging. Chr. Stemmen.* Jrg. 1849, blz. 730).

Ook als prediker moet hij met onderscheiding worden genoemd. Van zucht om menschen in het gevlei te komen of om zelf te schitteren was bij hem geen spoor. Zijn afkeer van alle uiterlijk vertoon verloochende zich ook in zijn prediking niet. Geen buitengewone woorden te gebruiken, maar gewone woorden op een buitengewone wijze te gebruiken is naar zijn eigen woord het geheim der welsprekendheid. Ofschoon soms satyriek en bijtend, was zijn prediking veelal hoog ernstig, puntig. Evangelisch, meermalen naar vorm en inhoud meesterlijk. Hij liet geen onduidelijk geluid hooren. Klaar en begrijpelijk voor ieder, ondubbelzinnig en beslist was zijn getuigenis, om 't even of hij het gaf van den kansel dan wel als volksevangelist. Na zijn terugkeer te Amsterdam leerde hij, over de leuning van een brug hangende, van de aanwezige baliekluivers de echte volksuitdrukkingen ten einde zulken menschen op voor hen verstaanbare wijze het Evangelie te kunnen verkondigen. Zoo heeft hij, gelijk Dr. Vos opmerkt (*Groen v*, *Pr.*, blz. 299) 'velen tot den Heer gebracht, doch hij wist hen niet op te bouwen in den Heer; hij bleef staan bij de eerste beginselen'.

Na zijn losmaking van den band, die hem van zijn geboorte af, had vastgehouden, is hij een zwerver geworden op geestelijk gebied. In den Réveilkring, waarvan hij een der meest in 't oog vallende en scherpstgeteekende figuren is geweest, kon hij het op den duur niet uithouden. Voor de Ned. Herv. Kerk koesterde hij sympathie om haar belijdenis, haar verleden, haar beteekenis. De reden, waarom hij zich niet bij haar voegde, waarom hij zich later met de zijnen nevens en tegenover haar plaatste, is te zoeken in zijn kerkbegrip. Hij vereenzelvigde de Kerk met de Besturen en de Leeraren, de Besturen gedroegen zich z.i. slecht en de 'gaarne getrouwe' Leeraren waren flauwe zielen. In 't algemeen achtte hij het noodig dat het in de Kerk door

getrouwe plichtsbetrachting, inzonderheid door het bewandelen van den *juridischen* weg, tot een open-

bare breuk tusschen belijders en bestrijders kwam (*Volksmagazijn* 1854, blz. 218 vv.). Wie, zooals la Saussaye e.a. voor den *medischen* weg tot Kerkherstel pleitten, verzuimden daarmede z.i. feitelijk hun roeping.

Na het gebeurde in Oct. 1854 is de Liefde's leven in al sterkere mate een zwerftocht geworden. Dit hield verband met de veranderlijkheid en wispelturigheid, die hem persoonlijk eigen waren. Het waren bij hem (aldus Pierson t.a.p.) 'rijke *capriccio's* van de natuur, vol verrassingen en oorspronkelijke wendingen en wier rythmus nooit iemand in het oor heeft bewaard, om welke reden het evenwel niet ophoudt een rythmus te zijn'. 'Ik dank God' zoo getuigde hij van zichzelf 'dat ik veranderen kàn. Het is een bewijs dat ik een levende boom ben; een doode boom verandert niet'.

Die veranderlijkheid echter heeft mede tengevolge gehad dat zijn leven een zoo *tragisch* beeld vertoont. Bij toeneming heeft hij zich vreemdeling op de aarde gevoeld, waarvan twee zijner meest bekende liederen blijk geven: 'O dààr te zijn, waar nimmer tranen vloeien' en dat andere: 'Waar is des Kristens vaderland?'

Toch was hij geenszins een neerslachtig, zwaarmoedig man. Integendeel 'hij had een scherp oog voor het komische in de wereld en was bij uitstek goedlachs. Waar hij het ontdekte moest hij zijn lachlust botvieren, in weerwil van al de deftigheid die de omgeving toevallig mocht schijnen te eischen'. Afgemetenheid en benepenheid waren hem ten eenenmale vreemd. Hij droeg het hart op de tong. Maar die natuurlijkheid was bij hem geen gevolg van een ongeschokt godsdienstig geloof. Héél diep was hij onder den indruk van de aanvallen die op het supranatureele werden gericht. Hij was dit niet uit twijfel bij zichzelf, maar uit diepe smart over de geringe algemeene bewijskracht van die bewijzen, die voor hèmzelf voldoende waren om den twijfel te weren (zie: Pierson t.a.p.). Voor zichzelf kende hij de zekerheid van het geloof met de daaruit voortvloeiende blijdschap, die het telkens weer bij hem won van de droefheid, en daarbij de hoop op Jezus' wederkomst, waarin hij leefde met steeds sterker verlangen, en waarvan hij in zijn laatsten levenstijd schreef: 'Ik word meer en meer overtuigd dat in den tegenwoordigen tijd de leer der wederkomst van Christus behoort op den voorgrond gesteld te worden'.

De Liefde huwde 1°. in Dec. 1837 met zijn nicht Berendina Albertha Dijk, geb. te Hengelo 27 Dec. 1808, overl. te Woudsend 14 Oct. 1838; 2°. den 8en Juli 1840 met Esther Sophie Molenaar, geb. te Leiden 8 Mei 1817, dochter van Izaäc Molenaar, Doopsgez. leeraar ald., later te Crefeld, door Bilderdijk in een lofdicht als 'getrouw' verkondiger van het Evangelie geroemd. Volgens B. Cuperus (*Doopsgez. Bijdr.* 1881, blz. 56) zou de Liefde onder hààr invloed meer en meer tot de rechtzinnige richting zijn over geheld. Coolsma (a.w., blz. 29) acht deze 'stelling onjuist', zonder dat hiermede iets te kort wordt gedaan aan den invloed van 'deze voortreffelijke vrouw en beslist geloovige Christin'. Uit dit tweede huwelijk zijn elf kinderen geboren, waarvan èn te Londen èn te Amsterdam enkele zijn gestorven (zie Coolsma, a.w., blz. 299-307).

Het portret van J. de Liefde vindt men vóór in het-a.w. van Coolsma (ald. gezeten aan een tafel met Bijbel in handen), ook in het a.w. van Mej. E. Kluit (tegenover blz. 304) en in dat van J. Kuiper (tegenover blz. 168).

De Liefde's bibliographie, bevattende de titels van niet minder dan 119 Geschriften door hem in het licht gezonden van 1842 tot in zijn sterfjaar en van eenige uitgaven

daarna tot 1897, is in chronologische volgorde opgenomen in het boek van Coolsma (zie ond. *Litterat.*), blz. 331-337. Van laatstgen. is bovendien verschenen: *Keur van*

Proza en Poézie uit de geschriften van Ds. J. de Liefde. 2 dln. Nijkerk. I (1919) II (1922).

L i t t e r a t u u r : S. Coolsma, *J. de Liefde in zijn leven en werken geschetst.* (Nijkerk 1917). - *Doopsgez. Bijdr.* zie: Reg. op jrg. 1861-1910 in Jrg. 1912, p. XXXVIII. - W. van Oosterwijk Bruyn, *Het Réveil in Ned.*, *in verband met de vergaderingen der Chr. Vrienden te Amst.*, blz. 93-100. - M.E. Kluit, *Het Réveil in Ned.*, reg. - Wumkes, *Fr. Réveil*, reg. - A. Pierson, *Oudere Tijdgenooten*, blz. 111, 112. - L.C. Lentz, *Erinner. aus meinem Amtsleben*, S. 35, 40-42, - Vos, *Groen v. Pr.*, reg. - Rullmann, *De strijd voor Kerkherstel*, reg. - *Chr. Encycl.* III, blz. 666, 667. - I.M.J. Hoog, *Uit het kerkelijk leven vóór 60 jaar*, in: *Theol. Tijdschr.* N.R. Jrg. 43 (1909), blz. 134-137. - A.W. Bronsveld, *Vervolgbundel op de Ev. Gez.*, reg. - Sepp, *Bibl. Kerkgesch.*, blz. 362, 363. - J. Kuiper, *Gesch. v.h. Chr. L. Ond. in Ned.*, blz. 168-171. - *Alb. Ath. Amst.*, blz. 257.

[Fokko Liefsting]

LIEFSTING (Liefstingh, Liefstink, Lieftinck) (Fokko), geboren te Groningen in Febr. 1747, overleden te Rauwerd den 30en Jan. 1824, werd den 9en Juli 1761 ingeschreven als student aan de hoogeschool van zijn geboortestad. Na volbrachte academische studie en vervolgens afgelegd praeparatoir examen voor de Classis van Groningen en 't Goo-recht den 16en Juni 1768 werd hij toegelaten als proponent, en vooraf peremptoir geëxamineerd voor de Classis van Appingedam den 20en Sept. 1769, den 26e Nov. d.a.v. bevestigd te Siddeburen door zijn broeder Ds. B. Liefsting, pred. te Warffum (m. 1 Tim. IV:16; intr. m. Rom. I:16). Nog geen twee jaren later verwisselde hij deze gemeente met die van Zeerijp, waar zijn bevestiging den 27en Oct. 1771 plaats had door Prof. G. Kuypers, hoogleeraar te Groningen (m. 1 Cor. III:11-15; intr. m. 1 Cor. IX:16*b*). Den 13en Nov. 1774 nam hij afscheid van haar (m. Deut. XXX:19) wegens vertrek naar Rauwerd en Irnsum, waar hij den 1en Jan. 1775 intrede deed (m. Luc. XIV:16, 17) en werkzaam bleef tot zijn dood. Hij herdacht er in 1819 zijn vijftigjarige Evangeliebediening. Bij gelegenheid van de ingebruikneming der kerk hield hij er den 10en Sept. 1815 een toepasselijke prediking over Jes. VI:3*b*, en bij die van het kerkorgel den 17en Aug. 1816 preekte hij over 2 Kon. III:15.

Liefsting deed zich in zijn geschriften kennen als een aanhanger van de neologische richting. Dit bleek uit zijn verhandeling: *Eenige gedachten over de leere der Verzoening*, door hem in 1792 bij het 'Haagsch Genootschap tot verdediging van den Chr., Godsdienst' als antwoord op een uitgeschreven prijsvraag ingediend onder de kenspreuk: 'In necessariis unitas, in non nec libertas, in omnibus prudentia et charitas.' Zij werd een zilveren eereprijs waardig gekeurd en opgenomen in de *Verhandelingen* van het Gen. (1793), ofschoon zij naar het oordeel van Sepp (a.w., blz. 56) - 'een vreemd figuur' maakt tusschen de Ie Serie werken van dit genootschap. Hoewel dit geschrift nog van de kerkelijke approbatie was voorzien, volgde de schrijver geheel de nieuwere strooming van zijn tijd, daar hij de satisfactieleer zoodanig temperde, dat hij in plaats van Gods toorn van 'een allerheiligst ongenoegen' tegen de zondaars sprak, en Gods straf zoodanig door Zijn genade opgeheven achtte, dat Christus die eigenlijk niet om onzentwille moest dragen.

De volgende vraag van het Haagsch Genootschap beantwoordde hij in 1796: *Kan ik achting hebben voor het Christendom*, *hetzelve voor eene van God verleende Openbaring houden*, *zoolang ik de Opstanding van Jezus onder de onbewezene en onzekere dingen plaats*? Eveneens met de zilveren médaille bekroond is deze beantwoording geplaatst in *Verhand. v.h. Gen.* (1798).

Ten derden male verleende het Haagsch Genootschap hem dezelfde onderscheiding voor zijn verhandeling: *De eere van Moses*, *van Jehova en van Jesus Christus*, *verdedigd tegen den schrijver der Philos. Onderzoekingen over de Godgeleerdheid en Godsdienst in het algemeen*, *en die der Joden in het bijzonder.* In: *Verhand. v.h. Gen.* (1806).

Bijzondere aandacht trok zijn anoniem verschenen geschrift: *Gedachten over de regte behandeling van eenige voorname leerstukken van de Gereformeerde Kerk en derzelver aanwending in het gemoedsbestuur* Leeuw. 1795. 8°. (v. Doorninck, *Verm. en naaml. Schr.* II, no. 1278). Ypey en Dermout (*Gesch. N.H.K.* IV, blz. 274-276) slaan de verdiensten van dit naamloos verschenen werk van Liefsting hoog aan vanwege de wijze, waarop hij hier 'het middenpad tusschen de duitsche neologie en de vaste gehechtheid aan oude, menschelijke, godgeleerde begrippen betrad.' Hij nam het standpunt in, waarop 'godsdienstleer' en 'godgeleerdheid' onderscheiden worden, en hij zette dit standpunt zóó goed uiteen als, naar het oordeel van gen. schrijvers, vóór 1795 nog nooit door iemand in de Ned. Hervormde Kerk was gedaan. Ook daarna bleef hij het handhaven. In dat opzicht had volgens hen 'niemand grootere verdiensten dan deze uitmuntende vriesche kerkleeraar'. In breeden kring daarentegen verwekten deze *Gedachten* van Liefsting in hooge mate ontstemming en tegenspraak. Men vond daarin een ondermijning van de fundamenteele waarheden door de Gereformeerde Kerk hier te lande beleden.

Zijn meest bekende, tevens laatste werk was: *De Leer der Geref. Kerk*, *naar den leidraad van den Heidelbergschen Catechismus verklaard en toegelicht ter onderrigting en stichting van ongeleerden*, Leeuw. 1810. 3 dln. 8°. Hierin spreekt hij vol lof over den Heid. Cat. als een eerbiedwaardig overblijfsel uit de dagen der Hervorming, maar voor een bindend belijdenisgeschrift wil hij hem evenwel niet aanzien. Van dit boek beleefde hij nog een 2en druk. Leeuw. 1820-1822. 3 dln. 8° (Kon. Bibl.). Vgl. Schotel, t.a.p.

Liefsting was gehuwd met Hendryka Geertruid Sluiter (dochter van Ds. Wilh. Sluiter, pred. te Rouveen), overl. te Rauwerd 16 Nov. 1813.

Een goed portret van Liefsting hangt in de kerk te Rauwerd.

Behalve de bovengen. zijn nog de volgende naamloos uitgegeven geschriften van zijn hand te vermelden:

Het Avondmaal van Jezus en deszelfs waarneming meer eenvoudig gemaakt of gedachten ter wegneming van eenige gebreken in de leere .... Amst. 1790. 8°. (v. Doorninck, *Verm. en Naaml. Schr.* II, no. 307). - *Zedige gedachten over eenige volksbegrippen in de Geref. Kerk*, *derzelver bronnen en geneesmiddelen.* Z. pl. [1791]. 8°. (Dez., a.w. II, no. 1286). - *Gedachten over het Predikampt in de Geref. Kerk, en deszelfs rechte waarneming naar de gesteltheid van dezen tijd*, *doormengt met aanmerkingen over verschillende onderwerpen.* Z. pl. en jr. [Amst. 1794]. M. vervolg. Leeuw. 1804 8°. (Dez., a.w. II, no. 1286). - *Aanmerkingen over de nuttigheid van 't opmerken der verscheidenheid van den menschelyke gemoederen.* Leeuw. 1798. 8°. (Dez., *Anon. en Pseud.*, no. 68). - *Onderrigtingen voor ongeleerden bij het lezen van den Bijbel en het gebruik v.d. Catechismus en de Liturgie.* Leeuw. 1806. 8°. (Kon. Bibl.). - *Het Ongegronde van sommige vooroordeelen tegen het Evangelisch Gezangboek.* Leeuw. 1807. 8°. (Dez., *Verm. en Naaml. Schr.* II, no. 2675). - *Het*

Ongegronde van sommige vooroordeelen tegen de Geref. Kerk, *derzelver leere*, *leerwijze*, *leden*, *en inrigting*, *aangewezen in gesprekken.* Leeuw. 1808. 88°. (Dez., a.w. II, no. 2674). Ook houdt men hem voor ‘Een leeraar onder de Protes-

tanten', die ons een *Vertoog over de zaligheid der vroeg gestorvene kinderen* (Leeuw. 1808. 8°) heeft gegeven. (Dez., a.w. I, k. 347, vgl. *Alph. Naaml. v. Boeken 1790-1832*, blz. 689).

L i t t e r a t u u r : v.d. Aa, *Biogr. Wdb.* VIIIa, blz. 128. - Romein, *Pred. Friesl.*, blz. 346. - van Veen, *Aanv. en Verbet. Romein*, blz. 43. - Schotel, *Gesch. Heidelb. Cat.*, blz. 364-366. - Sepp, *Pragm. Gesch. Th.*, (3e druk), blz. 26, 56, 57, 94 - J.A. Cramer, *De Theol. Fac. te Utrecht in de 18e en begin d. 19e e.*, blz. 104* (volgt Sepp). - H. Bouman, *Godgel. en hare beoef. in Ned.*, blz. 152, 153, 192. - H.J. Royaards, *Het Genootschap t. verd. v.d. Chr. Godsd. geschiedk. gesch.*, blz. 141, 142, 143, 146. - Molhuysen en Kossmann, *N. Biogr. Wdb.* IX, k. 607, 608 (Art. v. Dr. G.A. Wumkes). - *Boekz.* 1792*b*, 337; 1810*b*, 544; 1824*a*, 236, 625 (necrologie. *Alb. Stud. Gron.*, blz. 215. - *Arch. K.G.* v. (1834), blz. 267. - Mededeel. v. Ds. Mr. G.D. Boerlage, pred. te Rauwerd.

[Jan Wolter Lieftinck Jr.]

LIEFTINCK Jr. (Jan Wolter), Theol. Dr. zag den 12en Febr. 1847 het levenslicht te Odoorn in de pastorie van zijn vader Jan Wolter Lieftinck Sr., gehuwd met Hemmina Uilkens. Zijn grootvader, Franciscus Lieftinck, was eveneens predikant in Drente geweest (te Zweeloo). Zijn oudste broeder was Franciscus Lieftinck, pred. te Boyl (1860), Kimswerd (1863), eervol ontslagen in 1879 wegens zijn verkiezing tot lid v.d. Tweede Kamer der St.-Gen. Ook hijzelf begeerde de theologische lijn in zijn familie voort te zetten, en liet zich daartoe den 14en Aug. 1865 inschrijven als student aan de Groningsche hoogeschool. Den 19en Aug. 1869 beroepbaar gesteld door het Prov. Kerkbestuur van Drente verbond hij zich den 2en Oct. 1870 aan de gemeente van Abbenbroek (m. 1 Cor. III:11), na bevestigd te zijn door zijn vader (m. Hand. I:8*m*). Den 8en Mei 1873 behaalde hij te Groningen den graad van Theol. Doctor na verdediging van een proefschrift getiteld: *Anthropologische Grondbeginselen van Jezus naar de Synoptische Evangeliën.* Gron. 1873.

Inmiddels had hij een beroeping aangenomen naar Venhuizen, waar hij den 6en Juli 1873 door zijn vader bevestigd werd (m. Rom. X:15; intr. m. Ef. II:17*a*; afsch. te Abbenbroek 29 Juni m. Deut. V:33*a*). Na drie en een halfjarig verblijf ald. verwisselde hij deze standplaats met Rauwerd, waar hij den 17en Dec. 1876 intrede deed (m. Luc. XI:28), na ten derden male door zijn vader bevestigd te zijn (m. 2 Tim. 1:7; afsch. te Venhuizen 10 Dec. m. Gal. IV:12*b*).

Na voor verschillende beroepingen (o.a. in 1879 voor een naar Zierikzee) te hebben bedankt, nam hij in 1889 die naar Sliedrecht aan ter vervulling van de tweede predikantsplaats aldaar. Tegen deze beroeping werden door 75 lidmaten der Ned. Herv. Gemeente te Sliedrecht bezwaren ingebracht op grond van in zijn geschriften voorkomende uitdrukkingen, die zij in strijd achtten met de leer der Kerk vervat in de Drie Formulieren van Eenigheid. Het Classicaal Bestuur van Sneek gaf daarop d.d. 6 Mei 1889 aan het Prov. Kerkbestuur van Friesland als zijn oordeel te kennen 1°. dat de beroeping van Dr. L. niet mocht worden goedgekeurd, 2°. dat het zich verplicht gevoelde als zijn overtuiging uit te spreken dat de ingebrachte bezwaren aanleiding zouden kunnen geven den beschuldigden predikant te ontzetten uit zijn ambt en bediening. Hierna ging Dr. L. in hooger beroep door de verzending binnen

den gezetten termijn, den 20en Mei d.a.v., van een zeer uitvoerige memorie aan bovengen. Kerkbestuur, waarin hij zijn grieven tegen het besluit van het Classicaal Bestuur van

Sneek ontwikkelde. Gen. Prov. Kerkbestuur deed den 13den Juni d.a.v. uitspraak (in extenso gepubliceerd in de *Kerk. Crt.* van 29 Juni 1889), waarbij het de tegen Dr. L.'s Evangeliebediening ingebrachte bezwaren ongegrond verklaarde. Hiermede was de zaak beslist behoudens de vereischte approbatie door het Classicaal Bestuur van Dordrecht. Dit Bestuur echter besloot in een buitengewone vergadering den 15en Juli de approbatie niet te verleenen en den kerkeraad van Sliedrecht uit te noodigen het beroepingswerk onverwijld te hervatten (*Gel. en Vrijh.* 23e Jrg. (1889), blz. 415, 416, waar dit besluit is afgedrukt). Ter laatste instantie werd de zaak ter behandeling overgegeven aan het Prov. Kerkbestuur van Zuid-Holland, dat aan zijn Moderamen de approbatie opdroeg, aan welk mandaat den 31en Dec. 1889 gevolg werd gegeven. Een laatste poging om deze uitspraak door de Synodale Commissie te doen vernietigen, was als onwettig afgewezen. Den 23en Maart 1890 had de sterk vertraagde bevestiging van Dr. Lieftinck te Sliedrecht plaats. Zij geschiedde door Dr. M. Niemeyer, pred. te Sneek (m. 2 Cor. IV:13*c*), waarna Dr. Lieftinck zijn intreerede hield (t. Joh. VI:68; afsch. te Rauwerd 9 Maart m. Openb. II:10*b*). Elf jaren lang bleef hij werkzaam te Sliedrecht tot aan zijn overlijden den 23en Maart 1901.

In zijn brochure *Waarom modern*? (1885) zet Lieftinck uiteen, hoe hijzelf ertoe gekomen was de rechtzinnige leer, waaraan hij in zijn jonge jaren had vastgehouden, te laten varen, en een overtuigd aanhanger van de moderne richting te worden. Voor deze richting betoonde hij zich als predikant een warm kampioen. Menig populair geschrift van zijn hand vond zijn weg in de gezinnen. Als lid der 'Commissie voor Godsdienstonderwijs' was hij belast met de regeling van de colportage der geschriften. Hij was een man, die rond, klaar en krachtig voor zijn meening uitkwam en blijk gaf van een practischen blik. Zijn verscheiden op 54-jarigen leeftijd werd in de kringen zijner geestverwanten door velen betreurd.

Hij huwde te Sneek den 17en Juli 1878 met Froukje Bouwes Stienstra, geb. ald. 26 Dec. 1853, overl. te Sliedrecht 25 Jan. 1901. Uit dit huwelijk zijn geboren één zoon en één dochter.

Van Dr. J.W. Lieftinck Jr. zag behalve zijn bovengen. acad. proefschrift het licht: *Het Christendom en onze moderne samenleving.* In: *Volksbibliotheek.* Uitg. van wege de 'Vereen. t. handhaving en voortplanting v.h. liberale beginsel'. N. Uitg., Amst. 1883. 6e Achttal. no. 2. - *Een gedenkwaardige sterfdag* (*10 Juli 1584*). *Het leven en sterven van Prins Willem I na drie eeuwen herdacht.* Sneek. 1884. 8° (*Cat. Letterk.* II, k. 120). - *Toegetreden. Een vriendenwoord aan nieuwe leden der gemeente.* Sneek. 1885. 8°; 7e dr. 1890. 8°. - *Waarom modern*? Uitg. d. de Vereen. t. verspr. v. stichtelijke blaadjes. Amst. 1885. 8°. - W. Sonntag, *De godsdienst in het dagelijksch leven.* Uit het Hoogd. Arnh. 1886. 8°. - *Voor iederen dag. Godsd. Volksboek.* Tiel 1889. 8°; 2e dr. ald. 1890. 8° - [Met Dr. M. Niemeyer]. *Geloofsgetuigenis. Een bevest.- en intreerede geh. te Sliedrecht den 23 Maart 1890.* Sliedr. 1890. 8°. - [Met E. Laurillard H.P. Schim v.d. Loeff e.a.]. *Lichtstralen.* Leid. 1890. 8° - *Aan een mijlpaal. Toespr. t. herinn. aan zijne 25-jar. ambtsbed. geh. den 6en Oct. 1895.* Sliedr. 1895. 8°. - *Godsdienstig Dagboekje*, *Woorden uit den Bijbel voor 1896 en 1897. M. bijschr.* Schoonh. 1895. 96. 32°.

Met Dr. W.C. Manen voerde hij de redactie van: *Onze Godsdienstprediking.* Tiel en Amst. 1875; van 1891 af alleen.

L i t t e r a t u u r : Hs. Borger, i.v. - *De Hervorming.* 30 Mrt. 1901. - *Gel. en Vrijh.*

23e Jrg. (1889), blz. 386-389; 24e Jrg. (1890), blz. 208-211. - *St. v. W. en Vr.* 26e Jrg. (1889), blz. 1039, 1040. - *Kerk. Crt.* 26 Juli 1889. - *Ned. Patriciaat.* 3e Jrg. (1912), blz. 255, 449. - *Alb. Stud. Gron.*, k. 329, 338.

[Helperus Ritzema van Lier]

LIER (Helperus Ritzema van), geboren te Assen den 4en Nov. 1764, overleden te Kaapstad den 21en Maart 1793, was een der tien kinderen uit het huwelijk van Mr. Johannes van Lier, eerst Ette (lid van het hoogste Gerechtshof van het Landschap Drenthe), daarna Gedeputeerde en vervolgens Ontvanger-Generaal van gen. Landschap, en Rollina Hofstede, jongste zuster van den vermaarden Petrus Hofstede (zie vóór Dl. IV, blz. 138-152), die grooten invloed heeft uitgeoefend op zijn geestelijke ontwikkeling en van wiens hand ook de 'Karakterschets' is na den vroegtijdigen dood van zijn neef in de *Boekzaal* geplaatst (zie onder L i t t.).

Reeds op de lagere school onderscheidde hij zich, evenals later op de Latijnsche School te Groningen door zijn buitengewone lees- en weetgierigheid, waaraan zich bij hem paarde een zeldzaam sterk geheugen, dat hem in staat stelde lange redevoeringen of preeken, die hij beluisterd had, woordelijk weer te geven, en jaartallen uit de Geschiedenis te onthouden. De Fransche taal had hij zich door eigen oefening aangeleerd.

Nog geen vijftien jaar oud verliet hij, voorzien van meer dan één eereprijs, den 5en Juli 1779 de Latijnsche School met het voordragen van een oratie *de Laudibus Historiae.* Den 8en d.a.v. reeds werd hij ingeschreven als student aan de Groningsche hoogeschool. Aanvankelijk legde hij zich hier toe op de studie der Oostersche talen, maar tevens verdiepte hij zich vooral in de wiskunde en de wijsbegeerte. Daarna wijdde hij zich aan zijn hoofdstudie, de theologie. Het was zijn bestemming predikant te worden, hoewel hij in zijn jeugd een periode doormaakte, waarin het scheen alsof het zoover niet zou komen. Opgevoed door godvruchtige ouders keerde hij zich nl. een tijdlang àf van het geloof, verzuimde hij de openbare godsdienstoefeningen en het eenzame gebed, terwijl hij zich overgaf aan de lectuur van schadelijke boeken, en behagen vond in het weerspreken van den Bijbel. Wel ging hij zich in zijn gedrag niet te buiten en bleef hij zijn studie met ijver voortzetten, maar zijn hart was vol hoogmoed en eigengerechtigheid en zijn verbeelding verontreinigd. In bovengen. 'Karakterschets' wordt hiervan geen melding gemaakt. Hijzelf bekent het echter in zijn (later in dr. verschenen) brieven aan den bekenden Londenschen prediker John Newton gericht nadat hij door het lezen van eenige van diens geschriften tot andere gedachten was gebracht. Deze brieven bevatten niet alleen lezenswaardige overdenkingen, maar ook een treffend verhaal van de leidingen Gods, waardoor uit de duisternis voor hem het licht was opgegaan. Na vele beproevingen had het plotseling sterven van de jonge vrouw, met wie hij gehoopt had eerlang in het huwelijk te treden, hem zoozeer aangegrepen dat hij tot volslagen levensmoeheid was vervallen. Maar, zooals hijzelf verzekert, was die gebeurtenis juist het middel geweest tot zijn krachtdadige bekeering.

Den 10en Mei 1783 behaalde hij den graad van 'Artium Liberalium Magister et Philosophiae Doctor' na publieke verdediging van een philosophische dissertatie *De Officiis erga nosmetipsos aliosque caussis finalibus et summa nostra indigentia repetendis*, nadat hij den 5en Juni van het voorafgaande jaar een andere verhandeling,

eveneens in het openbaar had verdedigd, nl. een *Dissertatio Philosophica*, *in quo disquiritur qualem necessitatem voluntati creaturarum intelligentium fatum morale divinaque*

praescientia adferat[1]. Daardoor stond hij niet alleen goed aangeschreven bij zijn professoren, maar kreeg zijn naam een gunstigen klank ook in breederen kring. Dat hij in zijn latere academiejaren zich met exacte wetenschap bleef bezighouden bewijst zijn in 1784 te Groningen uitgegeven verhandeling *Over het algemeen en bijzondere gebruik der Aerostatische machines en de verschijnselen*, *die dezelve ons kunnen opleveren.* Gron. 1784. 8°. (Univ. Bibl. Utr.).

Den 24en Mei 1785 werd hij te Zweeloo door de Classis van Emmen praeparatoir geëxamineerd en beroepbaar gesteld. Nadat hij daarop zijn begeerte had te kennen gegeven om de Indische Kerk te dienen, legde hij den 10en Jan. 1786 met grooten lof voor de Classis van Amsterdam het peremptoir examen af, waarop hij met oplegging der handen tot zijn toekomstig dienstwerk werd ingezegend. Vervolgens werd hij door de Heeren der O.I. Compagnie benoemd tot predikant aan de Afrikaansche kust. Nadat hij daar in Sept. 1786 den voet aan wal had gezet, vervulde hij al spoedig een predikbeurt te Kaapstad, waar hij door zijn buitengewone spreekgaven een zóó diepen indruk maakte dat de Gouverneur van der Graaf en de Politieke Raad hem aanstelden tot derden leeraar aldaar.

Den 8en Oct. d.a.v. werd hij door den oudsten leeraar van de gemeente dezer hoofdstad van de Kaap de Goede Hoop bevestigd (m. Jes. XL:9), waarna hij den 15e d.a.v. zijn intrede deed (m. 1 Cor. II:2). In zijn kortstondige bediening heeft hij volijverig gearbeid. Behalve de naar beurtorde hem toegewezen predikdiensten hield hij nog een buitengewone wekelijksche predikatie. Zijn preeken waren met zout besprengd en tevens eenvoudig. ‘Ik predik’ - zoo verklaart hijzelf omtrent zijn uitgegeven bundel preeken - ‘om verstaan te worden en verre het grootste deel mijner toehoorders bestaat uit ongeleerde en eenvoudige lieden, die mij nauwelijks verstaan, wanneer ik meen mij zeer klaar en duidelijk te hebben uitgedrukt’. De gemeente verkeerde onder zijn bediening in bloeienden toestand. In zijn omgang met de menschen maakte hij geen onderscheid tusschen maatschappelijke klassen en won hij veler hart. Sterk woog hem de bekeering der Hottentotten in het omliggende land. Vandaar ook dat hij met groote sympathie het plan der O.I. Compagnie steunde om een Seminarium te stichten tot bevestiging en uitbreiding van het Evangelie in de Indische en Afrikaansche gewesten, zooals dit ettelijke jaren te voren door Petrus Hofstede was bepleit (zie: de Bie, *Hofstede*, blz. 333-342, 352-354). In een brief aan dezen dd. 24 Maart 1790 spreekt v. Lier de hoop uit dat het door zijn oom gepropageerde genootschap tot voortplanting van het Christendom in de overzeesche bezittingen met het daarbij behoorend Seminarium zou tot stand komen tot heil ook van de Hottentotten. Hij wekte alle wèlgestelden tevens op de uitvoering van dit plan financiëel te steunen.

Ondanks zijn zeer zwakken gezondheidstoestand bleef hij zich bij zijn ambtswerk ook nog bezighouden met wetenschappelijke studie. Zijn beide bekroonde Verhandelingen, ter beantwoording van uitgeschreven prijsvragen van het ‘Haagsch Genootschap tot verdediging van den Chr. Godsdienst’ getuigen daarvan (zie ond. zijn geschr.), en ook zijn benoeming tot lid van de Academie der Wetenschappen van Sienna (in Toscane), die hem een gouden médaille toekende voor zijn physische

1) Zie: Jos. Pap de Fagaras, *Disputatio*, *in qua demonstratur non esse contra naturam Dei perfectissimam*, *effecisse mundum*, *in quo mala insunt. Accedunt de eodem argumento dissertationes quatuor prima Latine..... secunda Latine H.R. van Lier* etc. L. Bat. 1784. (Kon. Bibl.).

verhandeling over de verschillende soorten van lucht, en van het Genootschap der Kunsten en

Wetenschappen te Batavia. Intusschen beoefende hij ook de studie der Letterkunde, waaraan hij al te vaak een gedeelte van zijn nachtrust opofferde.

Een en ander ondermijnde zijn gestel dermate, dat hij onverwachts overvallen werd door een bloedstorting, die hem den dood nabij bracht tot groote ontsteltenis van zijn gemeente en van den breeden kring zijner aanhangers. De volstrekte rust en stilte, die hem daarop was bevolen, hadden tengevolge dat hij tegen aller verwachting in herstelde. Te vroeg echter toog hij, hoezeer het hem was ontraden, opnieuw aan den arbeid. Bezield en bezielend preekte hij weer. Maar hij bleek zijn krachten overschat te hebben. Kort daarop zonk hij op den preekstoel ineen. In zijn laatsten levenstijd was hij geheel losgemaakt van het aardsche en zelfs de tranen van zijn vrouw met een zuigeling op haar schoot en met drie jonge kinderen bij haar vermochten zijn geloofsverzekerdheid en blijdschap niet te temperen. Hij verzocht zijn ambtgenooten aan de gemeente te zeggen dat hij de eeuwige zaligheid niet verwachtte, maar deze nu reeds genoot. Na het ontslapen van den 28-jarige hield de oudste predikant, die hem te Kaapstad had bevestigd, een lijkrede over Openb. XIV:13. Zijn naam is bewaard gebleven in de geschiedenis der Kerk in Z.-Afrika als die van een harer beste voorgangers.

Hij huwde den 7en Jan. 1787 met Maria Johanna van der Riet. Volgens opgave in het *N.B. Wdb.* (t.a.p. zouden uit hun huwelijk twee kinderen geboren zijn; in de 'Karakterschets' (*Boekz.*, t.a.p.) is sprake van vier kinderen, die hij bij zijn sterven naliet.

Een jongere zuster van H.R. van Lier, *Catharina Allegonda van Lier* (1768-1801), die, met nog een andere zuster, haar broeder naar de Kaap de Goede Hoop vergezelde en aldaar ruim 8 jaar na dezen overleed, verkreeg bekendheid door de uitgave van een *Dagboek*, dat, na haar verscheiden uitgegeven door haar verloofde den zendeling J.J. Kicherer, een vierden druk heeft beleefd. Ook is van haar afkomstig Gezang XXVIII in den Bundel de Ev. Gezangen voor de Ned. Hervormde Kerk in gebruik genomen in 1807, gedeeltelijk daaruit overgenomen in den N. Bundel aangeboden door de Alg. Syn. der N.H.K. in 1938 ond. Gez. 200. Vgl. hiervóór Dl. IV, blz. 746; A.W. Bronsveld, *De Ev. Gezangen*, *verzam. in de jaren 1803-1805*, *in gebr. bij de N.H.K.*, blz. 194-197; T.J. Servatius, *Vrouwen uit onze Historie.* Nijk. [1940], blz. 196-208.

Een afbeelding van H.R. van Lier in silhouet komt voor op het titelblad zijner *Nagelaten eenvoudige leerredenen* (uitgeg. d. J.J. Hofstede).

Van hem heeft behalve het bovenvermelde het licht gezien:

Verhandeling over des menschen oorsprongelijke verplichting en den aart der gehoorzaamheid, *die de Wet Gods vordert.* (m. zilv. bekr.) in: *Prijsverh. v.h. Haagsch Gen. t. verded. v.d. Chr. Godsd.* v.h. jr. 1791. - *Verhandeling over de beste middelen om den gemeenen man het belang v.d. godsdienst te doen gevoelen*, *en hem ter verkrijging v. rechtmaatige begrippen omtrend denzelven bevorderlijk te zijn* (m. goud bekr.) in: *Prijsverh. v.h. Haagsch Gen.* als boven v.h. jr. 1792.

Verzameling van eenvoudige leerredenen van de gemeente v.d. hoofdplaats v. Cabo de Goede Hoop ter gedachtenis toegewijd door haar medeleeraar Helperus v. Lier. Utr. 1792. 8°. Hiervan verscheen na zijn overlijden een 2e dr. m.e. nieuwe voorr. v. zijn vriend Ds. C. van der Leeuw in 1796, later nog gevolgd door een 3en dr. (Vgl. hiervóór Dl. V. blz. 691). Een aantal predikatiën, door v. Lier zelf nog vóór

zijn dood gereedgemaakt, is na zijn dood gebundeld uitgegeven door zijn neef Johannes Jacobus Hofstede, pre-

dikant te Breda, onder den titel: *Nagelaten eenvoudige leerredenen.* Amst. 1807. 8°, herdr. ald. 1836. 8°.

Het was v. Liers bedoeling dat zijn bovengen. *brieven aan John Newton* ten nutte van hun medegeloovigen in druk zouden worden uitgegeven, hoewel bij voorkeur niet met vermelding van zijn naam. De brieven waren door hem in de Latijnsche taal geschreven, omdat Newton het Hollandsch niet verstond, en hijzelf het Engelsch niet voldoende machtig was. Newton droeg de overzetting in het Engelsch op aan hun beider geestverwant den godzaligen William Cowper, Calvinist met methodistischen inslag, vooral bekend als zeer talentvol dichter. De door dezen vertaalde brieven zagen in 1792, voorzien van een voorrede van Newton in Schotland het licht, later gevolgd door een 2e uitgave. Ook in Holland zijn deze brieven gepubliceerd in een boekdeel, dat mede in Z.-Afrika een goeden ingang vond.

L i t t e r a t u u r : *Karakterschets v. Helperus Ritzema van Lier.* In: *Boekz.* 1793*b*, 728-739 (zie hiervóór blz. 18) en ook afzonderlijk gedr. en verkrijgbaar gesteld; later opnieuw geplaatst voor de bovengen. *Nagelaten eenvoudige leerredenen*, uitgeg. door J.J. Hofstede. - Molhuysen en Blok, *N. Biogr. Wdb.* IV, k. 914-916 (art. v. Jhr. mr. M.A. de Savornin Lohman), waar de titel van v. L.'s dissertatie, waarop deze gepromoveerd is, niet wordt vermeld en het bericht omtrent zijn promotie correctie behoeft. - *Alb. stud. Gron.*, k. 234, 291. - John M. Carter, *Geschiedenis der Ned. Geref. Kerk in Z.-Afr.*, Amst. Z.j.), blz. 29-32, 35, 36. - J. du Plessis, *A history of Christian Mission in South-Africa.* Lond. (1911), p. 61-64, 69, 71, 72, 129, 419. - C. Spoelstra, *Bouwstoffen voor de geschiedenis der Ned. Herv. Kerk in Z.-Afr.*, reg.

[Johannes George Liernur]

LIERNUR (Johannes George), geboren te 's-Gravenhage den 24en Maart 1797, overleden te Haarlem den 12en Oct. 1868, genoot zijn opleiding tot de academische studie en daarna tot het predikambt in de Ev. Luthersche Kerk van Ds. Joh. Schultz, predikant te 's-Gravenhage. Of hij aan een hoogeschool heeft gestudeerd is niet bekend; geen in dr. verschenen album stud. bevat eenig bericht dienaangaande. Na zijn beroepbaarstelling, aanvaardde hij de Evangeliebediening den 24en Maart 1816 te Groede. Deze standplaats verwisselde hij nog geen twee jaren later met Vlissingen, waar Ds. F. Niemann, pred. te Middelburg hem den 22en Febr. 1818 bevestigde (m. Col. I:28; intr. m. 1 Thess. III:13; afsch. te Groede 15 Febr. m. Fil. I:27). Den 13en Aug. 1820 hield hij er een toepasselijke preek bij de ingebruikneming van het nieuwe kerkorgel. Den 22en Febr. 1824 nam hij afscheid van zijn tweede gemeente (m. 2 Thess. II:13-17) wegens vertrek naar Zutphen. Aldaar werd hij den 14en Maart d.a.v. bevestigd door Ds. J.C. Schultz, pred. te 's-Gravenhage (m. 2 Cor. V:20; intr. m. Rom. XV:18*a*). Ruim twee jaren later begeerde de Haarlemsche gemeente hem tot haar voorganger. Hij gaf aan haar beroeping gehoor en deed den 9en Juli 1826 in haar midden zijn intrede (m. Mt. XXVIII:18-20) na bevestigd te zijn door Ds. J.C.A. Sander, oudsten leeraar dier gemeente (m. Mt. XIII:52; afsch. te Zutphen 25 Juni m. 2 Thess. II:14-17).

In 1856 herdacht hij op den 2en Paaschdag, tevens zijn geboortedag, zijn veertigjarige Ev. bediening (m. 1 Cor. XV:14). Hij bleef te Haarlem werkzaam tot aan zijn emeritaat, dat op 8 Apr. 1866 inging. Hij had zich voorgesteld op den 24en

Maart te voren, den dag waarop hij zijn 70e levensjaar zou aanvangen, met de gemeente, die hij straks veertig jaren zou hebben gediend, zijn vijftigjarige ambtsbediening te

herdenken en dan tevens afscheid van haar te nemen. Maar de herhaling van een ongesteldheid, die zich reeds vroeger bij hem had geopenbaard, dwong hem geheel af te zien van het spreken in het openbaar, zoodat zijn jongere ambtgenoot en vriend Ds. J.H. Michelsen in zijn tegenwoordigheid als zijn woordvoerder optrad (t. Joh. XX:26*c*).

Liernur was volgens A. Loosjes t.a.p. 'een geleerd man, en droeg op zijn gebrekkig lichaam een mathematisch hoofd; uit zijn oogen sprak, om zijne lippen zweefde iets satirieks'. In zijn geschriften evenals in zijn overigens doorwrochte preeken miste hij de volstrekt noodige mate van heerschappij over den vorm. Vandaar dat zijn preeken, met doffe stem uitgesproken en moeilijk te volgen, niet in den smaak vielen. Daarbij waren ze vrij rationalistisch, later evenwel meer evangelisch gekleurd. De verandering van zijn theologisch standpunt komt vooral uit in den *Open brief* in 1862 door hem gericht aan Cd. Busken Huet als antwoord op diens toespraak 'Onze Bede'. Al is in Liernurs bestrijding hiervan te veel omgehaald, en ware zij beter geweest als er meer gang en orde in was, toch is er in zijn schrijven veel oorspronkelijks en dat hout snijdt. Opvallend is hier zijn vergelijking van het modernisme met het rationalisme, waarmede hijzelf zoozeer was ingenomen geweest, en daarbij de opmerking: 'Dàt betwist ik U dat de rechtzinnigheid tot de pathologie van den geest behoort'. (Loosjes t.a.p.).

Van anderen aard was zijn bestrijding van het veelomvattend plan van Ds. F. Koppius (zie hiervóór Dl. V, blz. 230, 231), die in zijn geschrift: *De vereeniging der Protestanten in Nederland en enkele stappen daartoe*, *een bescheiden woord tot al zijne geloofsbroeders* (Gron. 1849) een pleidooi had gevoerd voor een nauwe vereeniging der Protestanten in één Kerkgenootschap. Hiertegen schreef Liernur een open brief, waarin hij *de vereeniging der Protestanten in Nederland* ongewenscht verklaart, en de bezwaren aantoont van de stappen, die Koppius daartoe zou willen doen. Liernur acht zulk een vereeniging onnoodig, omdat er geen haat meer bestaat tusschen het Kerkgenootschap der Lutherschen en dat der Gereformeerden, waarom het in deze voornamelijk ging. Bovendien betoogt hij, dat het tòch separatisme zou geven en wijst hij erop dat de Kerk met de grootste uiterlijke eenheid, de Roomsch Katholieke, ook de grootste gebreken heeft. In een der eerste predikanten-vereenigingen van Noord-Holland, te Amsterdam gehouden, waar de Remonstrantsche hoogleeraar A. des Amorie van der Hoeven het voorstel deed tot benoeming eener commissie, die belast zou worden met het onderzoek naar de mogelijkheid van de vereeniging der Protestantsche kerkgenootschappen (zie hiervóór Dl. IV, blz. 107), waarschuwde Liernur eveneens tegen het aanwenden van bepaalde pogingen tot vereeniging, waarbij hij zich beriep op zijn vriend C. Ullmann, die toen pas Nederland bezocht en de opmerking gemaakt had, dat onze *nicht-unirte* Kerkgenootschappen meer welwillend tegenover elkander stonden dan de gemeenten der *Unirte Kirche* in Duitschland, waarvan vele onder het opgelegde juk der eenheid zich niet konden schikken. (Sepp, *Polem. en Ir. Theol.*, blz. 177).

Liernur trad in 1857 op als vice-president van de Synode der Ev. Luthersche Kerk. Den 19en Oct. 1864 hield hij een herdenkingsrede bij het 125-jarig bestaan van het Weeshuis der Haarlemsche gemeente.

J.G. Liernur was gehuwd met Jeannetje Gezina Thieme, die hem als weduwe overleefde. Een der kinderen uit hun huwelijk was Kapitein Charles T. Liernur, ver-

maard als uitvinder van het faecaliënstelsel (naar hem genoemd 'Liernurstelsel' zie over dezen: Molhuysen, Blok en Kossmann, *N. Biogr. Wdb.* X, k. 949-953).

Van J.G. Liernur zijn geen gegraveerde portretten bekend.

Van hem zag het licht:

[Met J.C.A. Sander], *Christendom en Regtzinnigheid.* 2 stukjes. Zutph. 1828. 8°. - *Lijkrede op J.C.A. Sander*, *uitgespr. in de Kerk der Ev. Luth. Gem. te Haarlem op 22 Apr. 1838.* Haarl. 1838. 8°. - *Opwekking tot eene verstandige handhaving v.d. voorregten der Ev. Kerk.* Haarl. 1841. 8°. - *Geloofsbelijdenissen der onderscheidene godsd. gezindten.* Vrij bewerkt n.h. Hoogduitsch. 's-Grav. 1845. 8°. - *Feestrede bij de viering v.h. 50-jarig bestaan des Ned. Zendelingen.* geh. den 20 Dec. 1847 in de Groote Kerk te Haarlem. Haarl. 1847. 8°. - *Leerredenen*, Tiel, 1849. 8°. (beoord. in *Godgel. Bijdr.* 24e Dl. (1850) 1e st. blz. 474-477). - *De Vereeniging der Protestanten in Nederland. Openbare brief aan den WelEerw. Zeergel. Heer F. Koppius*, *Pred. bij de Herv. Gem. te Ham en Farmsum*, *behelzende eenige bedenkingen op zijn geschrift*: *De vereeniging der Protestanten in Nederland .... Een bescheiden woord tot alle zijne geloofsbroederen*, Tiel. 1849. 8°. (beoord. in: *Godgel. Bijdr. 23*e Dl. (1849) 2e st., blz. 755-774). - *Open brief aan den WelEerw. Zeergel. Heer Cd. Busken Huet*, *in antwoord op zijn toespraak* '*Onze Bede*'. Amst. 1862. 8°. - *Zielkunde.* Haarl. 1864. 8°. Voorts gaf hij (naamloos) een vertaling in het licht onder den titel: *Der Priesteren pligt om den volke den Bijbel te geven en te verklaren*, *voorgeschreven door de Roomsch-Katholijke Kerk*, *door Leander van Esz Th. Dr.* Uit het Hoogd. Zutph. 1826. 8°. - In *Bijdr. t.d. beoefen. en geschied. de Godgel. Wetenschappen.* Dl. XIV (1826) 3e st. blz. 918 v.v.: *Over de Proselytenmakerij en eene Evangelische Kerk.* - In *Waarh. in Liefde*, Jrg. 1847. IIe st., blz. 301-334: *Korte Opmerkingen betrekkelijk beelden*, *in welke de kennis der Waarheid door Jezus wordt voorgesteld.* - In *De Tijdspiegel*: Jrg. 1844, blz. 337 v.v., 389 v.v.: *Het ongeradene van het zamenvloeyen der onderscheidene Kerkgenootschappen in Nederl. tot ééne Kerk.* Zie ook Jrg. 1849, blz. 321-329. *De vereeniging der Protestanten in Nederland. Stemmen van twee predikers* (Koppius en Liernur).

L i t t e r a t u u r : J. Loosjes, *Naamlijst v. Pred. .... der Luth. Kerk in Ned.*, blz. 163, 164. - *Bijdr. Gesch. Luth. Kerk.* V (1844), blz. 123, 124, 149. - *Oud en Nieuw.* IV (1865), blz. 232, 233; V (1866), blz. 132, 261. - J. Loosjes, *Gesch. der Luth. Kerk in de Ned.*, reg. - Pont, *N. Bijdr.* VI (1905), blz. 69, 70. - Molhuysen en Kossmann, *N. Biogr. Wdbk.* IX, k. 608 (art. v. F.S. Knipscheer). - A. Loosjes, *Voor ruim eene halve eeuw* (Haarl. 1897), blz. 107-111.

[Gerard Lievens]

LIEVENS (Gerard) Zie: **LIVIUS.**

[Johannes Ligarius]

LIGARIUS (Johannes), wiens eigenlijke familienaam **Binder** of **Bender,** naar het gebruik van dezen tijd later werd verlatiniseerd, is geboren te Nesse aan de Noordzeekust in Oost-Friesland in 1529, overleden te Norden den 21en Jan. 1596.

Hij ontving zijn eerste onderwijs in de dorpsschool van zijn geboorteplaats. Daarna zonden zijn onbemiddelde ouders, omtrent wie overigens niets bekend is, hem naar de Latijnsche School te Emden waar hij vermoedelijk à Lasco heeft gezien en gehoord. Van Emden vertrok hij naar Wittenberg om daar en later te Maagdenburg zijn studiën te volbrengen.

Aan de Wittenbergsche universiteit, waar hij den 1en Jan. 1547 werd geïmmatriculeerd, kwam hij in aanraking met Melanchthon, den ‘praeceptor Germaniae’,

wiens onderwijs hij daar volgde en aan wien deze universiteit niet minder dan aan Luther haar bijzondere beteekenis ontleende. Onder de beroeringen, die het Interim (1548) medebracht, vertrok Ligarius van Wittenberg naar Maagdenburg. Hier werd Flacius Illyricus, de leider der gnesio-Lutheranen en als zoodanig heftig tegenstander van Melanchthon en de Philippisten zijn leermeester. Diens invloed onderging hij in zoo sterke mate, dat hij zich ondanks de genegenheid, die hij koesterde voor Melanchthon, al spoedig deed kennen als geestverwant van Flacius en zich schaarde aan diens zijde.

Na zijn terugkeer in zijn geboorteplaats hield hij zich blijkens zijn eigen verhaal eenigen tijd op bij den predikant van Hage (ten O. van Norden), Martinus Faber, een geleerd, godvruchtig en in O.-Friesland zeer geacht leeraar, die bevriend was met Melanchthon, Martin Bucer en à Lasco, en gekend wordt uit het veelzeggend Latijnsch gedicht, op zijn grafsteen aangebracht en vermeld door Meiners (*Oostvr. K. Gesch.* II, blz. 89).

In 1556 werd Ligarius beroepen als Luthersch predikant te Uphusen, een dorp nabij Emden. Tijdens zijn bediening aldaar ving zijn strijd aan met den coetus, de door à Lasco gestichte vereeniging van de Oost Friesche predikanten. De eerste conflicten van dezen jarenlangen strijd zijn weergegeven door een zoon van Joh. Ligarius, Folcker (Folkert) Ligarius, predikant te Burg op het eiland Fehmarn (Sleeswijk) in een kort en bondig geschrift van diens hand (in dr. versch. 1599 en alleen nog voorhanden in de Univ. Bibl. te Rostock)[1]. Wat de zoon hier beschrijft rust op het verhaal zijns vaders, nadat deze op krasse wijze was aangevallen door den Bremenschen predikant Christophorus Pezelius (zie over dezen Meiners, a.w., blz. 288). De wijze, waarop de zoon, die voor zijn vader opkomt, zich over diens tegenstanders uitlaat, is zelfs voor dien tijd grof. De Calvinisten stelt hij aan de kaak als Sacramentsschenders, den coetus als een bende druktemakers, die niet in staat zijn een geleerd man, die zulk een hooge vlucht neemt als Joh. Ligarius, te begrijpen. Het gold ook hier den strijd over het Heilig Avondmaal, nl. over de ubiquiteit, de alomtegenwoordigheid van het lichaam van Christus en de vereeniging hiervan met het brood, een opvatting, waarvan de coetus niets wilde weten omdat deze de Avondmaalsteekenen in Zwingliaanschen zin als ‘nuda signa’ (louter *teekenen*), beschouwde.

In 1559 werd Ligarius beroepen te Norden tengevolge van een daartoe aangewende en geslaagde poging van den Drost Krumminga, een ijverig Lutheraan. De pest epidemie, die kort te voren daar had gewoed, was toen opgehouden, maar de gemeente aldaar was herderloos geworden door het overlijden van haar drie predikanten, die zich in het gevaar getrouwe herders hadden betoond. Een hunner was M. Micronius, in wiens plaats Ligarius werd beroepen. Micronius echter was, in tegenstelling met zijn opvolger volstrekt niet ‘Luthersch’. Dit droeg er toe bij om de moeilijkheden, waarmede Ligarius in Norden te kampen had, te verzwaren. Hij heeft het in deze gemeente, waar de invloed der door de regeerende Gravin Anna begunstigde Gereformeerdgezinden overwegend sterk was, heel zwaar gehad, maar niet zonder

1) De titel luidt: *Kurze und einfältige anleitung recht zuurteilen, mit was warheit das Embdische Buch, Anno 94 zu Brehmen gedruckt, den alten Herrn Johannem Ligarium offentlich verleumbdet, an die Gemeine Christi in Niderland, Ostfriesland, und Embden so der aufgeb. Aussburgschen Confession verwandt.* (Rostock, 1599).

zelf daartoe aanleiding te hebben gegeven. De belofte bij zijn beroeping door hem afgelegd om zijner-

zijds den vrede en de eenigheid te zullen onderhouden kwam hij niet na, want in zijn ijver voor het Lutherdom begon hij hoe langer hoe meer uit te varen tegen de 'Zwinglianen'. En hij liet het niet bij woorden. Dit ondervond IJsbrand Balk, die in hetzelfde jaar, waarin Ligarius van zijn ambt werd ontzet, als predikant bij de Gereformeerde gemeente te Norden was opgetreden. De overlast hem en zijn ambtgenoot Milezius door Ligarius en diens aanhangers aangedaan was van dien aard dat deze beiden zich met een rekwest tot de hooge Overheid wendden (vgl. hiervoor Dl. I, blz. 301). Nadat deze hem had vermaand zich te matigen bekende hij schuld met belofte van beterschap. Toen hij echter toch weer voortging op dezelfde wijze, werd besloten tot het houden van een dispuut op den 12en Juli 1563 te Emden, om Ligarius gelegenheid te geven zich te verdedigen en hem alle reden tot klacht over onrecht matige behandeling te ontnemen. Zoodra deze - reeds bij het begin van het dispuut - bemerkte dat hij het onderspit zou delven verliet hij stilletjes buiten kennis van de voorzitters de bijeenkomst, en keerde hij naar Norden terug om aldaar zijn hart te luchten. Thans was de maat vol. Nog een laatste waarschuwing werd hem daarna gegeven: de rentmeester van Graaf Edzard II, Guilh. Gnapheus (zie hiervóór Dl. III, blz. 269-272) liet hem door een schoolmeester vermanen dat hij 'de rechtgeloovige en vreedzame Kerken van dit land ongemoeid moest laten', daar hem anders onaangename gevolgen stonden te wachten. Toen ook deze laatste vermaning vergeefsch bleek, was zijn lot belist. In 1564 werd hij van zijn ambt ontzet. Blijkbaar had hij te veel vertrouwd op het gezag van den Drost Krumminga, Achteraf erkende hij voor den schoolmeester dat deze hem ten beste had geraden, en dat hij nog in zijn ambt zou gebleven zijn, zoo hij aan diens vermaning gehoor had gegeven. Veelzeggend is de opmerking van Ubbo Emmius, dat Ligarius door zijn verdwijning uit Norden 'een onuitbluschbaren haat had gekregen tegen de Gereformeerden'. Deze uitspraak van Emmius, wien later als Rector der Scholen te Norden een dergelijk lot trof en die in zooverre dus met Ligarius kon medegevoelen, wordt door Garrelts den verdediger van laatstgenoemde, tot op zekere hoogte toegegeven, daar hij erkent, dat Ligarius 'van zulke gevoelens niet geheel kan worden vrijgesproken'. Inderdaad heeft zijn achtjarig verblijf te Norden een stempel op zijn karakter gezet.

Vermelding verdient nog dat hij in deze periode van zijn leven de *Confessio Brylensis* heeft opgesteld, waarin Garrelts (a.w. S. 42) ziet een confessie voor 'het Nederlandsch den Briel', evenwel met de opmerking erbij dat aldaar van een 'Confessio Brylensis' geen enkel spoor voorhanden is. Dr. Pont (*N. Bijdr.* VI (1915) blz. 39, n. 1) verklaart dat deze 'Confessio' niet voor den Briel kan zijn bestemd geweest. 'Brielle' - zoo voegt hij eraan toe - 'heeft in de 16e eeuw met Lutherdom nooit iets te maken gehad'. Dat dit laatste toch inderdaad wèl het geval is geweest en er te Brielle destijds een Luthersche kring heeft bestaan, waarvoor Ligarius zijn 'Confessio Brylensis' zal hebben vervaardigd, is op gedocumenteerde wijze aangetoond door Dr. A.A. van Schelven (*Een Luthersch Den Briel*, in: *Ned. Arch. Kerkgesch.* N.S. XVII (1924), blz. 226-230. Zie ook *Kerkhist. Arch.* II (1859), blz. 255).

Nadat hij Norden had moeten verlaten geraakte Ligarius te Wolthausen nabij Emden wederom in den dienst.

Hier kreeg hij in het navolgende jaar 1566 van den Jonkheer van Wolthausen een half jaar verlof, waarop hij zich op een tot hem gericht verzoek van eenige

Antwerpsche kooplieden naar Antwerpen begaf, om de in dat jaar tot stand gekomen Luthersche

gemeente aldaar behulpzaam te zijn. Het was voor deze pas ontstane gemeente een levensvoorwaarde zich te organiseeren en zich zoodoende naast de goed georganiseerde Gereformeerde gemeente een vaste positie te verzekeren. Hiertoe noodigden Gedeputeerden (d.w.z. mannen, die onder de Lutherschgezinden de leiding der zaken in handen hadden, de ouderlingen) zes geharnaste Lutheranen, uit Duitschland, onder wie M. Flacius Illyricus de meest invloedrijke was, om als hun raadgevers naast hunne predikanten op te treden. Deze laatsten gingen aan den arbeid, daarbij gesteund en geholpen door de buitenlandsche theologen. En nog in 1566 verscheen, onderteekend door Ligarius (bovenaan) met de vijf predikanten, die eveneens de Antwerpsche Lutheranen waren komen helpen[1)] en zich hier wettig beroepen achtten[2)] 1°. *Vermaning van de predikanten der Confessio van Augsburg tot Penitentie en Gebed in deze tegenwoordige nooden en gevaaren*, *aan hunne toehoorders*, 2°. *de Confessie*[3)] *Oft Bekentenisse der Dienaren Jesu Christi in de kercke binnen Antwerpen*, *die welcke der Confessie van Ausborch toegedaan is* (Zie: *Oud en Nieuw* 1863, blz. 36, 74 v.v.; Pont, *N. Bijdr.* I (1907), blz. 123).

Voorts werkte Ligarius mede aan de Duitsche vertaling van de Agenda, afkomstig van Cyriacus Spangenberg, en in Antwerpen, misschien eerst ook in het Latijn opgegesteld. Deze vertaling is getiteld: *Agenda*, *Christliche Kirchenordnung der Gemeine Gottes*, *so in Antorff der waren reinen unverfelschten Augsb. Confession zugethan.* 8°. 1567. 8°. (Pont, *Lutheranisme*, blz. 97).

In 1566 is door de Antwerpsche Luthersche theologen zeer veel uitgegeven (zie Pont, a.w. 95-104). Het aandeel dat Ligarius daarin gehad heeft, beperkt zich tot het bovenvermelde.

Ligarius was wel allerminst de geschikte man om de eenheid tusschen de Lutherschen en de Gereformeerden te Antwerpen te bevorderen. Van zulk een eenheid kon op zijn standpunt geen sprake zijn, tenzij de Gereformeerden de onveranderde Augsburgsche Confessie volledig zouden aanvaarden of de ubiquiteit belijden. Bovendien waren zij hem te democratisch-radicaal. De opstand van Maart 1567, die aanvankelijk alleen mislukt was, doordat de Lutheranen er niet aan hadden willen deelnemen, wekte bij hen, die de leiding van den Nederlandschen opstand in handen hadden, een wantrouwen tegen de Lutherschen, dat niet ongegrond was. Als vreemdelingen bleven zij buiten het eigenlijke volksleven staan. Als kerk van een schare aanzienlijke kooplieden kon de Luthersche Kerk te Antwerpen opkomen,

1) Op de onderteekening der zes Antwerpsche predikanten volgt de ‘Onderschryvinghe van de wtlantsche ‘Dienaers der Kercken Jesu Christi’, waarin deze verklaren dat zij de gezegde Confessie overgelezen en naarstig geëxamineerd hebben en haar in overeenstemming hebben bevonden met de drie Sym bola, de Confessie van Augsburg enz. enz. en met de leer van Luther ‘die gelijk godvruchtige en geloofwaardige mannen getuigen, de zuivering der Antwerpsche Kerk zou hebben voorzegd’.

2) Volgens het contract met de *Lutherschen* behoefden hun predikanten niet ‘inlantsche of poorter van eenighe stadt deser Nederlanden’ te zijn. Zij mochten ook vreemde d.w.z. Duitsche predikanten hebben, indien deze slechts ‘bij den Gouverneur waren geadmitteert’ en in zijn handen den eed van onderdanigheid en getrouwheid hadden afgelegd. Hierin ligt ook de reden, waarom bovenbedoelde predikanten zich te Antwerpen ‘rechtelijk’ beroepen achtten. (Pont, *Lutheranisme*, blz. 81).

3) Deze *Confessie* is de vertaling van een oorspronkelijk Latijnschen tekst, zooals o.a. blijkt uit de tweede uitgave, die met dezelfde letter en op hetzelfde papier is gedrukt, en waarop staat: Beter oversien ende gheemendeert nae de Latijnsche copye’. Z. pl. en. 1567.

maar zij verdween toen in April 1567 haar predikanten vertrokken. Ook Ligarius verliet den 10en van die maand Antwerpen. Hij begaf zich daarop naar zijn eerste gemeente Uphusen. Maar toen hij daar zijn vroegere standplaats bezet vond, bleef hij er niet lang. Vervolgens

kwam hij te Woerden, waar velen uit Antwerpen waren heengetrokken. Zijn arbeid daar ter plaatse en in de naaste omgeving ('in den Werderbroeck')[1] duurde slechts ongeveer negen maanden, tot Sept. 1568.

Daarna vond hij bij de komst van Alva hier te lande een plaats als veldprediker in het leger van den Prins van Oranje. In deze kwaliteit begeleidde hij de troepen, die Prins Willem op zijn mislukten krijgstocht van Trier uit naar de Nederlanden voerde.

Na deze bijzondere episode in zijn leven bevond hij zich in 1569 weer in Oost-Friesland, waar hij in zijn geboorteplaats Nesse als predikant optrad. Een poging in Mei 1570 door den Lutherschgezinden Raad der stad Essen aangewend om hem hierheen te doen komen, ter bestrijding van de andersgezinde predikanten Caspar Koolhaes en diens ambtgenoot Isselburg liep door bijzondere omstandigheden op niets uit (vgl. hiervóór Dl. V, blz. 174). In 1573 richtte de overwegend streng Luthersche gemeente te Woerden een verzoekschrift tot den Prins om bij de beroeping van een derden predikant, waaraan toentertijd overgroote behoefte bestond, Ligarius te mogen beroepen, maar dit verzoek werd door Oranje voorloopig van de hand gewezen en had geen verder gevolg (zie: *Bijdr. Gesch. Luth. Kerk*, III (1841) blz. 90, 91, waar het verzoekschrift met het korte antwoord daarop van den Prins is afgedrukt).

Ligarius bleef te Nesse zeven jaren lang werkzaam. Toen na den dood van de oude Gravin Anna in 1585 een betere tijd scheen aangebroken voor het Lutheranisme in Oost-Friesland, openden zich voor hem nieuwe, hoopvolle uitzichten. Al spoedig ontstonden er leergeschillen. Ligarius weigerde in 1576 de onderteekening eener Kerkorde, welke ten doel had de Gereformeerde beginselen te bevestigen. In het volgende jaar werd hij onder de regeering van Graaf Edzard II, die inmiddels zijn overleden moeder was opgevolgd, benoemd tot diens Hofprediker te Aurich, en tot Inspector der Oost-Friesche Kerken. Als zoodanig behartigde hij volijverig de belangen van het Lutheranisme en trad hij op als leider in den strijd tegen het Calvinisme, dat in de Oost-Friesche Kerk onder de organisatie, die zij aan à Lasco te danken had, tot grooten bloei was gekomen. Hij vond hierbij aan zijn zijde gen. Graaf Edzard, die, meer figurant dan zelfstandig regeerder, zich geheel liet leiden door zijn zelfbewuste, heerschzuchtige gemalin, de zeer begaafde Zweedsche prinses, wier leven en streven gericht was op de bevordering van het streng rechtzinnig Lutheranisme, waarbij zij alles wat hiervan afweek verketterde (zie: Dr. Tileman Dothias Wiarda, *Ost-Friesische Geschichte*, Bd. III, (Aurich. 1793). S. 572-577). Met dezen machtigen steun gelukte het hem in de stad Norden de Luthersche leer en eeredienst ingang te verschaffen (1577). Door middel van disputen in tegenwoordigheid van den Graaf en diens gemalin zocht hij naar formulen, waarmede beide partijen zich zouden kunnen vereenigen. Van deze gesprekken kwam echter niets terecht, mede doordat hij bij zijn tegenstanders niet het rechte vertrouwen genoot.

Daarop werd besloten dat men beiderzijds schriftelijk eigen gevoelen zou uiteenzetten. Ligarius meende de doeltreffende formuleering te hebben gevonden in de door hem in 1579 op bevel van Graaf Edzard opgestelde *Isagoge ad Concordiam in Controversia de Coena Domini.* Een stuk in scholastischen trant, vol citaten uit geschriften van Kerkvaders, ten bewijze dat ook dezen de woorden: 'Dat is Mijn

1) Er bestaat verschil van opvatting of men hier te denken heeft aan Woerden of aan Weerden (bij Anholt). Het eerste schijnt intusschen aannemelijk.

lichaam' reëel - beter gezegd: materieel (want een reëel geestelijke tegenwoordigheid, welis-

waar niet in het brood, maar in de harten der geloovigen bij het teeken des broods leeren ook de Calvinisten)- verstaan. In het *Reformatie Bericht* der Emder predikanten, onder wie erkend geschoolde theologen, wordt van Ligarius' betoog gezegd, dat alle dingen er zoo twijfelachtig worden voorgedragen, dat ‘daaruit qualyk af te nemen is wat Ligarius gelooft of niet gelooft. Ja hij schijnt zomtijds koudt en warm als uit enen mondt te blazen’. Ook de hiervóór (blz. 24) genoemde Martinus Faber sprak als zijn meening over de *Isagoge* tegenover vrienden uit ‘dat Ligarius een lang, donker en ingewikkeld Schrift heeft over gegeven, dat vele Predikanten niet verstaan konden’ (*Reformatie Bericht*, blz. 282-284, vgl. Meiners. a.w. II, blz. 124, 125).

Om de erkenning en invoering van zijn *Isagoge* te bereiken besloot Ligarius de leiders en speciaal Menso Alting (zie hiervóór Dl. I, blz. 107, 108), door middel van vertrouwelijke samensprekingen in hun woningen voor zijn opvatting te winnen. Hij verzekerde hun dat hij het in den grond der zaak met hen eens was, om daarna dan te verklaren dat zij zijn opvatting van het Avondmaal des Heeren als de juiste hadden erkend.

Deze handelwijze wekte groote ontstemming. Zij verergerde in hooge mate de spanning, die tusschen hem en de predikanten van den coetus bestond. De hartstochtelijkheid, waarmede hij voortging zijn bijzondere gevoelens in Oost-Friesland te doen gelden, openbaarde zich dikwijls in een bitterheid, waardoor hij niemand ontzag. Dit had tengevolge dat de weerzin tegen dezen ijveraar voor Luthersche rechtzinnigheid hand over hand toenam. Ten slotte viel hij ook in ongenade bij Graaf Edzard, die hem jarenlang had gesteund. Tegen het einde van 1583 werd hij als Hofprediker ontslagen en moest hij met het Hof ook zijn bediening verlaten.

Ambteloos zou hij echter niet blijven. Ruim twee en een half jaar later werd hij beroepen tot leeraar bij de Luthersche gemeente te Woerden. Hier was onder invloed van eenige Lutheranen, die toentertijd in het stadsbestuur gekomen waren, op het einde van 1585 of het begin van 1586 beroepen de gematigde Lutheraan Ds. Segerus Coninxbergen (zie hiervoor Dl. II, blz. 192), die vroeger te Antwerpen had gestaan, vanwaar vele uitgewekenen een toevlucht hadden gevonden te Woerden. Maar de Woerdenaars waren met de benoeming van Coninxbergen alleen niet voldaan. Daarnaast verlangden zij ook Ligarius, den Flaciaan, omtrent wiens beroep de Haagsche Synode van 1586 tot Leicester het verzoek richtte dit zoo mogelijk te verhinderen, daar hij ‘est assez cogneu d'estre homme fort partial, d'un esprit remuant et fort dangereux’. (Rutgers, *Acta*, II, p. 634). Leicester gaf op dit synodaal verzoek zijn ‘fiat’, maar toch kwam Ligarius er. Hiermede was een langgekoesterde wensch van de Woerdenaars vervuld, die immers in 1573 reeds pogingen hadden aangewend om hem beroepen te krijgen (zie hiervóór blz. 27). Den Staten werd niet om goedkeuring van het beroep gevraagd, zooals bij dat van Coninxbergen wèl schijnt te zijn geschied en zooals volgens besluit van 13 Juni 1580 had moeten plaats hebben. Het was de wensch van 's Lands hooge regeering en van velen, dat de Lutherschen te Woerden langzamerhand en als ongemerkt tot de gemeenschap der Hervormde Kerk overgebracht zouden worden. Maar in tegenstelling met Coninxbergen, die, sinds zijn komst van Antwerpen te Woerden àl meer Gereformeerd geworden, gaarne daartoe medewerkte, betoonde Ligarius, zooals van hem te verwachten was, zich van een tegenovergestelde richting. Meer en meer werd de Hervormde Kerk in Holland de heerschende Kerk, en daar te Woerden de eenige Luthersche gemeente was overgebleven, ijverde men bij toeneming

om ook die te doen opheffen. Ligarius was op geenerlei wijze voor de bereiking van dit doel te winnen.

Van meet af arbeidde hij ook te Woerden in den geest van het strenge Lutherdom. In 1588 gaf hij uit: *Het Christendom oft die Puncten der Godsalicheyt* enz. Hierin behandelt hij de hoofdzaken van het Christendom: behalve de leer van de Sacramenten ook die van de Praedestinatie, de Sleutelen des Hemelrijks enz. Weldra bracht hij verandering in het gezangboek. Het z.g.n. Bonsche boek, dat in de Rijnprovincie overal was ingeburgerd, verving hij door een ander, waarin veel meer Luthersche kerkliederen voorkomen, het zoogen. Woerdensche. Terwijl de CL Psalmen, die het eerste deel uitmaken, bijna uitsluitend uit een der beide oudere bundels zijn overgenomen, ligt het karakteristieke van dezen bundel in de 94 *Geestelijcke Liedeckens en Loffsangen*, waaruit het tweede deel van het gezangboek bestaat. Ligarius, die het omstreeks 1590 heeft samengesteld en van een voorrede voorzien, heeft hiermede een keurverzameling van Luthersche liederen willen geven. Niet minder dan 35, die in geen anderen bundel zijn te vinden, komen hier voor, terwijl tal van liederen, die in het Bonsche en het Antwerpsche boek stonden, door Ligarius zijn weggelaten. Dit boek is langen tijd in Woerden (tot 1745) en ook te Utrecht in gebruik geweest.

Hoe meer hij het gevaar inzag, waardoor het bestaan zijner Woerdensche gemeente bedreigd werd, des te meer beijverde hij zich haar te waarschuwen. Daarbij gaf zijn optreden tegen de Gereformeerden, soms ook tegen de Staten van Holland, aanstoot. Reeds eenigen tijd had men spreekwijzen en uitdrukkingen verzameld, die hij de laatste jaren in zijn preeken had gebruikt, en toen men er genoeg van had om er een aanklacht op te gronden (zie de punten der aanklacht bij M. Schoockius, *Liber de Bonis vulgo ecclesiasticis dictis*, Gron. 1651, p. 713-718), werd hij den 22en April 1591 op het Raadhuis te Woerden ontboden, en later op last der Staten voor het Hof van Holland gedagvaard. Wèl werd op zijn verklaring dat hij bereid was ten allen tijde voor het Hof te verschijnen het hem aangekondigd arrest opgeheven, maar den 2en Oct. 1591 verwijderde de Overheid hem uit de stad, na hem den 26en Sept. te voren het prediken te Woerden of elders in Holland, Zeeland en Friesland verboden te hebben. Den 20en Oct. d.a.v. verleende de Woerdensche regeering hem niettemin onder stadszegel een getuigenis van zijn onstraffelijken wandel in leer en leven. Tragisch was zijn uittocht uit Woerden. Terwijl hij zijn afscheidsrede hield in de groote kerk, braken partijgangers van zijn collega Coninxbergen, onder aanvoering van dezen zelf, de gesloten kerkdeuren open en leidden den prediker buiten de stad. Onderwijl liet zijn eigen partij op het klokkenspel spelen: ‘O scheiden, bitter scheiden, als 't immer wezen moet’.

Zoo was door het ingrijpen van de Staten de geprononceerd-Luthersche prediking in Woerden onmogelijk gemaakt. Hiermede was het einde gekomen aan de korte periode van herleving, die het Lutherdom aldaar onder de bediening van Ligarius had doorgemaakt. Na zijn vertrek geraakte in Woerden de Gereformeerde Kerk tot heerschappij.

De Amsterdamsche Luthersche gemeente, die in Ligarius haar raadgever en eigenlijke stichter had gehad, waarbij hij telkens uit Woerden tot haar was overgekomen en tot wien men zich in alle aangelegenheden had gericht, betoonde hem haar medelijden na zijn verbanning uit Holland. Zij hielp hem zooveel mogelijk,

en schonk hem zelfs in 1593 Fl. 300. -, welk bedrag hem van de Woerdensche gemeente was beloofd ‘hoe-

wel hij daernaer gans geen dienst gedaan oock noyt aan die gemeente geschreven' had.

Inmiddels had Ligarius na zijn verdrijving uit Woerden zich in 1591 àl dan niet als beroepen predikant, naar Emden begeven. Zijn toomlooze ijzer voor het Lutheranisme en zijn felle polemiek tegen de Gereformeerden bracht hem ook daar in moeilijkheden. In 1593 gaf hij naamloos uit een *Wahrhaftiger Gegenbericht der rechtgläubigen Prädicanten in Ostfriesland.* Daarin richt hij zich tegen de voorrede van den hiervóór (blz. 24) genoemden 'krypto-Calvinistischen' predikant te Bremen Christoph Pezelius vóór het in 1590 aldaar uitgegeven boekje getiteld: *Historisch waarachtig Bericht en lere des Goddelyken woordts van den ganschen strijdt en handel des H. Avondtmaals* &c. *door de Predikanten der Chr. Gemeine te Emden.* (Dit werkje van L. is in twee jaren vijfmaal herdrukt. Van de Hoogduitsche vertaling (Herborn. 1592) bevindt zich een ex. in de Kon. Bibl.). Bovendien geeft Ligarius' *Gegenbericht* een beantwoording van de kort daarna verschenen: *Missive of Brief van zommige goedthartige en geleerde studenten*, *mitsgaders ene Pauszelijke bulle aan den Licentiaat H. Hamelman*, *onlangs van Romen naar Duidtschland gezonden* etc., welke *Missive* eveneens een voorrede van Pezelius bevat. Meiners (a.w., II, blz. 305) qualificeert Ligarius' *Gegenbericht* als 'een gansch bitter en voddig geschrift', waarin bijna niets van belang voorkomt tot opheldering van de Oost-Friesche Kerkhistorie en dat integendeel 'met laffe vertellingen, openbare onwaarheden en allerbitterste uitdrukkingen dermaten opgevult is, dat het met grondt als een ondeugent lasterschrift gebrandmerkt mag worden'. De Emder predikanten voelden zich gedrongen het te beantwoorden in een verweerschrift (waarvan Menso Alting de hoofdopsteller is) onder den titel: *Gründtlicker Wahrhafftiger Bericht van der Euangelischen Reformation*, *der Christlichen Kercken tho Emden vnd in Ostfrieslandt*, *Van 1520. beth vp den hüdigen dach*: *Sampt korter Erinnering van der Lehre und Kerckenordnung*, *daran sick de Christlicke Gemene gemelter Stadt holdet....* Bremen, 1594. 8° (Knuttel, *Bibl. v. Kerkg.*, blz. 27. *Cat. Letterk.* II, k. 716).

In 1595 dreven de Emdenaars hem uit hun stad. Hij trok daarop naar Norden, waar hij tien maanden later overleed.

Onder de mannen van beteekenis voor het Lutherdom, zoowel in de Nederlanden als in Oost-Friesland gedurende de 16e eeuw neemt Johannes Ligarius een belangrijke plaats in. Te Antwerpen, de bakermat van vele Luthersche Gemeenten, heeft hij mede de geloofsbelijdenis opgesteld en aan de Agenda medegewerkt. Te Woerden, de Noord-Nederlandsche stad, die het Lutherdom omhelsd had, heeft hij o.a. een Gezangboek uitgegeven, waaruit tot in de 18e eeuw hier en daar is gezongen. Voor de gemeente Amsterdam, die door haar steun het stichten van zoo menige andere Noord-Nederlandsche gemeente heeft mogelijk gemaakt, is hij, al woonde hij er niet, de raadsman in de moeilijkste tijden, de hooggewaardeerde vraagbaak en de opsteller van de oudste kerkelijke ordonnantie geweest.

Eenzijdig is de voorstelling, door Garrelts in diens monographie (zie ond. *Litterat.*) van Ligarius gegeven, alsof deze niet anders zou hebben beoogd dan den vrede der Kerk dienen, twijfelende gewetens genezing brengen, den godsdienstigen zin verlevendigen, het miskend gezag van het predikambt herstellen en de naar eendracht verlangende gemoederen tegemoetkomen. Zelfs bij hen, die zich uitsluitend door Garrelts laten voorlichten, zullen tegen diens betoog bezwaren opkomen. Wèl moet

erkend worden dat deze biograaf op grondige wijze het verloop der conflicten waaraan Ligarius

leven zoo rijk was, behandelt. Maar zijn levensbeschrijving is kennelijk tendentieus. Zij heeft blijkbaar de bedoeling aan te toonen dat het Lutherdom de oorspronkelijke confessie der Oost-Friezen is, de stad Emden een van den beginne af Lutherschgezinde stad en het Gereformeerde type der Kerk een opgedrongen, van buiten geïmporteerde plant is. Garrelts is echter niet de eerste, die een dergelijke eenzijdige voorstelling van Ligarius en diens optreden geeft. Men treft haar reeds aan in bovenvermeld *Wahrhaftiger Gegenbericht der rechtgläubigen Predicanten.* Zij is dus van Ligarius zelf afkomstig.

Onpartijdiger luidt Meiners' beoordeeling van Ligarius (in zijn *Oostvr. K. Gesch.* II), waar hij verklaart niet te willen afdingen op diens geleerdheid en schranderheid maar tevens naar waarheid te moeten constateeren, dat zijn hartstochtelijke ijver bij het verdedigen van zijn zaak veel te ver ging en dat hij daarbij aan de bitterheid van zijn gemoed naar alle kanten den vrijen loop liet.

Bij zijn overlijden liet Johannes Ligarius twee zonen na, die beiden predikant zijn geweest: *Folcher* (zie hiervóór blz. 24) en *Reimerus Ligarius* (overl. te Norden in 1623). Een kleinzoon volgt hierna.

Het portret van J. Ligarius, naar een oud origineel komt voor in Garrelts' a.w.

Behalve enkele hiervóór vermelde geschriften aan de uitgave waarvan hij heeft medegewerkt, is van hem in druk verschenen:

Het Christendom oft die Puncten der Godtsalicheyt, *Mitsgaders sommige Textuale regulen ende Disputatien*, *In Vrage ende Antwoordt gestellet*, *om discretelijck vele Questien ende met Rechtgheloovighe Waerheyt te oordeelen*, *seer nuttelijck.* Woerden 1588. 8° (Univ. Bibl. Amst.). (*Collection of rariora Dr. J.I. Doedes.* No. 602). - Voorrede voor *Dat Woerdische Sangboeck*, *de CL Psalmen Davids*, *ende Geestelijcke Liedekens wtgelesen*, *mitsgaeders eenige nieuwe Loffsangen*, *die hier noch bygevoegt zijn.* Van dit boek (zie hiervóór blz. 29) zijn herdrukken uitgegeven in 1625 en 1647. Daarachter is op Ligarius' naam gezet *Dat cleyne Corpus Doctrine*, dat echter door Mattheus Judex geschreven is[1)]. - *Epistola ad Emdanos.* - [Anon.] *Wahrhaftiger Gegenbericht der rechtgläubigen Prädicanten in Ostfriesland auf D. Christoph Pezelii. Vorrede uber das Emdische Buch*, *vom Handel des Abendmahls An. 1590 zu Bremen u.s.w.*: (uitgeg. 1593). - *Bekenntniss vom heiligen Abendmahl*, *wider Menso Altingium. Gerh. Geldenhauern*, *Pezelium*, *Ubb. Emmium und andere* Een Ned. vertalïng[2)] hiervan zag het licht onder den titel: *Van het H. Avontmael onses Heeren Jesu Christi. Bekentenisse des Eerw. heere Iohannis Ligarij. Daer in dat den gantschen strijt van 't Avontmael in korte Propositie grontlijcken vervat*, *ende wt Godes woort de Leeringhe Lutheri*, *onwederleggelijck bewesen ende bevesticht wort.*

1) Zie over dit boekje J.W. Pont *Het kleine Corpus Doctrinae van D. Matthaeus Judex opnieuw uitgegeven en van een Inleiding voorzien* in: *N. Bijdr.* Dl. IV (1911), blz. 1-47. Ligarius vond het noodig een eigen corpus Doctrinae uit te geven. In de voorr. hiervan schrijft hij: 'Aangezien het (Corpus Doctrinae van M. Judex) zelve door veel toedoens en afdoens, zoo verandert en verscheiden gebruikt is, dat de authentieke Text bijkans onbekent is geworden en het bezwaarlijk is anderer lieden arbeidt te reformeeren .... zoo hebben (wij) dit corpus Doctrinae onder onzen eigen naam van nieuws laten drukken.'

2) De vertaler, die zich aanduidt als J.V.L. zou volgens v. Doorninck (*Verm. en Naaml. Schr.* I k. 319) geweest zijn Justus van der Linden of Joos van Laren (zie hiervóór D. V, blz. 378-381). Het jaartal 1602, waarin de vertaling is uitgegeven, maakt het zeer onwaarschijnlijk dat zij afkomstig zou zijn van eerstgenoemde, die als Luthersch predikant te Haarlem in 1660 overleden is.

Uit den Hoochduytsche, in onse Nederlantsche Tale over-geset. Z. pl. 1602. 8°. (Kon. Bibl.). - *Dissertatio de praesentia Christi in S. Coena.*

L i t t e r a t u u r: Glasius, *Godg. Ned.* II, blz. 373-376. - *Allg. Deutsche Biogr.* 18ter Bd. (Leipzig 1883). S. 641, 642 (art. v. Dr. J.C. van Slee). - Molhuysen, Blok en Kossmann, *N. Biogr. Wdb.* VIII, k. 1043, 1044 (art. v. F.S. Knipscheer). - Loosjes, *Gesch. Luth. Kerk in de Ned.*, reg. - Dez., *Naamlijst v. Pred. .... der Luth. Kerk in de Ned.*, blz. 164-166. - *Bijdr. Gesch. Luth. Kerk* I, blz. 44, 45; III, blz. 89-97; IV, blz. 26, 58, 60, 62-64; VI, blz. 142. - *Oud en Nieuw*, II, blz. 32, 58, 77, 82, 96, 97, 134. - Pont, *N. Bijdr.* I, blz. 132, 158; III, blz. 4, 62, 63, 130-132; IV, blz. 12, 13; V, blz. 40; VI, blz. 35-45. - Dez., *Lutheranisme* (uitg. Teylers Godg. Gen. N.S. Dl. XVII), reg. - Meiners, *Oostvr. K. Gesch.* I, blz. 187; II, reg. - H. Garrelts, *Johannes Ligarius*, *Sein Leben und seine Bedeutung fur das Luthertum Ostfrieslands und der Niederlande.* (Emden. 1915). - *Wer war Johannes Ligarius*? Vortrag von Sup. J. Fr. Viëtor aus Greetsiel auf der Predigerkonferenz für Emden und Umgegend am 1 Juni 1915 Zur Beurteilung des Buches von Garrelts in: *Reform. Kirchen-Zeitung.* Organ des reform. Bundes für Deutschl. 65. Jahrg. (1915) Nr. 31-34. - Domela Nieuwenhuis, *Luth. Gem. Amst.* blz. 10, 79; Bijl., blz. 11. - A. Reershemius, *Ostfriesländisches Prediger-Denkmal*, S. 28-44. - Jöcher, *Allg. Gel.-Lexicon* II Ph., 2430. - *Werken Marn. Ver.* S. II, D. III (Rutgers, *Acta*), blz. 634; S. III, Dl. V, blz. 244, 247. - *Ned. Arch. K.G.* N.S. Dl. XXVI (1933). *Reg. op Honderd Jaar Archief*, blz. 156 i.v.; Dl. XXIX (1936), blz. 119. - v. Iperen, *Kerk. Hist. Ps. gezang.* I, voorr. p. XX-XXX. - W.J. Kooiman. *Luthers Kerklied in de Nederl.* (Amst. 1943), blz. 87-92, passim. - Ypey en Dermout, *Gesch. N.H.K.* I, blz. 332, Aant., blz. 151, 152.

[Remerus Ligarius]

LIGARIUS (Remerus of Reimerus,) geboren te Norden in 1605, overleden te Amsterdam den 6en Dec. 1680, was een kleinzoon van den voorafgaande en zoon van den Oost-Frieschen predikant Reimerus Ligarius[1)]. Als predikant was hij van 1640 af werkzaam te Neuende (nabij Wilhelmshaven in Oldenburg), vanwaar hij beroepen werd te Amsterdam. Hij diende de Luthersche gemeente aldaar van 1644 tot aan zijn overlijden. In het laatste decennium van zijn bediening deden zich bij herhaling moeilijkheden voor in de Amsterdamsche gemeente tusschen de oudste drie predikanten, waartoe Ligarius behoorde en de beide adjunct-predikanten. Terwijl de eersten de strengere gevoelens van de Wittenbergsche hoogeschool waren toegedaan, volgden de laatsten, die vooral onder de jongeren in de gemeente grooten aanhang hadden, de meer vrijzinnige richting van Calixtus en de Helmstadtsche godgeleerden. In de geschillen tusschen beide partijen trad Ligarius op den voorgrond als strijder voor het gezag der onveranderde Augsburgsche Confessie. (Domela Nieuwenhuis, t.a.p.).

In 1675 was in de Luthersche gemeente te Leiden een heftig conflict ontbrand over een besluit van den kerkeraad om voortaan bij de verkiezingen van ouderlingen

1) Deze *Reimerus Ligarius* was in 1597 als predikant te Freedzum aangesteld. Kort nadat Graaf Enno III zijn in 1599 overleden vader Graaf Edzard II in de regeering was opgevolgd, werd hij als *Evangelisch Luthersch* predikant uit zijn ambt ontzet. Later - in 1612 - werd hij beroepen te Norden, waar hij in 1623 overleden is (Meiners, a.w. II, blz. 295, 331). Dat zijn gelijknamige zoon in 1605 te Norden geboren is maakt het aannemelijk dat hij na zijn afzetting aldaar heeft gewoond, reeds vóórdat hij er beroepen is.

en diakenen de gemeente niet meer op te roepen, maar de keuze alleen te doen, waarop de magistraat bevolen had dat deze aangelegenheid door de drie naast-

bijgelegen Luthersche gemeenten zou worden beslecht. Op den Zondag nadat de schikking getroffen en de partijen verzoend waren hield Ligarius, die als afgevaardigde der Amsterdamsche gemeente in deze zaak mede was betrokken geweest, een 'verdrags-predicatie' (*Bijdr. Gesch. Luth. Kerk* V, blz. 21, 22).

Zijn in druk verschenen 'Inwijdingsrede' bij de opening der Nieuwe Luthersche kerk te Amsterdam draagt hetzelfde kenmerk als de leerredenen uit dien tijd van andere Luthersche predikers, die zich voegden naar de autoriteit der Wittenbergsche theologen: langdradigheid en tentoonstelling van schoolsche geleerdheid.

Van Reimarus Ligarius bestaat een fraaie gravure, hem voorstellende op 50-jarigen leeftijd, ter halver lijve, rechts, zittende voor een tafel, waarop een opengeslagen Bijbel met Lat. vers van Phil. Caesius; Hoogd. vers van Fil. von Zesen en Holl. vers van J. v. Duisberg. Hetzelfde portret, met dezelfde verzen in andere spelling. Origineele gravure naar [en door C. de Pas] fol. (Vgl. Muller, *Cat. v. Portr.* No. 3224, 3224*; en v. Someren, id. II No. 3259, 3259*).

Van hem is in druk verschenen:

Exequiae Taddelianae. Dat is: *Een Christelycke Lyck-Predicatie. Bij de Volckrycke Begraffenisse Dies wijlen Eerwaerdigen Godtsaligen en Hoogh-Geleerden Heer Mr. Eliae Taddelii*, *Voornamen Leeraer des Goddelijcken Woorts*, *bij de Gemeynte van de onveranderde Augsburgsche Confessie binnen Amsterdam*, *Dewelcke op den* 7. *May*, *'s middaghs om half I deses* 1660. *Jaers in Godt saligh ontslapen is. Gehouden den* 9. *May in de Vergaderinge van de voornoemde Christelycke Gemeynte aldaer.* Amst. 1660. 4°. Ten besluite een Latijnsch gedicht van R. Ligarius. *Alloquium ad piè defunctum D^n^ Collegam Desideratissimum.* (Bibl. Ev. Luth. Sem. en U.B. Amst.) - *Kamp ende Kroone der Christelijcke Ridderschap ofte Lyck-predicatie over den eerwaerdigen .... Conradum Hoppium*, *predicant der Christelijcke Gemeynte van de Augsburghsche Confessie in Amsterdam en desselfs huys-vrouw .... Christina Mathiasse Bisschops gedaen.... den 4 November* 1670. Amst. 1670. 8°. (Kon. Bibl.). - *Concio Encaenialis of aldereerste Inweyings praedicatie*, *in de Nieuwe Kercke der Christelijcke Gemeynte toegedaen de onveranderde Augsburgsche Confessie .... in Amsterdam. - op den derden Sondagh des Advents zijnde den 13 Dec.* 1671 .... over Ps. 27:4.... Amst. 1672. 8° (Kon. Bibl.). - *Exequiae Cordesianae*, *ofte een Christelijcke Lyk-predicatie* (*by Volckrycke begraeffenisse van.... Paulus Cordes .... Leeraer der Christelycke Gemeente van de onveranderde Augsburgse belydenis binnen Amsterdam*) *gedaen den 21 Dec. 1674....* Amst. - Hage (1674) 8° (Kon. Bibl.). Buitendien schreef hij eenige Latijnsche gedichten vóór J.E. Blum, *Oude en Nieuwe Boet-Bassuyne....* Amst. 1674; 2e dr. ald. 1736 (Zie: Domela Nieuwenhuis, a.w. blz. 80 n 1).

L i t t e r a t u u r : Loosjes, *Naamlijst v. Pred. der Luth.*, *Kerk in de Ned.*, blz. 166. - *Bijdr. Gesch. Luth. Kerk* II, blz. 31; III, blz. 97. V, blz. 22. - *Oud en Nieuw* IV, blz. 81. - Domela Nieuwenhuis, *Luth. Gem. Amst.*, blz. 79, 80, 87-89, 105, 106, 110, 111, 133, Bijl., blz. 98. - Molhuysen, Blok en Kossmann, *N. Biogr. Wdb.* VIII, k. 1044 (art. v. F.S. Knipscheer). - Hartog, *Gesch. Predikk.* (2e dr.), blz. 209. - G.D.J. Schotel, *Anna Maria van Schurman*, Aant. en Bijl., blz. 40, 41.

[Pierre Du Lignon]

LIGNON (Du) (Dulignon) (Pierre), Franschman van geboorte, zag het levenslicht te Marvéjois (Languedoc) omstreeks 1630 en overleed te 's-Gravenhage den

18en Febr. 1681[1]. Zijn beteekenis heeft hij te danken aan Jean de Labadie en de beweging der Labadisten. Na zijn eerste ontmoeting met De Labadie te Genève in 1665 is hij dezen op al zijn reizen gevolgd. Van zijn leven vóór laatstgen. jaar is bekend, dat hij in de rechtswetenschap heeft gestudeerd te Saumur; en daarna studiereizen ondernomen naar Holland en Engeland. Op zijn terugreis kwam hij in aanraking met den bekenden predikant C. Drélincourt te Parijs, die er hem toe bewoog in de theologie te gaan studeeren. Met dat doel begaf hij zich in 1665 naar Genève, waar hij, onder den persoonlijken invloed vooral van De Labadie, een vurig aanhanger werd van diens ideaal: een gemeente zonder vlek of rimpel. Aan de verwezenlijking van dit ideaal heeft hij gedurende zijn verder leven al zijn energie dienstbaar gemaakt.

Tezamen met Pierre Yvon en Jean Menuret vergezelde hij De Labadie, die een den 4en Nov. 1665 op hem uitgebrachte beroeping tot predikant der Waalsche gegemeente te Middelburg had aanvaard, naar de Zeeuwsche hoofdstad. De Labadie stelde op het gezelschap van dit drietal leerlingen-geestverwanten prijs; hij beschouwde hen als de kern van de gemeente der ‘afgescheidenen’, die met hem geheiligd waren tot een de wereld verloochenend leven, in den trant van Voetius' pietistisch precisisme. (Vgl. hiervóór Dl. v, blz. 456, 457). Te Mannheim scheep gegaan kwam men den 16en Juni 1666 te Utrecht aan, waar het gezelschap door Anna van Schurman in haar woning allervriendelijkst werd ontvangen in bijzijn van Voetius e.a. professoren en dienaren des Woords. Ongeveer tien dagen later werd de reis voortgezet en nadat nog andere plaatsen o.a. 's-Gravenhage, waren aangedaan bereikte men Middelburg, waar De Labadie in Aug. 1666 in den dienst werd bevestigd. Al spoedig nam Du Lignon daar volijverig deel aan het leiden van conventikels, die bij voorkeur in het kerkgebouw werden gehouden buiten de gewone openbare godsdienstoefening. Dit had tengevolge dat de kerkelijke overheden ook hem niet ongemoeid lieten. Slechts met moeite gelukte het hem zijn laatste examen af te leggen, waardoor hij tot het predikambt kon worden toegelaten en niet lang daarna werd zijn moeizaam verkregen aanstelling tot ‘proposant’ en hulpprediker bij de Waalsche Gemeente hem weer ontnomen. Toen De Labadie met zijn Kerkeraad door de Waalsche Synode, die te Dordrecht samenkwam in Apr. 1669, uit zijn ambt werd ontzet, beteekende dit ook het einde mede van Du Lignons werkzaamheid te Middelburg. Zijn voornaamste arbeidsveld vond hij nadat De Labadie met zijn getrouwen, ingevolge een besluit der Staten van Zeeland buiten de provincie verwezen, zich te Amsterdam had gevestigd om daar een huisgemeente te vormen. Toen te Amsterdam meer van dergelijke huisgemeenten ontstonden, werden Du Lignon, Yvon en Menuret door oplegging der handen tot herders aangesteld. Ook gingen zendboden uit voor de propaganda van de gemeenten der ‘heiligen’. In dezen tijd reisde Du Lignon stad en land af, zelfs tot in het Rijnland, om gemeenten van dien aard te stichten. Ruim een jaar na hun komst te Amsterdam nam de werkzaamheid van De Labadie en zijn geestverwanten een einde op een laatste waarschuwing vanwege de stedelijke regeering wegens overtreding van het conventikel-verbod. Met een gezelschap van ongeveer 50 personen, onder wie Du Lignon zich bevond, reisde hij in Sept. 1670 over Bremen naar Herford in Westfalen, waar hem en zijn huisgemeente gastvrijheid

1) Ten onrechte noemt Heppe a.w. als sterfjaar van P. Du Lignon 1679.

was aangeboden door de prinses Elisabeth, dochter van Keurvorst Frederik van de Paltz. Hun verblijf daar duurde van begin Oct. 1670 tot Juni 1672 bij het uitbreken van den oorlog. Op weg naar Denemarken in de verwachting daar vrijheid van religie te vinden, werd men opgehouden in de (Deensche) stad Altona, waar De Labadie ziek werd en in Febr. 1674 overleed.

Daarna kwam Du Lignon tot meer zelfstandige werkzaamheid. Met Yvon zou hij opvolger worden van den invloedrijken leider. In het voorjaar van 1675 namen de Labadisten te Herford, beducht voor gevaar van oorlog tusschen Denemarken en Zweden, de wijk naar Wieuwerd in Friesland, waar de freules van Aerssen haar kasteel met de binnen de grachten opgetrokken gebouwen, de Waltha- (of Thetingor) State, tot hun beschikking hadden gesteld. Slechts een klein gedeelte der huisgemeente vergezelde Yvon en De Lignon daarheen. Maar al spoedig na zijn komst aldaar moest hij weer vertrekken om zijn vriend, den vermaarden medicus J.F. Helvetius te Amsterdam te gaan consulteeren vanwege een lichaamsgezwel, waardoor hij hevige pijn leed. Na deskundige behandeling kon hij daarop zijn bezigheden hervatten. Maar later openbaarde zich de kwaal nog erger dan te voren, zoodat hij besloot nog andere geneeskundigen te gaan consulteeren te 's-Gravenhage en te Rotterdam. Gedurende zijn afwezigheid overleed zijn echtgenoote, de zeer vermogende Labadiste Maria van der Haer, met wie hij te Herford in het huwelijk was getreden[1]. den 28en Dec. 1680 in het kraambed. De tijding van het gebeurde deed hem in aller ijl naar Wieuwerd terugkeeren.

Toen hij al meer verzwakt door zijn smartelijk lijden zijn einde voelde naderen liet hij zich overbrengen naar aangetrouwde familieleden te 's-Gravenhage, waar hij op ongeveer vijftigjarigen leeftijd, nog geen twee maanden na den dood zijner vrouw overleed.

De aangrijpende gebeden, waarin hij God gedankt had voor zijn aanvankelijk herstel, zijn opgeteekend door Yvon a.w. (zie ond. *Litt.*).

Al is P. De Lignons verblijf te Wieuwerd niet van langen duur geweest, toch heeft hij zich voor de Labadisten in zijn korten diensttijd aldaar verdienstelijk gemaakt. Nauwelijks waren zij er aangekomen of zij werden voor de Friesche Synode gedaagd (1 Juni 1675). De bekende Professor in de theologie Herm. Witsius moest hen ondervragen. Yvon en Du Lignon, als afgevaardigden daarheen gezonden, kweten zich handig van hun taak, zooals Yvon mededeelt in zijn geschrift: *Besluyt van Schriften sedert eenigen tijd aen 't licht gegeven.* Amst. 1686. Hij verhaalt hier, hoe hun werd gevraagd of zij de leer in de Nederlandsche Geloofsbelijdenis, in den Heidelbergschen Catechismus en in de Besluiten van de Synode te Dordrecht van 1618 en 1619 vervat in alle stukken als Bijbelsch erkenden, en hoe zij daarop antwoordden dat de Christelijke leer, die in de genoemde geschriften is uitgedrukt,

1) Hylkema (*Reformateurs* II, blz. 109) noemt haar op het voetspoor van Dittelbach a.w. Magdalena van der Haer. Volgens een ander bericht zou P. Du Lignon te Herford gehuwd zijn met mej. Louise Huygens, afkomstig uit Rijnsburg, dochter van Constantijn H., een der 'eerbare vrouwen', die tot de Labadistische gemeente behoorden. Dit huwelijk werd dan evenals andere huwelijken in dien kring, zonder inachtneming der burgerlijke wetten, alleen met medeweten van eenige broederen gesloten. Later volgde echter op bevel van hooger hand de burgerlijke bevestiging van deze geestelijke huwelijken. (Schotel a.w., blz. 222). Indien dit bericht ten opzichte van Du Lignon juist is, zal deze dus tweemaal gehuwd zijn geweest.

door hen in hun Declaratio fidei als Bijbelsche leer erkend werd. Met dit antwoord nam men genoegen.

Yvon zegt letterlijk in zijn bovengen. geschrift: ‘De eerste van de beschuldigingen bestaet daer in dat wy in een seker geschrift, overgegeven in handen van de heeren Commissarissen deser Provintie souden hebben verklaart, dat wy de Nederlantsche Geloofs-Belijdenis, de Heydelbergse Catechismus en de Acta van 't Dordrechtsche Synode in alle hare deelen toestemden, en dat dit echter niet soo en is. Deze woorden in alle hare deelen zijn niet uyt onse pennen gekomen - in 't tegendeel soo hebben wy se expres en met voordracht uyt gesloten. Men vraegde ons of wij de Leere in de voorseyde boeken begrepen ten opzicht van alle hare deelen niet erkenden het woordt Gods gelijkformig te zyn? waarop wij alleen antwoordden dat wy hooglick en in oprechtigheyt de geseyde leere approbeerden - wij hebben se in onse antwoort expresselick uytgelaten; en geloofden zelfs dienmals dat dit daerna noch door de gedeputeerde van 't Synode soude voorgesteld zijn geworden. Daarom als wy tot de tweede conferentie gingen, soo hebben wy een geschrift met ons genomen, waer in wy in het kort hadden opgestelt het gene, waer mede wy geen eigentliche vereeniging vonden. Ik sou dat voorsegde geschrift noch konnen toonen, synde onderteykent van my en van myn weerde broeder Dulignon saliger, 't welck wy niet hebben vertoont, omdat men ons daartoe geen aanleiding gaf’.

Naast de profetische figuur van J. De Labadie en den meer genialen P. Yvon komt P. Du Lignon uit als de energieke werker, wiens prestaties in dienst van het Labadisme vooral gelegen zijn op practisch terrein.

Portretten van P. Du Lignon zijn niet bekend. Zijn geschriften zijn de volgende:

[Met J. De Labadie en P. Yvon] *Eclaircissement de la foy des sieurs J. de Labadie*, *P. Yvon et P. Du Lignon*, Hereford 1671. Ned. vert. Amst. 1671. (In den *Catechismus* van Du Lignon wordt een tweede dr. vermeld). Latijnsche vert. *Veritas sui vindex. Seu solennis fidei declaratio Joh. de Labadie*, *Petri Yvon & P. Dulignon. Pastorum etc.* Herford. 1672. - [Met J. De Labadie en P. Yvon]. *De Tabernakel Gods ontdekt.* Herford. 1672. - *Catéchisme ou Instruction chrétienne proposant en abrégé les véritez principales de la foy et les maximes les plus importantes de la piété et de la conduite de la vie*; *en trois parties.* Amst. 1681. 12°. Ned. vert. *Catechismus of Christelicke Onderwysinge enz.* Amst. 1682. 8°. - *Le pauvre d'esprit.* Ned. vert. *De arme van geest.* Amst. 1686. 12°. Ned. vert. getiteld: *De nedrige van herten of des christens nedrigheyt*, *door P. Dulignon in zijn leven herder der afgezonderde gemeynte tot Wieuwert.* Amst. 1686. - *La corruption du souci et la delivrance que la grace en fait dans les vrais fidelles. Avec la conduite paternelle de Dieu sur ses enfans.* Amst. 1687. 8°.

Bovenstaande geschriften zijn meerendeels aanwezig in de Univ. Bibl. te Leiden en in de Bibl. Thysiana aldaar. Voorts wordt nog van hem vermeld zonder pl. en jr.: *Emanuel ou la connaissance du Seigneur Jésus selon divers de ses principaux états*, *en cinq traittéz.* Ook wordt hij genoemd als medewerker aan een der geschriften van P. Yvon: *L. homme pénitent*, waarvan plaats en jaar van uitgave niet vermeld worden (Herzog, *Realencykl.* (3te Aufl.) XXI (1908), S. 586).

Duker (*Voetius* III, blz. 216, 217) acht het waarschijnlijk dat door Du Lignon en de zijnen, of misschien door één hunner het blauwboekje is opgesteld, anoniem verschenen onder den titel *Nouvelle conviction manifeste des calomnies semées tant de vive vois que par écrit par les enemis et adversaires du Sr. Jean de Labadie*,

pasteur, *contre sa vie*, *sa conduite*, *et cele de sa maison*; *avec une antiere justification de son*

innocence sur ces points, *L'imprimée l'an 1670*[1]. (Knuttel, *Cat. Pamfl.* No. 9855).

L i t t e r a t u u r : *La France Protestante.* 2me éd. T.V. (Paris. 1886), 733-735. - *Biogr. Wdb. v. Prot. Godg. in Ned.* V, blz. 456-467 (art. *De Labadie*). - J. Koelman, *Historisch Verhaal nopens der Labadisten scheuring* (Amst. 1683; 2e dr. Leeuw. 1770). - A.M. v. Schurman, *Eukleria seu melioris partis electio.* (Altonae 1673; pars secunda. Amst. 1685). - P. Yvon, *Getrouw Verhael Van den Staet en de Laetste Woorden en Dispositiën sommiger personen*, *die God tot sich genomen heeft uyt*, *de Gereformeerde en van de Werelt afgesonderde Gemeynte*, *voor desen vergadert tot Herfort en tot Altena*, *en tegenwoordig tot Wiewert in Friesland.* (Amst. 1681), S. 160-303. - H. Heppe, *Geschichte des Pietismus und der Mystik in der Reform. Kirche*, *namentlich der Niederl.* (Leid. 1879), S. 285, 286, 309, 311, 332, 334, 336, 340, 348-350, 352, 353[n]), 364, 365[n]). - W. Goeters, *Die Vorbereitung des Pietismus in der Reform. Kirche der Niederl. bis zur Labadistischen Krisis* 1670. (Leipzig 1911), reg. - Schotel, *Anna Maria van Schurman*, blz. 211, 222, 242, 258, 260; Bijl. blz. 133, 134, 137. - Duker, *Voetius* III, reg. - Ypey en Dermout, *Gesch. N.H.K.* III, blz. 108; Aant. blz. 64. - P. Dittelbach, *Verval en val der Labadisten*, *of Derselver Leydinge en wyse van doen in haare Huys-houdinge*, *en Kerk-formering*, *als ook haren op- en nedergang*, *in hare Colonien of Volk-plantingen nader ontdekt. Voornamelik Derselver Leere en Leydinge omtrent het Christelyk Huwelik*, *uytgehaelt en tegengesproken.* Alles in 3 Brieven. Amst. 1692.

[Abraham Louis Du Lignon]

LIGNON (Abraham Louis Du), is geboren te Amsterdam omstreeks 1710 en aldaar overleden den 7en Nov. 1789. Omtrent zijn ouders en zijn jeugd is niets bekend, en evenmin of hij in eenige familierelatie bestaan heeft tot Pierre Du Lignon (zie vor. art.). De eerstgen. werd op 20 jarigen leeftijd den 18en Sept. 1731 ingeschreven als student in de theologie aan de Leidsche hoogeschool. Na voltooiing zijner academische en kerkelijke studiën toegelaten als ‘proposant’ werd hij den 12en Dec. 1737 beroepen bij de Waalsche Gemeente te Groede tot opvolger van Claude Wicart, die een half jaar te voren in zijn bediening geschorst onder beschuldiging van ‘erreurs papistiques’ bepaaldelijk ten opzichte van het H. Avondmaal, in Sept. 1737 voor altijd van de gemeente was afgesneden. Den 1en Juni 1738 werd Du Lignon aldaar

1) Vroeger en later is dit pamflet voor het werk van De Labadie gehouden, hetgeen door Duker op inwendige gronden beslist in twijfel wordt getrokken. Het is gericht tegen de wijze, waarop Voetius in een college op 30 Oct. en 13 Nov. 1669 zijn studenten had laten disputeeren *de illicitis separationibus et secessionibus ecclesiasticis*, waarbij de hoogleeraar zelf ondubbelzinnig zijn oordeel had kenbaar gemaakt over bepaalde vrijheden, die A.M. van Schurman zich in haar ‘huys-kerke’ te Amsterdam veroorloofde, en waartegen hij haar vooraf met den meesten nadruk had gewaarschuwd. (Duker, a.w. III, blz. 209-215). Van de Latijnsche disputatie werd nog in hetzelfde jaar een Nederduitsche overzetting door een onbekenden vertaler te Amsterdam in het licht gezonden, onder den titel: *Godtsgeleerde vragen*, *en antwoorden wegens de scheydingen*, *en afwyckingen van de kercken.* Enz. (zie Duker, t.a.p., blz. 16[3]). In bovengen. tegenschrift *Nouvelle conviction* zag Voetius, zonder dat zijn naam erbij vermeld werd, zich beschuldigd van het smaden en bekladden van De Labadie en van jonkvrouw van Schurman en van nog andere ergerlijkheden. Utrechts primarius theologiae professor vond in dit verweerschrift aanleiding om aan de in 1669 verdedigde disputatie een breede *Appendix* toe te voegen, met de twistrede zelve opgenomen in zijn *Politica ecclesiastica*’ T, III, p. 513-585. (Duker, a.w. III, blz. 217-224).

bevestigd. Het ligt voor de hand dat hij in zijn eerste gemeente ijverig heeft gestudeerd, gelet op zijn van veel kennis getuigende werken, die hij reeds kort na zijn vertrek vandaar heeft uitgegeven. Ondanks deze studie heeft hij zijn ambtelijke bezigheden niet verwaar-

loosd. Hij trad zelfs actief op in de Waalsche gemeente te Aardenburg, waarvan hij van 21 Jan. 1740 tot 3 Juli 1741 consulent was. Het ging daar om het beroepen van een nieuwen predikant. Er was oneenigheid ontstaan tusschen den Kerkeraad en de burgerlijke Overheid. De magistraat wilde nl. een bepaald predikant zien aangesteld, die echter door den Kerkeraad werd afgewezen. Door dit geschil werd het beroepingswerk geremd, daar geen handopening werd verleend. De regeering week niet af van haar standpunt, en gaf als haar meening te kennen, dat de weigering van de zijde des Kerkeraads slechts uit 'theologischen iver' en uit de zucht van den consulent, Ds. A. Du Lignon van Groede om, ware het mogelijk, zich zelf als predikant op te dringen, te verklaren was. Nochtans werd door een handigheid van Du Lignon de handopening verkregen van den Raad van State. Dit werd door de Magistraat niet aanvaard. Toch moest deze er zich ten slotte bij neerleggen en afzien van een verandering in de samenstelling van den Kerkeraad. De proponent Elie Palairet, den 3en Juli 1741 te Aardenburg beroepen, werd er den 22en Oct. d.a.v. bevestigd. Met hem heeft Du Lignon zijn leven lang op den voet van intieme vriendschap verkeerd.

Den 2en Mei 1749 nam laatstgen. een beroeping aan naar Doornik, waar hij in Juni d.a.v. bevestigd werd door Ds. J.L. Barbin, predikant te Yperen. Hij was daar niet alleen werkzaam als predikant der kleine Waalsche gemeente, maar was er tevens benoemd tot garnizoenspredikant; en stond als zoodanig in hooge achting. De stad Doornik, waarin op grond van het Barrièretractaat een Nederlandsch garnizoen lag, was juist weer heroverd op de Franschen, die haar vier jaren lang in hun macht hadden gehad.

In den tijd van Du Lignons werkzaamheid aldaar waren de meeste Protestantsche gemeenten in Frankrijk opgeheven, en de Protestanten werden bediend door zoogen. pasteurs du désert. In Picardië was de toestand vrijwel hopeloos, menig huwelijk van aldaar wonende Protestanten werd dan ook in de Barrière stad Doornik ingezegend. Van ver uit den omtrek kwamen de Protestanten de hulp van Du Lignon aldaar inroepen niet slechts voor huwelijksbevestiging, maar ook voor den Doop hunner kinderen en andere kerkelijke belangen.

Bij al den arbeid, waardoor hij in beslag werd genomen, vond Du Lignon nog gelegenheid een aantal geschriften van zijn hand in het licht te zenden. Zij behandelen voornamelijk Bijbelsche en profane antiquiteiten, en zijn alle door hem in de Fransche taal gesteld.

Zijn lijkrede op Prins Willem IV, uitgesproken den 31en Oct. 1751, negen dagen na diens overlijden, onderscheidt zich gunstig van zoovele andere bij dezelfde gelegenheid in druk verschenen. Al draagt ook zij de kenmerken van den tijd, waarin zij gehouden werd, zooals zekere overdrevenheid in opzet en beeldspraak, toch trekt zij de aandacht door haar dieperen, zinrijken inhoud. Zij is meermalen herdrukt en ook in Nederlandsche vertaling uitgegeven.

Uit zijn verdere uitgaven blijkt dat hij zich vooral gaarne bezighield met O. Testamentische studie. Op dit terrein bezat hij een encyclopaedische kennis, welke hij trachtte te brengen binnen het bereik van minder geletterden, die wegens gebrek aan beschikbaren tijd of door den afstand, waarop zij woonden van de groote bibliotheken, niet in staat waren uitgebreide werken van groote geleerden te bestudeeren. In de *Préface* van zijn *Histoiré de l'Idolatrie payenne* verklaart hij ten

behoeve van dergelijke categorieën van menschen zijn boeken te willen schrijven.
En dit is blijkbaar geen

vruchtelooze arbeid geweest. Laatstgen. werk, handelende over de onderscheiden fabelleer van de volken om de oude wereldzee, was binnen een half jaar zoo goed als uitverkocht.

Ook stelde hij met zijn vriend E. Palairet een Catechismus samen, in 1772 uitgegeven te Londen, omdat voornoemde Palairet inmiddels predikant te Greenwich was geworden. Voorin leest men: ‘Les personnes de Picardie qui se présentent pour être reçues chez nous à la Communion sont priées de se servir de ce Catéchisme, et de 's attacher surtout à la Controverse; ils doivent aussi savoir parfaitement l'Oraison Dominicale, le Symbole des Apôtres et les dix Commandements’. Ainsi conclu en Consistoire à Tournay, par les Conducteurs de l'Eglise Wallonne’.

In 1782 werd het Barrièretractaat opgeheven. Het garnizoen keerde naar Holland terug, en de Waalsche Gemeente van Doornik verloor haar financieelen steun en tevens dien van staatswege. Du Lignon ontving nog een beroep naar Aardenburg, waarvoor hij echter bedankte (Kerkeraadsacta van 4 Juni en 3 Juli 1782). Dit beroep was uitgebracht op grond van een aanschrijving der Synode, waarbij deze erop aandrong de predikanten die door het verdwijnen der Barrièresteden broodeloos waren geworden, den voorrang te geven bij een beroeping. Dat Du Lignon in eigen onderhoud kon voorzien, was de reden, waarom hij deze beroeping afwees. Aan de Waalsche Synode in Sept. 1782 te Middelburg gehouden, liet hij weten, dat zijn gemeente niet langer zou kunnen bestaan. Daar Keizer Jozef II haar echter (10 Juli 1782) had toegestaan een nieuwe kerk te bouwen, liet Du Lignon een oproep tot steun aan de Nederlandsche kerkelijke gemeenten drukken (22 Apr. 1783), omdat zijn gemeente de middelen tot den bouw van een bedehuis niet kon bijeenbrengen. Zij kon zich dan ook niet handhaven. In 1785 verliet Du Lignon haar, om zijn laatsten levenstijd te Amsterdam door te brengen. Doornik ontving eerst onder het Nederlandsch bewind weer een eigen predikant.

Een portret van A. Du Lignon is niet bekend. Van hem zijn de volgende geschriften in druk verschenen:

1. *Oraison funèbre dit Stadhouder Guillaume IV.* Leyde. 1751. 2. *Debora Moderne ou la Hollande consolée. Sermon sur l'Installation de son Altesse Royale*, *madame la Princesse Anne d'Angleterre*, *Douairière d'Orange*, *comme Gouvernante*, *et Tutrice*, *pendant la minorité de son Altesse Seren. Guillaume Vme Stadhouder héréditaire*, *Capitaine général et Amiral des Provinces Unies.* S.l. et d. (1752). 8° - In het Ned. vert.: *Holland in rouw Hollandt getroost*, *begreepen in Twee leerredenen*, *d'Eene over de doodt van wijlen Zijne Doorluchtige Hoogheid Willem de IVe uit Josua XXIV vs. 29*; *en d'andere over d'Aanstelling van Haare Koningklijke Hoogheit Anna*, *van Engeland*, *Douairière van Oranje*, *als Gouvernante en Voogdesse geduurende de minderjaarigheid van Zyne Doorlugtige Hoogheid Willem V*, *Erf-Stadthouder*, *Capitein-Generaal en Admiraal der Vereenigde Nederlanden*, *uit Rigteren IV*:4. Na den 2en dr. uyt het Fransch vertaalt. Amst. 1752. - *Histoire de l'Idolatrie Payenne ou description poétique historique et critique*, *de toutes les fausses Divinitez du Paganisme.* Amst. 1753. 8°. - Holl. vert.: *Historie van de Afgoderij of Inleiding tot de Fabuleuze*, *Historische en Critique kennisse van alle valsche Godtheden.* (*Boekz.* 1752*b*, 619). - *La vie de la Reine Esther*, *avec des Remarques critiques et morales. Ou l'Eglise persecutée et delivrée de ses souffrances.* Leide 1754. 8°. - *Dictionnaire*

de la Bible portatif: *ou Indice étendu et raisonné de toutes les Manières*, *renfermées dans les Livres canoniques de l'Ancien et du Nouveau Testament*;

tant par rapport à l'Histoire, qu'en regard à la Morale, et à la Géographie sacrée. Leyde. 1769. 8°. - *Bibliothèque Judaïque, ou Recueil abrégé des principaux Evènements qui concernent la Nation des Juifs, depuis l'extinction des Royaumes d'Israel et de Juda, jusqu' à la fin du dix-septième siècle* etc. (par l'ordre alphabétique). Leide. 1769. 8°. - *Nouveau Catéchisme à l'usage de l'Eglise Wallonne de la garnison de Tournay en II parties, Dont la seconde roule sur la controverse, par les Conducteurs de l'Eglise Wallonne Elie Palairet, past. à Greenwich - Abr. Louis Du Lignon.* Lond. 1772. 8° (48 pages).

L i t t e r a t u u r : *Ned. Arch. K.G.* N.S. VIII (1911), blz. 263; IX (1912), blz. 334-340, 348 (art. v. Dr. J. de Hullu, *De Waalsche Kerk van Aardenburg* II). - *Bulletin de la Commission pour l'histoire des Egl. Wall.* T. III (La Haye. 1888), p. 238, 331. - *Bulletin de la Société de l'histoire du Protestantisme francais.* T. XI (Paris. 1891), p. 672. - D.F. Poujol, *Hist. et influence des Egl. Wall. dans les Pays-Bas.* (Utr. 1902), p. 340. - *Jubilé Cinquantenaire du Synode de l'Union des Egl. Prot. Evang. de Belgique* (Brux. 1890), p. 315, 316. - *Catal. de la Biblioth. Wall. déposée à Leide.* IIIme Suppl. (Leide. 1870), p. 36, 80. - *Alb. Stud. L-Bat.*, I, k. 935.

[Herman van Lil]

LIL (Herman van), geboren te Schoonhoven den 23en Oct. 1770 uit het huwelijk van Dr. Wilhelmus (Willem) van Lil en Hermijngarda Johanna van der Horst, werd den 22en Oct. 1787 op 16 jarigen leeftijd ingeschreven als student in de Theologie aan de Leidsche hoogeschool. Na volbracht praeparatoir examen voor de Classis van Leiden en Neder-Rijnland den 5en Nov. 1792, werd hij beroepbaar gesteld. Zijn peremptoir examen legde hij af den 4en Mei 1796 voor de Classis Zuid-Beveland te Goes, waarop hij zich den 29en Mei d.a.v. verbond aan de gemeente van Borssele waarheen hij inmiddels een beroeping had aangenomen. Bevestigd door Ds. H. Schagen van Leeuwen, pred. te Ovezande (m. 1 Cor. IV:1) deed hij zijn intrede m. Joh. VII:11-13. Niet langer dan ruim één jaar diende hij zijn eerste gemeente; den 16en Juli 1797 nam hij afscheid van haar (m. Joh. XIV:27), wegens vertrek naar Schalkwijk en 't Goy waar hij den 30en Juli d.a.v. bevestigd werd door Ds. G.H. Schutter, pred. te 't Waal en Honswijk (m. Joh. XVII:17*b*; intr. m. 1 Kon. II:13, 14). Gedurende zijn bediening aldaar kon dank zij een gift van den Ambachtsheer en bijdragen van ingezetenen de bouw van een nieuw kerkgebouw plaats hebben. Nadat een jaar lang in een daartoe gehuurde kamer godsdienstoefening was gehouden, kwam den 8en Jan. 1804 de gemeente voor het eerst in de nieuwe Kerk tezamen, bij welke gelegenheid Ds. v. Lil preekte over Jes. LVI:17. Na een werkzaamheid van 24 jaren in deze gemeente verwisselde hij haar voor die van Kattendijke; aldaar werd hij den 12en Aug. 1821 bevestigd door Ds. C. Colmschate, pred. te Goes (m. Mt. XXIII:8*b*; intr. m. Joh. V:35; afsch. te Schalkwijk 29 Juli m. Hand. XXI:6*a*). Zijn vierde en laatste gemeente, waar hij nog dertig jaar zijn dienst vervulde, was die van Maasdam. Hier had zijn bevestiging plaats den 28en Maart 1824 door Ds. W.R. van Ysselstein, pred. te Cillaarshoek (m. 1 Thess. V:12, 13*a*; intr. m. Genes. XXIV:50*b*; afsch. te Kattendijke 21 Maart m. 2 Cor. I:14). Den 7en Juni 1846 herdacht hij zijn 50 jarige Evangeliebediening (met het woord van de toovenaars in Egypteland: *Dit is Gods vinger*! Ex. VIII:19*a*; zie: *Boekz.* 1846*a*, 726, 727). Na een kort, doch hevig

lijden ontsliep hij den 14en Maart 1855 op 84 jarigen leeftijd na 59 volbrachte dienstjaren. Vijf weken vóór zijn dood had hij zijn laatste preekbeurt vervuld.

Overeenkomstig zijn wensch is een nekrologie van v. Lil in de *Boekzaal* achterwege gebleven.

Hij was gehuwd met Cornelia Johanna Josina van El, die hem als weduwe overleefde.

Gegraveerde portretten van H. van Lil zijn niet bekend. Hij schreef een bekroonde Verhandeling, bevattende een *Gebedenboek*, die, althans gedeeltelijk is opgenomen in: *De biddende Christen of Verzameling van gebeden*, bijeenverzameld door W.D. Grommé, pred. te Voorhout. Leid. 1808. 8°. Op aandrang van een gezelschap Hervormde Christenen, die een volledig gebedenboek begeerden, was daartoe een Prijsvraag uitgeschreven. Uit de bekroonde Verhandelingen van de predikanten H. Oudenhoff te Barsingerhorn, J.H. Jolink te Franeker en Herman van Lil te Schalkwijk en uit die van andere mededingers werd daarop bovengen. Verzameling bijeengebracht met een toepasselijke Voorrede van W.D. Grommé. (*Boekz.* 1809*a*, 63, 64).

Voorts zag van H. van Lil het licht:

Het leven, *de gevoelens en lotgevallen van William Penn*, *beroemd Kwaker en stichter van Pennsylvanien*, *uit echte bronnen verzameld.* Amst. 1820-'25. 8° (2 dln.). Kon. Bibl. (Knuttel, *Bibl. v. Kerkg.*, blz. 199). - J.A. Llorente, *Oordeelkundige Geschiedenis der Spaansche Inquisitie*, *.... bijeengebr. uit de Archieven van den Hoogenraad der Inquisitie en uit die der Prov. Regtbanken van het H. Officie .... Ten jare 1817*, *uit het Spaansche handschrift*, *ond. toezigt v.d. Schrijver*, *in het Fransch vert. en uitgeg. door A. Pellier.* Uit het Fr. vert. Amst. 1821-'23, 8° 3 dln. m. Aanh. 8°. (Kon. Bibl.; zie ook *Cat. Rem. Rott.* 2e dr. ('s-Grav. 1893), blz. 245). - *Oordeelkundige geschiedenis van het Pausdom*, *de voorlezingen gevolgd van L.T. Spittler*, *met Aanmerkingen in het licht gegeven door .... J. Gurlitt. Nader overgezien*, *en tot meer algemeen gebruik ingerigt*, *door H.E.G. Paulus .... Uit het Hoogduitsch overgebragt*, *en met aanmerkingen vermeerderd*, Delft en Rott. 1827-1830. 8°. 2 dln. (Kon. Bibl.) (Knuttel, a.w., blz. 305).

L i t t e r a t u u r : Hs Borger. - *Boekz.* 1855*a*, 328. - *Nav.* LIX (1910), blz. 323, 324. - *Alb. Stud. L. Bat.*- I, k. 1159.

[Philippus van Limborch]

LIMBORCH (Philippus van), werd op 19 Juni 1633 te Amsterdam geboren als zoon van Frans van Limborch en Geertruida Bisschop. Zijn vader had zich eerst in den koophandel begeven, maar zich na den dood van Philippus' grootvader aan rechtsgeleerde studiën gewijd. Geertruida Bisschop was een dochter van Rem Egbertszoon Bisschop, en dus een oomzegster van Simon Episcopius. Behalve Philippus hadden zij nog twee zoons, Rembert, die later advocaat-fiscaal werd bij het Hof van Holland, hoewel hij Remonstrant was, en Simon, die zich als advocaat te den Haag vestigde. Philippus bracht zijn jeugd door te Utrecht en Leiden en studeerde van zijn 14e tot zijn 19e jaar te Amsterdam aan het Athenaeum onder de hoogleeraren Baerleus, Vossius, Senguerdus en Blondellus, terwijl hij aan het Seminarium der Remonstranten de lessen volgde van Stephanus Curcellaeus, den opvolger van Episcopius. Na beëindiging van zijn studies aldaar liet hij zich in November 1653 inschrijven te Utrecht, vooral om de colleges van Voetius te volgen, gedachtig het ‘audi et alteram partem’. Twee jaar bleef hij daar. Uit brieven aan zijn

ouders geschreven, blijkt, dat hij in voorkomende gevallen gaarne disputeerde, o.a. met Jodocus van Lodenstein naar aanleiding van een preek, die deze hield en waarin hij de Remonstranten onrecht zou hebben gedaan. Ook in de Academie opponeerde Van Limborch eens, maar hij achtte

dit ‘niet veel bijsonders, alsoo sij (zijn tegenstanders) doorgaens haer oude seggen repeteerden, soo dat wel sesmaal 't selfde geseijt wiert’.

In 1655 werd Van Limborch proponent. Hij nam tijdelijk het predikambt in Haarlem waar. Typeerend voor zijn levenshouding, die hij steeds behouden heeft, is wel, dat hij zijn eerste preek hield over den tekst Matth. 7:12. Voor het beroep naar Alkmaar achtte hij zich echter nog te jong. Hij zette zijn studies voort en verzorgde de uitgave van Episcopius' preeken over Matth. 5 onder den titel *Episcopius' Uytlegginge over het vijfde capittel des H. Evangelisten Mattheus*, *vervattet in 34 predicatien gedaen in de Christelijke vergaderinge der Remonstranten* (Rotterdam 1657). In ditzelfde jaar nam hij het beroep naar Gouda aan, een gemeente met twee Remonstrantsche predikanten. Zijn intrede deed hij met een preek over 1 Cor. 13:12. Als collega had Van Limborch in Gouda naast zich Ouwens (tot 1664), wiens lijkredenaar hij was met een *Lykpredicatie over het salig afsterven d. Joannes Ouwens dien. J.Chr. in de remonstr. gem. tot Gouda in den Heere ontslapen den 19en Junij 1664* (Gouda 1664). Voor zoover bekend is dit de eenige preek, die van hem bewaard gebleven is. Als opvolger van Ouwens kwam in 1665 Snecanus naar Gouda. Tien jaren bleef Van Limborch hier. Zijn belangrijkste wetenschappelijke werk in deze periode vormt de uitgave, samen met Christiaan Hartsoecker, van een verzameling brieven van bekende mannen, in verband met Remonstrantsche aangelegenheden geschreven, onder den titel: *Praestantium ac eruditorum virorum Epistolae ecclesiasticae et theologicae varii argumenti. Inter quas eminent eae*, *quae a J. Arminio*, *C. Vorstio*, *S. Episcopio*, *H. Grotio*, *C. Barlaeo conscriptae sunt* (Amst. 1660). Twee jaren later zag hetzelfde werk het licht in het Nederlandsch, nu genaamd: *Brieven van verscheyde vermaerde en geleerde mannen deser eeuwe*, *voornamelijk van Jac. Arminius*, *J. Uyttenbogaert*, *Hugo de Groot* enz. (Amst. 1662). Men vindt in dit werk, behalve van de in den titel genoemden o.a. brieven van Frederik Hendrik, Buxtorf en Marnix van St. Aldegonde. In 1661 gaf hij in het licht een *Korte wederlegginge van 't boecxken onlangs uytgegeven bij Jacobus Sceperus*, *genaemt Chrysopolerotus*, *waerin onder anderen gehandelt wert van de onderlinge verdraegsaemheyt by forme van 't samen-sprekinge tussen een Remonstrant' en een Contra-remonstrant* (Amst. 1661). Door Contra-Remonstrantsche beoordeelaars werd dit werkje een schotschrift genoemd, een in dezen tijd zeer begrijpelijke overdrijving, al is een schotschrift moeilijk te rijmen met Van Limborchs vriendelijke, irenische natuur, die steeds trachtte datgene wat hij meende te moeten zeggen zoo te zeggen, dat hij niemand persoonlijk kwetste. Als vervolg op het in 1650 door St. Curcellaeus uitgegeven: ‘Operum Episcopii Theologicorum tomus prior’ gaven Arnold Poelenburgh en Van Limborch het tweede deel van diens werken uit: *M.S. Episcopii opera theologia pars altera* (Amst. 1665) met een *Admonitio ad lectorem Christianum* van Van Limborch. Het was de bedoeling dit werk op te dragen aan de Engelsche kerk, maar door den oorlog met Engeland werd dit plan verhinderd. Toch werd het werk aan vele Engelsche geleerden toegezonden. Zoo schrijft Van Limborch op 31 Maart 1666 aan Petrus Gunningius, professor theologiae te Cambridge: ‘Tum ex aliorum relatu, tum praecipue ex juvenibus nostris, qui nuper in celeberrima vestra Academia peregrinati sunt, intelleximus clarissimi. M. Simonis Episcopiï opera tanto apud vos esse in pretio quanto hic a quibusdam injuste ac calumniose traducuntur. Avidissime, ut audio, primum eorum volumen a vobis acceptum et lectum est: non minore cum alacritate alterius editionem desiderastis’. Ondertusschen was Van Limborch op 15 Augustus

1660 gehuwd met Elisabeth van Sorgen, wier vader bevriend was met Uyttenbogaert. Wel vele bekende Remonstrantsche namen komen wij bij Philippus van Limborch tegen; de zijne verdient niet minder bekendheid. Het huwelijk met Elisabeth van Sorgen was slechts kortstondig van duur, reeds in 1664 ontviel zij hem door den dood, hem één dochtertje nalatend, dat op den jongen leeftijd van 16 jaar stierf.

17 April 1667 werd Van Limborch beroepen naar Amsterdam, waar hem weldra (7 Augustus), op verzoek van Isaäc Pontanus, die als opvolger van Arnold Poelenburgh aan het Seminarium der Remonstranten was benoemd, doch die geschikter was voor den kansel dan voor den katheder, voorloopig de lessen aan het Seminarium werden opgedragen. Op 19 April 1668 volgde zijn definitieve benoeming tot hoogleeraar en hij heeft dit ambt tot zijn dood, 30 April 1712, met eere bekleed. Clericus, zijn lijkredenaar, prijst vooral zijn helderen trant van doceeren. Hoewel Van Limborch niet te klagen had over gebrek aan belangstelling vond hij de resultaten van zijn colleges toch te gering. Om vruchtbaarder te kunnen werken gaf hij daarom zijn studenten op om een deel van het werk van Gassendi thuis te bestudeeren, waarna hij er op college vragen over stelde. Deze methode beviel goed, zoodat ook andere hoogleeraren haar overnamen. De uitgave van belangrijke Remonstrantsche werken zette hij in 1669 voort. Toen gaf hij uit: '*XXXII predicatien over verscheyde texten der h. schr Gedaen in de christ. verg. der Remonstranten tot Amsterdam en Rotterdam*, *door mr. S. Episcopius. Noyt voor desen gedruckt* (Amst. 1669). Over de Dordtsche Synode van 1618 schreef hij in deze jaren: *Korte Historie van het Synode van Dordrecht*, *Vervattende eenige aenmerkelijke en noyt voor-henen ontdekte bysonderheden*: *begrepen in brieven van Mr. John Hales en Dr. Walter Balcanqual van den Koning van Groot-Brittannie gesonden op de gemelde Synode*; *Geschreven aan den Heere Dudley Carlton Ambassadeur des selven Konings aen hare Hoog - Mog. Vertaelt uyt het Engelsch*' (Gouda 1671). Een 2de druk 'oversien en verbetert': 's-Gravenh. 1672. In 1670 had hij over deze materie een geschrift in pamflet-vorm in het licht gegeven, bij wijze van samenvatting: *Korte overweginge van het syn. van Dort*, *gehaelt uyt de brieven van Mr. Hales en mr. Balcanqual*, *geschr. uyt Dort aen den seer eerwaerdigen Heer Dudley Carleton*, *als toen ambassadeur in den Hage. In 't eng. besch. door dr. Laurentius Womachius*, *eertijds prof. der H. Theol. in de vermaerde academie tot Cambridge en tegenwoordigh Canonic tot Ely en Aerts-Diaken van Suffolk. Na de eng. copye*, *gedr. tot London a°. 1661 vert. in 't Nederd.* (Amst. 1670). Dit geschrift werd in tweeden en derden druk toegevoegd aan de bovengenoemde uitgaven van de 'Korte Historie'. Nadat reeds in 1674 met een voorrede van Van Limborch verschenen was: *De zedelijke werken*, *behelzende den zeden-spiegel der deugden*, *met nog eenige andere tractaten Door St. Curcellaeus* (Leiden 1674) verzorgde hij ook de volledige uitgave van Curcellaeus' werken: *St. Curcellaei opera theologica*, *quorum pars praecipua institutio religionis christianae cum indicibus necessariis* (Amst. 1675). Ondertusschen was Van Limborch op 9 Januari 1674 hertrouwd met Cornelia van der Kerk. Twee kinderen werden hem uit dit huwelijk geboren, ook ditmaal echter niet alleen vreugde brengend. Zijn zoon toch was zeer onfortuinlijk in den handel zoodat hij naar Engeland moest uitwijken. Te vermelden valt nog, dat hij zijn kinderen niet liet doopen voor zij de jaren des onderscheids bereikt hadden. Een tiental jaren gingen nu voorbij, die Van Limborch gebruikte om zijn belangrijkste werk te schrijven, dat in 1686 het licht zag: *Theologia*

christiana ad praxin pietatis ac promotionem pacis christianae unice directa (Amst. 1686). Dit werk

werd vele malen herdrukt, het laatst in 1730. In de 4de en 5de uitgave (Amst. 1715, 1730) staat de oorspronkelijke latijnsche tekst van een verhandeling over de voorbeschikking: *Relatio historica de origine et progressu controversiarum in Foederato Belgio de praedestinatione.* Van Limborch heeft in dit werk voor het eerst een volledige Remonstrantsche dogmatiek gegeven. Het bleef jaren lang het leerboek, niet slechts in Nederland, maar ook in het buitenland, in het bijzonder in Engeland. In de jaren 1701 tot 1703 verscheen een Nederlandsche vertaling in drie deelen, van de hand van C. D(ankerts): *Christelijke godgeleerdheid van Ph. v. Limborch*, *tot oeffening der godzaaligheid en bevordering der christ. vreede bijzonder aangeleid* (Amst. 1701-1703). In zeven boeken, 'Over de Heilige Schrift, Over God en de Goddelijke werken, Over de verlossing, Over de praedestinatie, Over de geboden van het Nieuwe verbond, Over de beloften en bedreigingen van het Nieuwe Verbond en Over de Christelijke Kerk', zet Van Limborch zijn systeem uiteen. Belangrijk is zijn onderscheiding van necessaria en non-necessaria dogmata. Volgens hem zijn er slechts zeer weinig necessaria. Het dogma van de triniteit b.v. achtte hij geenszins noodzakelijk om zalig te worden. Evenmin dat van de praedestinatie. Het is dan ook begrijpelijk, dat de beschuldiging van Socinianisme den Remonstranten vaak voor de voeten geworpen is. Trouwens, reeds het niet-veroordeelen van de Socinianen en het feit, dat vele Remonstranten vriendschapsbetrekkingen met hen onderhielden - zoo was Van Limborch b.v. bevriend met Samuel Crell - was in de oogen van goed rechtzinnigen ten zeerste verdacht. Christoph Francke uit Kiel viel de *Theologia Christiana* aan in zijn *Exercitationes Anti-Limborchianae* (Col. 1694). A. van Cattenburgh, Van Limborchs opvolger als hoogleeraar aan het Seminarium, gaf een bloemlezing uit de *Theologia Christiana* uit in 1726: *Specilegium theologiae Christ. Phil. a Limborch variis dissertat. hist. eccl. refertum* (Amsterdam 1726), terwijl hij afzonderlijk uitgaf: *Verhandelingen van den eedt*, *vert. Met een nareden van A. van Cattenburgh* (Amsterdam 1729).

Langzamerhand was Van Limborch geworden tot den primus inter pares, iemand die in belangrijke gevallen, de Broederschap betreffende, steeds geraadpleegd werd. A. des Amorie van der Hoeven geeft in zijn dissertatie meerdere voorbeelden (pag. 32 v.v.) We noemen hier het verzoek, door Joachim Oudaen gedaan aan den kerkeraad der Remonstrantsche gemeente te Rotterdam om tot het Avondmaal te worden toegelaten en om deel te nemen aan het Avondmaal der Rijnsburgers. De Rotterdamsche predikant Chr. Hartsoecker pleegde overleg met Van Limborch en diens afwijzend advies werd opgevolgd. Doch ook uit het buitenland werd zijn raad gevraagd, toen in het jaar 1673 eenige Quakers uit Frederikstad verbannen moesten worden op last van hertog Christiaan Albert van Holstein, terwijl de magistraat van Frederikstad uit Remonstranten bestond. Van Limborch adviseerde voorloopig niet aan het verlangen van den hertog gevolg te geven en, als deze er nogmaals over mocht beginnen, te antwoorden, dat Remonstranten niemand om het geloof verbanden. De briefwisseling betreffende deze kwestie bevindt zich in de bibliotheek der Remonstrantsch-Gereformeerde Gemeente te Rotterdam. In het geheel zijn er dertien brieven, waarvan ook enkele officieel van den Amsterdamschen kerkeraad zijn, hoewel ook hiervan de minute van de hand van Van Limborch is. Met vele Engelsche geleerden onderhield Philippus van Limborch een drukke briefwisseling. We noemen John Spencer, Ralph Cudworth, John Tillotson, den hofprediker van Willem III en

aartsbisschop van Canterbury, Gilbert Burnet en John Locke. Vooral met den laatste, dien hij tijdens

diens gedwongen verblijf in de Nederlanden leerde kennen, verbonden hem sterke vriendschapsbanden en onderhield hij een drukke briefwisseling. Een duidelijk beeld van de uitgebreidheid van deze correspondentie krijgt men in de dissertatie van H. Ollion: 'Notes sur la Correspondance de John Locke' (Paris 1908, p. 9-22). Enkele citaten uit een brief van Locke, op 7 Juni 1689 aan Van Limborch geschreven, mogen hier volgen: 'Vir amplissime', zoo begint deze brief, 'etsi ego eadem occasione heri ad te scripsi, jam iterum te saluto'. En Locke eindigt met de woorden: 'Parum abfuit quin ego una ad vos rediissem. Sed impedierunt me quaedam necessaria quae me hic invitum detinuerunt'. Deze vriendschap bleef tot Locke's dood in 1704 bestaan. Van Limborch waardeerde Locke's 'Reasonableness of Christianity' zeer. Hij verwachtte van dit werk een sterk pacificeerenden invloed. Locke droeg aan Van Limborch zijn 'Epistola de Tolerantia' op. Daar van Limborch zeer ruimdenkend was, is het niet te verwonderen, dat ook vele andersdenkenden zich tot hem richtten. Johannes Bredenburg schreef hem een brief, waarin hij uiteenzette hoe er naar zijn meening waarheden des geloofs waren, die de rede te boven gingen. Van Limborch antwoordde, dat wat de rede leerde niet in strijd kon zijn met de waarheid. Wie meede, dat wonderen voor de rede onmogelijk waren deed daarom inconsequent, als hij toch aan wonderen bleef gelooven. Hij gaf deze briefwisseling uit in het werk: *Schriftelijke onderhandeling tusschen den hr. Ph. van Limborch ende Johannes Breedenburg*, *rakende 't gebruyk der reden in de religie. Waar achter bij komen twee brieven van Limborg*, *een aan Pieter Smout*, *behelzende een antwoord op J. Breedenburgs laatsten brief en een aan N.N. nopende dezelfde geschillen* (Rotterdam 1686). In hetzelfde jaar had Van Limborgh een 'dispuut' met Isaäc Orobio de Castro, een Joodsch geneesheer, die in Portugal drie jaar in de kerkers der inquisitie had doorgebracht en later verbannen was. Omstreeks 1664 kwam deze naar Amsterdam, waar hij weldra een vooraanstaande figuur was in het gemeentelijk en geestelijk leven der Portugeesche Joden. De met hem gevoerde disputen gaf Van Limborch uit in: *De veritate religionis christianae amica collatio cum erudito judaeo. Subjungitur huic libro tractatus*, *cui titulus*: *Urielis a Costa exempla vitae humanae*: *addita est brevis refutatio argumentorum*, *quibus a Costa omnem religionem revelatam impugnat* (Gouda 1687). In 1723 vertaalde J. de Goede dit werk met een aanhangsel waarin deze vertelt, hoe een dame door dit werk van Van Limborch weerhouden werd tot den Joodschen godsdienst over te gaan: *Ph. van Limborchs vriendelyke onderhandeling met een geleerden Jood*, *over de waarheid van den christ. godsdienst*, *nevens Uriel Acostaas voorbeeld van 't menschelyk leven*, *met de aanmerkingen daar over. Alsmede een kort verhaal wegens de bekeering van eene juffrouw*, *die genegen zynde joodsch te worden*, *weder tot den christ. godsdienst gebragt is. Alles uit het lat. vert.* (Amst. 1723). In dit verband kunnen we ook nog noemen de uitgave, in 1687 van: *Onfeilbaarheit ende opper-rechterschap der roomsche kerke*, *ondersocht tusschen mr. S. Episcopius en Willem Bom*, *roomsgezinde. Noyt voor desen gedruckt* (Rotterdam 1687). Aan Orobio de Castro dankte hij ook gegevens voor het belangrijke historische werk: *Historia inquisitionis Cui subjungitur liber sententiarum inquisitionis tholosanae ab ao. Christi MCCCVII ad ann. MCCCXXIII* (Amst. 1692). Na overleg met Locke droeg Van Limborch het werk op aan den aartsbisschop Tillotson, die het zeer welwillend ontving. Het bekende boek van Balthasar Bekker *De betooverde Wereld* had niet Van Limborchs onverdeelde waardeering. Wel achtte

hij Bekker als een vroom, gematigd en geleerd man, maar hij vond, dat zijn boek door-

sloeg van het eene uiterste in het andere. In het jaar 1693 verscheen: ‘Predicatien van mr. S. Episcopius gedaen in de christ. vergad. der Remonstr. bij verscheide gelegentheden, en insonderheit op feestdagen. Hiervoor is gestelt een beschrijvinge van het leven van den autheur’ (Amst. 1693), terwijl de levensbeschrijving van Episcopius ook apart werd uitgegeven: *Leven van Simon Episcopius*, *eertijds prof. der h. theol. tot Leyden*, *beschreven door Ph. van Limborch* (Amsterdam 1693), en tevens een volledige herdruk volgde van alle tot dusverre uitgegeven preeken van Episcopius: *Predicatien van mr. S. Episcopius gedaen in de chr. vergad. der Remonstranten. Verdeelt in drie deelen. Het laatste is vermeerdert met XVII predic.*, *noyt voor desen gedruckt*, *bysonder die gedaen zijn op feestdagen. Hiervoor is gestelt een beschrijvinge van het leven van den autheur* (Amst. 1693). Het leven van Episcopius verscheen in 1701 in het Latijn: *Historia vitae S. Episcopii*, *scripta a Ph.A. Limborch*, *e belg. in lat sermonem versa*, *et ab auct. aliquot in locis aucta* (Amst. 1701). In 1699 verscheen Van Limborchs verdediging tegen Van der Waeyen: *Defensio contra Joannis van der Waeyen iniquam criminationem* (Amst. 1699). Vermeldenswaard is nog het stichtelijke boekje: *Welstervensleer voor ziekken*, *ofte onderrechtinge om ziekken naer den staet van hun voorgaende leven tot sterven te bereiden* (Amst. 1700), terwijl in 1711 het licht zag: *Commentarius in Acta apostolorum et in Epist. ad Romanos et ad Hebraeos* (Rotterdam 1711). Dit werk is echter meer practisch exegetisch, dan dat het philologisch gezien veel waarde heeft. K. Westerbaan gaf in 1725 een vertaling van het deel Hebreeën betreffende: *Ph. Limborchs uitbreiding en uitlegging over den brief aan de Hebreen. Uit het lat. vertaald* (Amst. 1725).

30 April 1712 stierf Van Limborch. Hij werd begraven in de Westerkerk te Amsterdam met een *Oratio Funebris in obitum Rever. et Clarissimi Viri Philippi a Limborch*, *S. Theologiae apud Remonstrantes Professoris*, *defuncti*, *die XXX Aprilis*, *anno MDCCXII*, *habita a Joanne Clerico die VI Maji*, *quo sepultus est* (Amst. 1712). Deze lijkrede, die ook in het Nederlandsch werd vertaald (J. de Klerk, *Lyk-reden over 't afsterven van Philips van Limborch*, *hoogleeraar der H. Godtgeleertheit onder de Remonstranten*, *ontslapen in 't jaar 1712*, Amst. 1712), is achter de laatste drukken van de ‘Theologia Christiana’ gevoegd. Posthuum verscheen, door de zorg van J. de Goede, die er ook een voorrede aan toevoegde: *Kort en beknopt verhaal van Ph. v. Limborch wegens den oorsprong en voortgang der geschillen in de vereen. Nederlanden*, *over de praedestinatie met den aankleven derzelve. Uit het lat. vertaalt. Nevens een voorr. ter verdediging der Remonstranten tegen de lasteringen van do. Jacobus Fruitier in zijn boek genaemt Sions worstelingen* (Amst. 1713, 1715). Dit werk is een afzonderlijke uitgave in vertaling van het bovenvermelde toevoegsel bij den 4den en 5den druk van de ‘Theologica christiana.’

In de Remonstrantsche kerk te Amsterdam bevindt zich een in 1705 door Chr. Lubienietzki geschilderd portret, in de Remonstrantsche kerk te Rotterdam één van de hand van H. van Limborch uit 1706. Voorts zijn er een drietal gegraveerde portretten, één door P. van Gunst, naar D. v.d. Plaats, één door P. van Gunst naar H. van Limborch en één van een onbekende (Zie: Muller, *Cat. v. Portr.* No. 3226-3228).

Tenslotte zij nog vermeld, dat zich in de Bibliotheek der Remonstrantsch-Gereformeerde Gemeente te Rotterdam en in die te Amsterdam een groot aantal manuscripten van Van Limborch bevinden.

L i t t e r a t u u r : De naam van Philippus van Limborch komt voor in vrijwel

alle werken, die de op meer vrijheid gerichte geestelijke stroomingen van zijn tijd behandelen. Wel een bewijs dat deze man ondanks zijn veel omvattend werk aan het Seminarium en zijn diepgaande studiën toch midden in het leven stond. Het belangrijkste zijn de volgende geschriften:

Paquôt, *Mémoires.* T. I (Louvain 1765). - Glasius, *Godg. Ned.*, *Dl* II ('s Hertogenbosch 1853). i.v. - Herzog, *Realencykl.* Elfter Band (Leipzig 1902), S. 501-503. (Art. van H.C. Rogge). - Molhuysen en Kossmann, *N. Biogr. Wdb.* IX. (Art. van F.S. Knipscheer). - Abr. des Amorie van der Hoeven, Abr. Fil.: *Dissertatio Theologica inauguralis de Philippo A Limborch* (Amst. 1843). - Rogge, *Cat.*, *Pamfl*, *Rem. Bibl.*, St. I, Afd. I blz. 52-56. - Sepp, *Godg. Ond*, I en II. - Tideman, *Biogr. Naaml. Rem. Br.* - H. Ollion: *Notes sur la Correspondance de John Locke* (Paris 1908). - John Locke: *Reasonableness of Christianity.* Duitsche vertaling van Prof. Dr. G. Winkler: Inleiding van Prof. Lic. Leop. Zscharnack (Giessen 1914). - G.J. Heering en G.J. Sirks, *Het seminarium der Remonstranten driehonderd* (*1634-1934*) *jaar* (Amst. 1934), blz. 101-107.

[Eltjo Heiko Limborgh]

LIMBORGH (Eltjo Heiko), Theol. Dr., geboren te Groningen den 19en Apr. 1872 uit het huwelijk van Johannes Limborgh en Ellechien Zeeman, werd den 28en Sept. 1892 ingeschreven als student aan de hoogeschool van zijn vaderstad. In 1896 door het Prov Kerkbestuur van Gelderland toegelaten tot de Evangeliebediening in de Ned. Hervormde Kerk werd hij den 26en Juli van hetzelfde jaar bevestigd te IJhorst en De Wijk (cl. Hasselt) door Dr. J.A.C. van Leeuwen, pred. te Avereest (m. Jac. I:21*b*; intr. m. Ps. XXXIV:4). Den 8en Juli 1901 promoveerde hij te Groningen tot Theol. Doctor na verdediging van een dissertatie getiteld: *Alcuinus als bestrijder van het Adoptianisme.* (Gron. 1901. 8°).

Zijn tweede, tevens laatste standplaats was Workum, waar hij den 6en Maart 1904 zijn intrede deed. Aldaar overleed hij den 7en Dec. 1907 op 35 jarigen leeftijd, nalatende een weduwe, Alide Jeantine Reisiger. Zijn overlijden na kortstondige ongestelheid wekte groote ontroering in de gemeente, die van de hem toebetrouwde gaven naar hoofd en hart nog veel had mogen verwachten. Zijn academisch proefschrift is een in vele opzichten verdienstelijke proeve van dogmatischen arbeid, maar maakt over het algemeen den indruk vluchtig bewerkt te zijn, waardoor bepaalde gedeelten niet tot hun recht komen. De eerste der 24 stellingen eraan toegevoegd luidt: ‘Een van de oorzaken van den Adoptiaanschen strijd is de verwarring, die bij beide partijen heerscht ten aanzien van de begrippen Persona et Natura’. Des schrijvers beoordeeling van het Adoptianisme is een feitelijke veroordeeling, waar hij verklaart: ‘Een adoptieve Christus is een valsche Christus’ en ‘De overwinning van het Adoptianisme leidde tot miskenning van de menschheid van Christus’. Behalve deze dissertatie gaf hij in het licht een door hem gehouden lezing getiteld *De strijd tegen het eeuwige* (In *Tr. en Zw.* 10e Jrg. (1907), blz. 65-88, 150-166), benevens enkele boekbeoordeelingen in den 9en Jrg. (1906).

L i t t e r a t u u r : *Tr. en Zw.* 5e Jrg. (1902), blz. 298-302. - *Alb. Stud. Gron.*, k. 377, 604.

[Jan Daniël de Lind van Wijngaarden]

LIND VAN WIJNGAARDEN (Jan Daniël de), Theol. Dr., geboren te Zevenbergen den 2en Febr. 1862 als vijfde der zeven kinderen uit het huwelijk van Cornelis de Lind (de Lint) en Antonetta Wilhelmina van Wijngaarden, wier familienaam bij

K.B. van 29 Apr. 1872 aan den naam van haar echtgenoot en hare nakomelingen werd toegevoegd, bezocht in zijn geboorteplaats en later te Klaaswaal de lagere school die hij op elfjarigen leeftijd verliet om in het boerenbedrijf te gaan. Hoewel hij hierin met ijver en trouw arbeidde, voelde hij zich meer aangetrokken tot de studie. Op twintigjarigen leeftijd zag hij zich den weg geopend om daartoe te geraken en vond hij een plaats als leerling van het Christelijk Gymnasium te Zetten. In 1884 verliet hij met enkele andere gymnasiasten dit gymnasium en ging hij over naar het Stedelijk Gymnasium te Assen. Na afgelegd eindexamen aldaar liet hij zich den 30en Sept. 1886 inschrijven als student aan de Leidsche hoogeschool, waar hij zijn theologische studiën volbracht onder de hoogleeraren Kuenen, Acquoy, Tiele, van Manen en Rauwenhoff, en den 12en Juni 1891 cum laude promoveerde tot Theol. Doctor op een proefschrift over *Antonius Walaeus.*

Den 3en Sept. van hetzelfde jaar door het Prov. Kerkbestuur van Drente toegelaten tot de Evangeliebediening in de Ned. Hervormde Kerk, verbond hij zich den 3en Jan. 1892 aan de gemeente te Oud-Alblas (m. Ps. CVI:4, 5), na bevestigd te zijn door Ds. D. van Popta, pred. te Papendrecht (m. Ezech. VIII:8, 9). Zijn tweede gemeente was die van Utrecht, waar hij den 28en Apr. 1895, opnieuw door Ds. D. van Popta bevestigd (m. Jes. LV:11), intrede deed (m. Jerem. XXIII:6).

Na ruim elfjarigen arbeid in de Academiestad nam hij een beroep naar Renkum aan. Hier werd hij den 6en Jan 1907 bevestigd door Ds. M.M. de Lint L.C. zn, pred. te Hei- en Boeicop (m. Ezech. III:17; intr. m. Openb. VI:2; afsch. te Utrecht 30 Dec. 1906 m. 2 Cor. XIII:13, in dr. versch. in: *Uit Bethlehems bornput*, blz. 239-260). Anderhalf jaar later, den 28en Juni 1908 nam hij afscheid van deze gemeente (m. Jes. XXI:10; in dr. versch. in: *De Staf van Aäron*, blz. 251-270). Daarop diende hij de gemeente van Putten o.d. Vel., bev. ald. 5 Juli d.a.v. door Ds. D.M. Boonstra pred. te Elburg (m. Fil. II:29); intr. m. Ps. CXXXII:7, 8), Vandaar vertrok hy naar Feyenoord, waar Ds. S. Monsma, pred. ald., hem den 7en Sept. 1913 bevestigde (m. Jes. LV:11; intr. m. Zach. IV:1-6; afsch. te Putten 31 Aug. 1913 m. 1 Petr. V:10, 11). Zijn laatste standplaats was De Bilt (U.). Hier deed hij intrede den 22en Febr. 1920 (m. Gen. XLIX:10, 11), na bevestigd te zijn door Ds. G. Benes pred. te Delft (m. 2 Cor. V:11*a*; afsch. te Feyenoord 15 Febr. m. Ps. LXVIII:25), In deze zijn zesde gemeente is hij werkzaam gebleven tot aan zijn onverwacht overlijden na ruim 47 jarige Evangeliebediening den 23en Aug. 1939.

Dr. de Lind van Wijngaarden was iemand van onmiskenbare gaven en geschiktheid tot de studie, die hij is blijven beoefenen tot het einde zijns levens. Hij bewoog zich niet alleen op theologisch gebied, maar ook op taalkundig gebied deed hij zich kennen als Latinist, Graecus en Hebraïcus. Menigeen heeft hij opgeleid voor het Staatsexamen, en jaren lang gaf hij les in het Hebreeuwsch aan het Lyceum te Zeist. Ook de wijsbegeerte bleef hem aantrekken, niet het minst die van Spinoza, in wiens geschriften hij zich verdiepen kon ook wel buiten zijn studeerkamer.

Daarbij bezat hij een groote werkkracht, die hem in staat stelde veel en velerlei arbeid te verrichten. Onder zijn leiding heeft de Hervormde gemeente De Bilt de kapel te Bilthoven in zich opgenomen en is het aantal predikanten dier gemeente van één op drie gebracht.

Hij was een welsprekend prediker. Zijn voordracht waarbij hem een krachtig stemgeluid ten dienste stond, boeide zijn hoorders. Zijn woordenkeus is genoemd,

keurig als het proza van Beets. Hij minde het deftige woord, de taal der Statenvertaling,

zonder daarbij ooit in den preektoon te vervallen. Op zijn spreken moet ook van in vloed zijn geweest dat de lectuur der classieken tot het laatst zijn ontspanning in zijn vrije uren is gebleven. Daar hijzelf tot zijn twintigste jaar in den landbouw werkzaam was geweest wist hij wat de plattelandsbevolking, ook in het geestelijk leven, van noode had. Hij bezat bij uitstek het talent zich eenvoudig uit te drukken, beelden te gebruiken, die geen misverstand konden wekken en daarbij de gave zijn goed doordachte preeken improviseerende uit te spreken. Overal waar hij predikte trok hij groote scharen. Bij zijn afscheid van de Utrechtsche gemeente was de Domkerk zoo benauwend vol dat er 'moord' geroepen werd en er bijna een paniek ontstond, terwijl nog honderden moesten worden afgewezen.

Al spoedig reikte zijn invloed in de Kerk vèr. Bij de vervulling van predikantsvacaturen in gemeenten van zijn richting gaf men hem vrij wel het heft in handen. In bepaalde streken des lands bezat hij een onbetwistbare autoriteit als prediker en raadgever. Nauwelijks twee jaren predikant te Utrecht betoonde hij zich een strijdvaardig aanvoerder in de worsteling 'tot vrijmaking der Kerk', evenals in den daarna opgerichten 'Gereformeerden Bond', Ook nam hij wel deel aan politieke propaganda.

In zijn laatste gemeente voltrok zich echter een ingrijpende verandering in zijn gedachtenleven. Hoewel de hoogleeraren in de Theologische Faculteit te Leiden, wier colleges hij trouw had bezocht, alle de Moderne Theologie waren toegedaan, had hij van meet af zich doen kennen als theoloog en prediker van beslist Gereformeerde beginselen, wiens woord en geschriften den geest ademden van de leerregelen der Dordtsche Synode (door hem opnieuw uitgegeven en van toelichtingen voorzien). Als gevolg van een langdurig proces - naar zijn eigen verklaring - was hij een overtuigd voorstander geworden van de leer der 'Wederherstelling aller dingen' en ontkende hij een eeuwige straf, als volgens zijn opvatting in strijd met de liefde Gods. In de prediking, over Rom. VIII:38, 39 door hem gehouden bij de herdenking zijner 40 jarige ambtsbediening (afgedr. in de *Kerkbode voor De Bilt en Bilthoven* 1e Jrg. No. 37 (9 Jan. 1932) liet hij niet na van bedoelde verandering opzettelijk in het openbaar reken schap te geven. Van zijn prediking was de grondslag altijd dezelfde gebleven: 'Uit Hem, door Hem en tot Hem zijn alle dingen'. Maar, zoo voegde hij er aan toe 'het is mij gegaan als den bergbeklimmer, die, naarmate hij hooger komt, een des te grooter vergezicht heeft. Wij zouden kunnen zeggen: Naarmate hij korter bij den hemel komt, ziet hij des te grooter ruimte door de heerlijkheid Gods omstraald. Ik zag steeds grooter ruimte beschreven door het licht der liefde Gods. Dat drukte steeds meer en meer het stempel op mijn prediking. Aanvankelijk scheen het mij toe, alsof er ook bij den dienst des Woords zoo maar een klein groepje was van Gods uitverkorenen. Allengskens begonnen zij zich te vermenigvuldigen, totdat ik de geheele gemeente besloten zag in de onveranderlijke, onuitblusschelijke, eeuwige liefde van God. Ik leefde steeds meer uit de gedachte van Paulus, dat 'God ze allen onder de ongehoorzaamheid besloten heeft, opdat Hij ze allen genadig zou zijn'. En uit dat andere woord: 'Dan zal ook de Zoon het Koninkrijk overgeven Hem, die Hem alle dingen onderworpen heeft, opdat .... God zij alles in allen!' Elders heeft de Lind v. W. erkend dat met zijn hier toegelichte verandering van zienswijze gepaard ging een gewijzigde Bijbelbeschouwing, terwijl de invloed van het onderwijs zijner Leidsche professoren erin doorwerkte.

Het is te begrijpen dat velen die hem te voren plachten te volgen zich sindsdien

van hem afwendden. Anderzijds echter waren er niet weinigen, die vroeger onder zijn prediking niet ter kerk kwamen en thans geregeld daaronder opgingen. Aan een zekere vereenzaming is hij daarbij niet ontkomen, maar nimmer bleek dat dit hem drukte; integendeel, tot het laatst toe was zijn figuur vol vreugde en dankbaarheid. Zijn verlangen ging uit naar de samenwerking aller belijdende groepen. Op zijn laatste standplaats wist hij deze ten slotte tot stand te brengen, zooals te voren reeds in Feyenoord.

In zekeren zin kan men hem noemen een 'Einspänner'. Op geheel eigen wijze is hij in het kerkelijk leven van Nederland vertegenwoordiger geweest van het Gereformeerde geestestype.

Als open en eerlijk man schroomde hij niet de consequenties van zijn overgang van standpunt te aanvaarden. Daarom bedankte hij voor zijn lidmaatschap van den 'Gereformeerden Zendingsbond', dien hij met enkele andere predikanten had opgericht, en waarvan hij eerst voorzitter en later Eere-voorzitter is geweest. Zijn leiding heeft groote beteekenis gehad voor dezen Bond. Bij de herdenking van het 25 jarig bestaan werd hij benoemd tot Officier in de Orde van Oranje-Nassau. In al den arbeid door hem verricht sprak zijn groote accuratesse. Om zijn hulpvaardigheid en betrouwbaar karakter werd hij in breeden kring hoog gewaardeerd. Tijdens zijn bediening te Feyenoord was hij lid van het Classicaal Bestuur van Rotterdam en niet lang na zijn komst te De Bilt werd hij lid van het Classicaal Bestuur van Amersfoort, waarvan hij in latere jaren Assessor en ook Praeses is geweest. Bovendien is hij Praetor en Quaestor van den Ring Tienhoven en Administrateur van het Römerfonds geweest.

Dr. de Lind van Wijngaarden huwde te Assen den 24en Dec. 1891 met mej. Alida Helena Beens, geb. ald. 4 Apr. 1865, overl. te Bilthoven 20 Maart 1944.

Uit dit huwelijk zijn geboren vier zoons, van wie drie als practiseerend medicus zijn gevestigd, en drie dochters, van wie een tandarts is geworden, terwijl een schoonzoon eveneens medicus is.

Het portret van Dr. J.D. de Lind v. W. komt voor o.a. in het *Gedenkboek van* '*De Gereformeerde Zendingsbond*' blz. 9. Bovendien bestaan van hem onderscheiden foto's.

Van hem zijn de volgende geschriften verschenen:

Antonius Walaeus. Acad. proefschr. Leiden 1891. 8°. - [Met H. Visscher], *Geloof, Hoop en Liefde. Afscheid, bevestiging, intrede. Drie toespraken geh. te Zegveld en te Delft op 12 en 19 Apr. 1896.* Woerden. 1896. 8°. - [Met J.M.Ph. Schippers] *Den Heere bevolen*! (Hand. 20:32). *Het wel en wee* (Jes. 3:10, 11). *Door dezen vergeving der zonden*! (Hand. 20:32). *Afscheid, Bevestigings- en Intreerede geh. te Blauwkapel en Huizen den 9en en 16en Apr. 1899.* Utr. 1899. 8°. - *De Dordtsche Leerregels of de vijf Artikelen tegen de Remonstranten. Ook voor catechetisch onderwijs uitgegeven en van historische toelichtingen voorzien.* Utr. 1904. 8°; 2e dr. ald. 1905. 8°. - *Uit Bethlehems bornput. Twaalf leerred.* Utr. 1907. 8°. - *De Staf van Aäron. Twaalf leerred.* Utr. 1908. 8°; 2e nieuwe uitg. m. portr. v.d. schr. ald. 1910. 8°. - [Met J. van der Sluis], *Afscheid, Bevestiging en Intrede. Drie toespr. geh. te Dordrecht en te Huizen* (*N.H.*) *op 28 Maart en 4 April 1909.* Utr. 1909. 8°. - Verder in: *Pro en Contra* betreffende vraagstukken van algemeen belang. (Baarn): *Het zingen van gezangen*

in de Kerk (*Pro* J.H. Gunning J. Hzn. *Contra* J.D. de Lind v. W.). Ve Serie No. 9 (1909). En: *Geloof op uitwendig gezag.* (*Pro*: J.D. de Lind v. W. *Contra*: C.J. Niemeyer. VIIIe Serie No. 3 (1912).

Vele jaren lang, van het begin van zijn Utrechtsche periode, voerde hij de redactie van het *Gereformeerd weekblad*, zijn lijforgaan.

In 1917 nam hij ter vervanging van Ds. K.P. Datema diens plaats in als mederedacteur (met Ds. G.H. Beekenkamp) van de uitgave: *Tot de Wet en tot de Getuigenis. Wekel. leerred. v. Gereformeerde predikanten.* Maassluis. 1917-1919. 8°.

L i t t e r a t u u r : *Jaarboek voor de N.H. Kerk.* 24e Jrg. (1940), blz. 480, 481. - *1901-1926. De Geref. Zendingsbond na 25 jaren. Gedenkboek*, blz. 9, 19, 26, 29, 32, 35, 36, 41, 62, 73. - *Bij het Jubileum van dr. J.D. de Lind van Wijngaarden*, in: *N. Rott. Crt.* 23 Jan. 1932 Av. Bl. B, p. 2. - Acquoy en Rogge, *Arch. Ned. K.G.* IV (1893), blz. 437. - *Ned. Patriciaat.* Jrg. XXIX (1943), blz. 288, 289. - *Alb. Stud. L.-B.* II, k. 63 (Nr. 1889).

[Antonius van der Linde]

LINDE (Antonius van der),[1] Dr. Philos., is geboren te Haarlem den 14en Nov. 1833 uit het huwelijk van Hendricus van der Linden, zadelmaker[2] en Trijntje de Vries en overleden te Wiesbaden den 13en Aug. 1897. Daar zijn verstandelijke gaven reeds vroeg de aandacht trokken, werd hij op kosten van de Doopsgezinde gemeente te Haarlem, waartoe zijn ouders behoorden, voor onderwijzer opgeleid. Na zijn eerste onderwijs daar ter stede te hebben ontvangen, werd hij daartoe geplaatst onder leiding van het bekwame en destijds zeer bekende hoofd der kostelooze school te Enkhuizen, Tobias Knuivers terwijl hij daar tevens het toezicht en verder onderricht genoot van den Doopsgezinden leeraar D. Harting (zie hiervóór: Dl. III, blz. 534-539). Reeds vóór zijn 12e jaar had hij in hs het eerste deel voltooid van *Tako*, *Een roman uit onzen heldentijd.* In zijn jongensjaren had hij ook geijverd als drankbestrijder; als 14 jarige knaap schreef hij zijn eerste artikel in de *Volksvriend. Volksbladder Vereen. tot afschaffing van den sterken drank* (Amst. 1848).

Onder den naam A. van der Linde Tsjerkama schreef hij met Knuivers een beknopte uitspraakleer der Engelsche taal (Amst. 1852) en zijn in hetzelfde jaar geschreven *Historisch-mythologische schetsen* werden opgenomen in Knuivers' *Algemeene Geschiedenis.* (Gron. 1853). Den 5en Apr. 1853 slaagde hij met zijn examen voor den onderwijzersrang 3e klasse, waarna hij in den loop van 1854 tot onderwijzer te Amsterdam werd aangesteld.

Inmiddels was er bij hem belangstelling ontstaan voor de theologische studie en reeds in het volgende jaar, den 13en Febr. 1855, liet hij zich inschrijven als student aan de Leidsche hoogeschool. Gedurende den korten tijd daar doorgebracht bestudeerde hij de philosophie van Hegel. Maar zijn ongedurigheid liet hem ook daarbij geen rust. In 1856 woonde hij te Alkmaar, in 1857 te Amsterdam.

Intusschen had hij zich aangesloten bij de Christelijk Afgescheidenen, nadat hij vroeger aanhanger was geweest van het rationalisme. Bij zijn opneming in gen. kerkgemeenschap had hij blijkens zijn eigen verhaal daaromtrent, een belijdenis afgelegd, waarin hij o.a. het volgende verklaarde: ‘In de tegenwoordigheid Gods en

1) In het geboorteregister te Haarlem is hij ingeschreven als *Antonie van der Linden.* In Duitschland noemde hij zich *Antonius von der Linde.*
2) De *Allgem. Deutsche Biogr.* t.a.p. vermeldt ten onrechte dat v.d. Linde's vader Nederlandsch officier uit oud-adellijke Friesche familie zou zijn geweest.

der gemeente van Kristus belijd ik een oprecht berouw over alle zonden en overtredingen,

vroeger met gedachten, woorden en daden bedreven. Ik herroep alle dwalingen, eertijds geuit in strijd met de rechtzinnige leer. Ik geloof, dat de leer, die begrepen is in al de belijdenisschriften der Gereformeerde kerk, de zuivere uitdrukking is van de Waarheid, ons geopenbaard in Gods onfeilbaar woord. Ik weet dat die belijdenis in hare waarheid en kracht alleen gehandhaafd wordt in de (Chr. Afgesch.) Gereformeerde Kerk. (A. v.d. Linde, *De strijdende Geref. Kerk.* Amst. 1859). Op verzoek van den Kerkeraad trad hij ook af en toe op in den dienst voor de gemeente, waartoe hij nu behoorde. Maar reeds in hetzelfde jaar van zijn toetreden opperde hij bezwaar tegen de prediking van haar voorganger Ds. de Waal. Er ontstond dientengevolge een gedwongen verhouding tusschen dezen voorganger en v.d. Linde, welke zóóver ging dat eerstgen. verklaarde zich op een afstand te zullen houden van v.d. Linde. Deze wendde zich daarop tot den Kerkeraad met een aanklacht tegen Ds. de Waal, die door hem werd aangeklaagd van onrechtzinnigheid in het stuk der rechtvaardigmaking. Dit geschiedde op 18 Aug. 1857. Ds. de Waal zond daarop een antwoord in, dat aan v.d. L. echter niet voldeed, die vervolgens dd. 16 Nov. 1857 een tweede schrijven inzond, waarin nieuwe aanklachten voorkwamen betreffende de Waals onzuiverheid in de leer, en deze werd beschuldigd van fijn-pelagiaansch piëtisme. De Kerkeraad verwierp de aanklachten en oordeelde in meerderheid dat de zaak naar de Classis verwezen moest worden. Ondertusschen had een verkiezing van Kerkeraadsleden plaats, waartegen v.d. L. ook protesteerde. Over en weer werd nu veel daarover gesproken en geschreven, totdat eindelijk de Classis den 24en Maart 1858 vergaderde. Van der L. had al een schrijven ingezonden, waarin hij zijn bezwaren tegen den predikant en tegen de meerderheid der ouderlingen ontwikkelde.

De minderheid uit den Amsterdamschen Kerkeraad, die met v.d. L. homogeen was, werd eerst gehoord. Daarna v.d. L. zelf. Het resultaat der verwarde beraadslagingen was dat de vier Kerkeraadsleden, die aan v.d. L's zijde stonden, ernstig werden vermaand tot schuldbelijdenis, en voorts dat diens beschuldigingen tegen de Waal ingebracht, ongegrond waren gebleken, terwijl uit v.d. L.'s mondelinge verklaringen voor de Vergadering tevens niet onduidelijk gebleken was dat hijzelf op vele punten niet Gereformeerd was en dat de kerkelijke weg niet was bewandeld, maar een, die met den aard der liefde en den inhoud des Evangelies in strijd was.

Dit Classicaal schrijven werd begeleid door een schrijven van den Kerkeraad, waarin v.d. L. geroepen werd om op 13 Apr. schuld te komen belijden. Deze ging er op in, maar maakte het nog wat erger dan te voren, zoodat van toenadering niets kwam.

Daarop publiceerde v.d. L. een vlugschrift getiteld: *Wie is rechtzinnig*? Groot was de verontwaardiging, door deze uitgave verwekt. Nu werd v.d. L. door den Kerkeraad geplaatst onder den eersten trap van censuur. Straks onder den tweeden trap. De Provinciale Vergadering (N. Holland en Utrecht gecombineerd) ging hiermede accoord. Op de Synode wilde v.d. L. zich niet beroepen, omdat deze voor hem geen bevoegd rechter meer was.

Zoo kwam v.d. L. alleen te staan met vier Kerkeraadsleden. Hij had met de Afgescheidenen afgerekend. Daar vond hij de rechtzinnige minderheid door een onrechtzinnige meerderheid onderdrukt. In zulk een kerkverband blijven achtte hij zonde.

Begeerig naar kerkelijke samenleving, en tevens afkeerig van sectevorming als hij was, zocht hij daarop toenadering tot Ds. L.G.C. Ledeboer en diens aanhangers. Na onderling overleg kwam het zelfs zoover dat niets de vereeniging tusschen beiden

meer in den weg scheen te staan. Maar toen rezen er bezwaren, waardoor v.d. Linde's pogingen schipbreuk leden. Heel de geschiedenis van deze onderhandelingen bewijst dat Ledeboer niet de rechte man was om met v.d. L. in het reine te komen. De gemoedelijke prediker was tegen den man met inderdaad filosofischen aanleg niet opgewassen, en het einde was dat Ledeboer, ondanks zijn goede bedoelingen, in een jammerlijk daglicht kwam te staan (vgl. hiervóór Dl. V, blz. 666). Dat daarbij alle con tact met v.d. Linde voorgoed verbroken werd heeft intusschen aan Ledeboer en zijn gemeenten later veel inwendige beroering bespaard.

Vervolgens ging v.d. L. over tot het vormen van een eigen Gereformeerde gemeente, wier predikant hij zich noemde. Van 5 Juni 1859 af vergaderde hij zijn getrouwen om zich heen; 's avonds behandelde hij den Catechismus, beginnende bij Zondag 23. Als bedoeld voor heel het land gaf hij een maandschrift *De Reformatie* uit, dat slechts één jaar (1859) in leven bleef. Zijn kerkformatie was eveneens slechts kort van duur. Reeds in 1860 waren er meeningsverschillen in dezen kring ontstaan. In het volgende jaar was de tegenkanting tegen v.d. L. er zoozeer toegenomen dat hij besloot zijn ambt neer te leggen. Hiervan gaf hij kennis aan alle leden der gemeente in een schrijven dd. Juli 1861. Samenvatting van zijn betoog is: ‘De Gereformeerde Kerk heeft in Nederland opgehouden te bestaan’.

De weg, dien hij daarop insloeg, voerde hem in een geheel andere richting. Hij vertrok naar Göttingen, volgde daar den academischen cursus 1861-'62, en promoveerde er den 3en Febr. 1862 tot Doctor Philos. op een *Inaugural Dissertation*, *Spinoza*, *seine Lehre and deren erste Nachwirkungen in Holland* (Göttingen, 1862). Dit proefschrift, waarin hij een scherpe critiek leverde op Spinoza's philosophie, liet hij negen jaren later volgen door de met groote zorg bewerkte studie: *Benedictus Spinoza. Bibliographie* ('s Grav. 1871), bevattende een volledig overzicht van alle geschriften, die onder de in- en nawerking van het Spinozisme het licht zagen.

Teruggekeerd te Amsterdam vestigde hij zich reeds in de tweede helft van 1862 op huize ‘Winkelsteeg’ te Hatert bij Nijmegen, waar hij vijf jaren lang in stille afzondering woonde en zich wijdde aan wetenschappelijk werk. De vrucht hiervan publiceerde hij in afzonderlijke uitgaven en artikelen in periodieken, speciaal op het gebied van theologie, wijsbegeerte, geschiedenis, bibliographie, schaken en de spellingskwestie. In 1864 verkocht hij een groot gedeelte zijner kostbare bibliotheek, waaronder een uitgebreide verzameling incunabelen.

Van 1867 tot 1871 woonde hij te 's-Gravenhage, waar hij zich ook met politiek bezig hield en in den zomer van 1868 bij de verkiezing voor de Tweede Kamer zich als onafhankelijk candidaat liet stellen tegenover een conservatief en een liberaal. In Dec. 1869 begon hij zijn opzienbarende artikelen in *De Ned. Spectator* over de ‘Costerlegende’, waarin hij met bijbrenging van tal van argumenten het geloof aan Coster als uitvinder van de boekdrukkunst zocht te weerleggen en aan te toonen dat niet Haarlem, maar Mainz de bakermat van die kunst is. De kracht zijner bewijzen hield niet altijd gelijken tred met de heftigheid en de minachtende wijze, waarop hij zijn tegenstanders te woord stond. Hierdoor maakte hij zich vele vijanden. Naar zijn eigen getuigenis lag daarin en tevens in zijn openlijk partij kiezen voor Duitschland in den Fransch-Duitschen oorlog de oorzaak, waarom hij zich genoodzaakt zag in 1871 Nederland te verlaten. Daarbij kwam echter, dat een liefdesgeschiedenis zijn langer verblijf te 's-Gravenhage onmogelijk maakte.

Hij vestigde zich vervolgens te Berlijn waar hij werkzaam was aan de Kon. Bibliotheek, en zich toelegde op het Sanskrit, dat hij noodig had om de bronnen te kunnen gebruiken voor zijn diepgaande studie over de geschiedenis van het schaakspel. Na voltooiing van dezen veelomvattenden arbeid woonde hij van 1874 tot 1876 nog te Arnhem. In laatstgen. jaar werd hij door den Koning van Pruisen ter belooning van zijn ijveren voor Mainz als geboorteplaats van de boekdrukkunst benoemd tot bibliothecaris van de Königl. Landesbibliothek te Wiesbaden.

Sindsdien beschouwde hij Duitschland als zijn tweede vaderland. Na de verschijning van zijn gedegen werk: *Geschichte der Erfindung der Buchdruckkunst* (3 Bde. 1886) verkreeg hij in 1887 den professorstitel. In Oct. 1895 kreeg hij een tweejarig verlof. Kort daarop is nog tusschen hem en den Amsterdamschen bibliothecaris C.P. Burger Jr. een correspondentie gevoerd over een eventueelen terugkeer naar Nederland; deze briefwisseling is later door laatstgen. afgestaan aan de Universiteitsbibliotheek te Amsterdam. In Juli 1897 bezocht hij, door heimwee gedrongen, nog eenmaal zijn geboortestad, vanwaar hij begin Aug. d.a.v., ruim een week vóór zijn dood, te Wiesbaden terugkeerde.

Dat v.d. L.'s theologische denkbeelden in den loop der jaren een radicale verandering hebben ondergaan blijkt wel zeer sterk in zijn boek: *Michael Servet*, *Een brandoffer der Gereformeerde inquisitie.* (Gron. 1890). Een gedeelte van dit werk is door v.d. L. ingeruimd om het leerstuk der Driëenheid met onheiligen spot te bestrijden en vooral om lucht te geven aan zijn bitteren haat tegen den persoon en het werk van Calvijn op een wijze, die zelfs voor de 16de eeuw, toen men in de polemiek tusschen geleerden aan scheldwoorden zeer gewoon was, zeker te kras zou geweest zijn'. (F.L. Rutgers, *Calvijns invloed op de Reformatie in de Nederlanden*, *voor zooveel die door hemzelven is uitgeoefend* (2e dr. Leid. 1901), blz. 51).

Bedoelde verandering van zienswijze heeft zich bij v.d. L. kennelijk niet eerst in het laatst van zijn leven voltrokken. Reeds meer dan twintig jaren te voren is zij waarneembaar in zijn sympathie voor Roorda van Eysinga en Multatuli. Een plan om met deze beiden een tijdschrift voor Indië in het leven te roepen is niet tot uitvoering gekomen (1872). Te 's-Gravenhage deelde hij in de vriendschap van mr. Carel Vosmaer, een der zeer weinige Nederlanders, die in de kwestie 'Coster of Gutenberg' zich aan zijn zijde stelde, maar die in 1871 tegen hem optrad.

Van der Linde is onmiskenbaar een man van groote gaven geweest en daarbij een geleerde van bijzonder formaat. Hij was (volgens zijn necrologie in de *Illustr.-Ztg.*) oud niet minder dan 42 talen machtig. Zijn kennis op meer dan één terrein was even grondig als breed. De bij voortduring hatelijke en honende wijze van polemiseeren, die hij zich veroorloofde, en daarbij de terugstootende houding, door hem aangenomen tegenover bibliotheekbezoekers, die tot hem poogden door te dringen, leidden er echter toe dat hij als querulant werd ontweken, en ten slotte geraakte in een toestand van algeheele verbittering en volslagen vereenzaming. Hij had den bijnaam gekregen: 'de kluizenaar van Wiesbaden'.

Zijn huwelijksleven is blijkbaar niet voorspoedig geweest. In *Das Hohelied und andere Gedichte* van Holda (schuiln. v. mevr. van der Myll-Piepers). (Leiden 1876) S. 24 komt een sympathiek gedicht voor: 'An Frau Elvira van der Linde'.

Het portret van v.d. Linde komt o.a. voor in zijn *Geschichte der Erfindung der Buchdruckkunst.* II tegenover S. 623. en in: *Illustrirte Zeitung* (Leipz. en Berl.) 26 Aug. 1897. No. 2826 met necrologie.

Zijn bibliophilie ging alle perken te buiten; in zijn *Selbstbibliographie*, die overigens vele biographische bijzonderheden bevat, komen daarvan krasse staaltjes voor. Wat zijn werken betreft, wetenschappelijke waarde hebben, meer dan zijn theologische geschriften, die over de uitvinding der boekdrukkunst (hij was de eerste hier te lande, die het vraagstuk in kwestie critisch behandeld heeft), en voorts die over het schaakspel en zijn bibliographieën, zooals van *David Joris* ('s-Grav. 1867), van *Haarlem* (Haarl. 1868), van *Balthasar Bekker* ('s-Grav. 1869) en van *Spinoza* ('s-Grav. 1871).

Op het gebied van Kerk en Theologie hebben de volgende geschriften het licht gezien.

Karl Sudhoff, *Voorlezingen over de Kerkgeschiedenis uit het Duitsch vert.* Alkmaar. 1856. - *Wie is rechtzinnig*? *Eene vraag aan de Eerwaarde kerkeraden der* (*Chr. Afg*, *Geref. Kerk in Nederland*, *gedaan met het oog op den kerkelijken strijd te Amsterdam.* Amst. 1858. - [Ond. schuiln. Orthodoxus], *Ds. Witteveen en diens handelingen te Ermelo*, *uit het Gereform. standpunt beoordeeld.* 1e-4e dr. Amst. 1858. 8°; 5e dr. ald. 1859. 8°. - [Orthodoxus], *Openbare Brief aan Ds. Brummelkamp betreffende de schorsing van Ds. Witteveen.* Amst. 1859. 8°. - Kalvyn, *Over het Avondmaal des Heeren* (*de coena Domini*). Nederl. vert. Amst. 1859. 8°. - *De strijdende Gereformeerde Kerk. Een strijdschrift*, *vooral tegen de Chr. Afgesch. Kerk gerigt.* Amst. 1859. 8°. - *Ons standpunt Leerr.* Amst. 1859. 8° - *De taal des Geestes*. Leerr. *geh. op den Pinksterdag* (*12 Juni 1859*). *Uitgeg. tot een getuigenis tegen de waarschuwingen*, *welke van deze kansels tegen ons standpunt zijn gerigt.* Amst. 1859. 8°. - *Toespraak geh. bij het leggen van den eersten steen aan de Geref. Weteringskerk.* Amst. 1859. 8°. - [Anon.], *Protest van den Kerkeraad der Geref. gem. te Amsterdam.* Amst. 1860. 8°. - '*Gods overblijfsel*'. *Leerr. ov. Zefanja III*:*12.* Amst. 1860. 8°. - *Zonde en genade. Leerredenen.* Amst. 1861. 8°. - *Schelling's Wijsbegeerte der Openbaring.* Amst. 1862. 8°. - J.A.H. Ebrard. *Het geloof aan de Heilige Schrift en de resultaten van het natuuronderzoek.* Uit het Hoogd. Amst. 1862. 8°. - [Ond. schuiln. Een Kluizenaar], *Eenvoudige vragen aan den Jurist*, *naar aanleiding van zijn* '*Open Brief aan Ds. Gunning*' *over de moderne theologie.* Amst. 1862. 8°. (De hier bedoelde Jurist, mr. J.J.L. van der Brugghen, beantwoordde deze 'Eenvoudige vragen' in zijn: *Brief van een Jurist*, *die een kluizenaar*, *aan een kluizenaar die geen jurist is.* Nijm. 1863 zie: J.H. Gunning J.H. zn. *Prof. Dr. J.H. Gunning. Leven en Werken.* II, blz. 104). - *De Handelingen der Nationale Synode*, *geh. te Dordrecht in 1618 en 1619 Nieuwe uitg.* 1e afl. Utr. 1863. - *Gedachte over de eerste voordragt van den Heer Hooykaas Herderschee.* Nijm. 1864. 8°. - *Belydenisse des gheloofs. Ghemaeckt met een gemeyn accoort door de gheloovighe*, *die in de Nederlanden ouer al verstroyt zyn*, *de welcke na de Suyverheyt des Heylighen Euangeliums ons Heeren Jesu Christi begheeren te leven. Naar den oorspronkelijken Nederl. druk van 1562 uitgeg.* (Letterlijk herdr. d. Joh. Enschede & Zonen). Nijm. 1864. 8°.; 2e dr. ald. 1865. 8° (Vgl. Sepp, *Bibl. v. Kerkgesch.*, blz. 292; R. Fruin, *Verspreide Geschr. VII* (1903), blz. 81-84 (overdr. uit *Ned. Spectator.* 1864, blz. 394); J.J. v. Toorenenbergen in: *St. v. W. en Vr.* 1865, blz. 383-386). - Paul Janet, *Kritiek v.h. moderne materialisme*, *uit het Fr. vert. met een brief aan een theologant*

Utr. 1865. 8°. - *Het Nijmeegsch protest. Een strijdschrift tegen de mioderne theologie. Voorafgegaan door een woord van F.D. Sneltjes*. Utr. 1865. 8°. - F.J. Stahl, *De politieke en kerkelijke partijen in Europa. Akadem. Voorlezingen*, *uit het Duitsch vert.* Nijm. 1865. 8°. - *Verspreide Opstellen*, *1852-1865* Utr. 1866. 8°. (Niet in den handel) (Hierin: *Theologiesch-Polemische Opstellen*, blz.

275-382, o.a. '*Mijn Ambtsneerlegging*'. Aan de *leden der Geref. Gem. te Amsterdam*, blz. 363-370). [Ond. schuiln. *Smarâ*]. *Ideëen. I Lijden.* Nijm. 1866. 8°. (v. Doorninck, *Verm. en naaml. schr.* I, k. 564). - *Studien*, *Theologie*, *Bibliographie*, *Schaakspel.* Utr. Apr. 1868. 8° (Hierin: *Das Leben Jesu*, *Historisch-apologet. Beleuchtung der Zeitfrage* I, blz. 1-43 e.a. herdrukken v. verschillende opstellen en bijdragen). - *Het oudste gezangboek voor de openbare godsdienstoefeningen in de Ned. Geref. Kerk.* 's-Grav. 1869. postf. (Vgl. Sepp, *Bibl. v. Kerkgesch.*, blz. 303 n1).

Na 1869 zijn er onder v.d. L.'s geschriften geen op het gebied van Kerk en Theologie. Zooals hijzelf aan een Hollander, die hem in 1890 te Wiesbaden bezocht, meedeelde bestond toen nog bij hem het plan om een synopsis der Evangeliën te bewerken (*Illustr. Ztg.* t.a.p.) van de uitvoering van dit plan is echter daarna niets gebleken. In zijn laatste levensjaren arbeidde hij aan een veelomvattend werk: *Das Urchristenthum*, dat onvoltooid is gebleven. Zijn hiervóór (blz. 54) genoemde studie over *Michael Servet* is grootendeels vrucht van veelzijdig onderzoek over den persoon, het leven en de werkzaamheid van Servet, doorloopend in den vorm eener rechtstreeksche bestrijding van H. Tollin, die sedert 1876 door vele boeken en boekjes en opstellen op een zonderlinge wijze beproefd had, Servet te verheerlijken.

Twee jaren vóór zijn dood besloot v.d. L. de bonte rij zijner publicatiën met een monographie gewijd aan *Antoinette Bourignon. Das Licht der Welt* (Leiden. 1895), 'veelszins een scherp requisitoir maar wèl gedocumenteerd. Aan het einde van het weinig overzichtelijke boek een al even weinig overzichtelijke en niet geheel volledige bibliografie'. (J. Lindeboom, *Stiefkinderen v.h. Christendom*, blz. 363 n1).

Van zijn overige geschriften in afz. uitgave en in periodieken verschenen, moge hier verwezen worden naar de daarvoor aangewezen litteratuur.

L i t t e r a t u u r : Molhuysen en Kossmann, *N. Biogr. Wdb.* X (1937), k. 516-521 (art. v. Dr. H.F. Wijnman). - *Allgem. Deutsche Biogr.* LI (1906), S. 717-719. - *De Ned. Spectator*, 21 Aug. 1897 No. 34, blz. 267, 271, 272. - J.H. Landwehr, *L.G.C. Ledeboer in zijn leven en arbeid geschetst* (2e dr. Rott. 1910), blz. 124-144. - J.C. van der Does, *Kruisgezinden en Separatisten* (Franeker z.j.), blz. 98-114. XI 'Een meteoor aan den kerkelijken hemel'. - Sepp, *Polem en Iren. Theol.*, blz. 206, 208. - Dez., *Bibl. v. Kerkgesch.*, blz. 340, 345, 393. - *Alb. Stud. L.-B.*, I, k. 1366. - A. de Kempenaer, *Vermomde Ned. en Vlaamsche Schr.*, blz. 606.

[Lucas Lindeboom]

LINDEBOOM (Lucas), geb. 17 Jan. 1845 te Frankhuis bij Zwolle, zoon van L.L., die bakker en graanhandelaar was, en Fennigje Westrik. Zijn ouders waren indertijd met de Afscheiding meegegaan, waarvoor zij offers wisten te brengen en smaad hadden gedragen. In Zwolle bezocht hij het gymnasium; de rector Dr. Thiebout wilde van den uitstekenden leerling een classicus maken, maar zijn vurige begeerte van jongsaf was predikant te worden; hij studeerde aan de theol. school te Kampen en werd in 1866 candidaat. Den 14 Oct. werd hij bevestigd als predikant te 's-Hertogenbosch (bevest.: Phil. 2:29, intr.: Ef. 6:19) door zijn voorganger Ds. Helenius de Cock. Uit verscheiden beroepen had hij dit aangenomen vanwege den verwaarloosden toestand der gemeente, die 14 jaren vacant was geweest; er waren geen ouderlingen, 2 diakenen, in geen 3 jaar was Avondmaal gehouden. Met ijver

vatte L. het werk aan, Zondagschool en jeugd vereeniging werden opgericht, geëvangeliseerd werd onder militairen en gevangenen. Toen hij na 7 jaren de gemeente verwisselde met die van Zaandam,

was zij van 90 tot bijna 300 zielen toegenomen; ook in Tilburg en omliggende plaatsen had hij geëvangeliseerd. De roomsche bevolking beschouwde hij bij uitstek als arbeidsveld; van die zijde ontving hij ook veel tegenwerking, maar zijn optreden en vurige ijver dwongen respect af, niet het minst door zijn houding bij de cholera-epidemie.

In Zaandam, waar hij 28 Febr. 1873 bevestigd werd door Ds. K. Wielenga van Amsterdam (bevest.: Joh. 16:33, intr. I Joh. 5:4) was het vooral de arbeid in een streek, waar liberalisme en modernisme overwogen, die hem trok. De gemeente werd organisatorisch uitgebouwd, het vereenigingswerk aangevat, vooral werd systematisch gewerkt aan de evangelisatie in stad en omgeving, later aan die in geheel N.-Holland bov. het Y. Lindeboom had een open oog voor de sociale roeping der kerk, door en ter wille van het Evangelie; hij droeg zorg, dat dienstboden 's Zondags hun kerkgang konden houden, ijverde tegen zoogen. volksfeesten en -spelen, die vernedering beteekenden voor ‘het volk’, en voor handhaving der Zondagsrust. Dit laatste leidde tot de in den lande geruchtmakende kwestie der 7 Zaandamsche schutters (1876), die weigerden op Zondag ter inspectie op te komen. De mannen moesten gevangenisstraf ondergaan; L. trad op allerlei wijzen, ook bij de officiëele instanties, als hun verdediger op; het einde was dat de minister de Zondagsinspectie afschafte. In zijn veelvuldig debat met de in die dagen zeer militante socialisten, bij ontevredenen, die zijn actie tegen de kermis niet konden zetten, ondervond hij, ook persoonlijke, tegenwerking; meermalen liep zijn leven gevaar en moest zijn pastorie het ontgelden, maar de kleine dominee was niet bang en wist door zijn optreden respect in te boezemen. De groei der gemeente maakte den bouw van een voor dien tijd ongewoon groote kerk noodzakelijk, die mede dank zij L.'s onverdroten ijver tot stand kwam. In de omgeving werden door zijn toedoen gemeenten gesticht en kerken gebouwd. Door volksvoordrachten ijverde hij op vele plaatsen in den lande voor de gereformeerde beginselen, waarbij hij debat met moderne predikanten en met de voormannen van het opkomende socialisme als Domela Nieuwenhuis niet schuwde maar zelfs zocht. In dezen tijd vallen ook de oprichting van het Geref. Tractaatgenootschap ‘Filippus’ (1878), waarvan hij van het begin tot 1928 voorzitter is geweest, en zijn voorzitterschap van de Geref. Zondagschoolvereen. ‘Jachin’.

Eenige beroepen sloeg hij af, maar den roep vanwege de gezamenlijke kerken om als docent aan de Theol. School op te treden volgde hij. Door geschriften en artikelen had hij herhaaldelijk blijk gegeven van zijn kennis en zijn inzicht in de ontwikkeling der Gereformeerde kerken, o.a. in zijn *De Christelijk Gereformeerde Kerk*, *haar toestand*, *roeping en toekomst* ([1-2] Heusden 1875), een frisch geschreven stuk dat als een soort program is te beschouwen. 34 jaren heeft hij aan de School gedoceerd; zijn hoofdvak was de exegese van het N. Test., ook gaf hij Bijb. Geschied., Symboliek, Catechetiek en Poimeniek. Bij het 50jarig bestaan hield hij de feestrede: *Des Heeren werk herdacht* (Kamp. 1905). In den tijd van zijn professoraat viel de vereeniging van de Christ. Geref. Kerk met de Nederd. Geref. Kerken der Doleantie, waarvan hij principiëel voorstander was. Dat deze vereeniging, waarvan reeds in 1888 sprake was, lang sleepte kwam mede door verschil van inzicht in zake de opleiding. Toen in 1888 in-Frascati een vergadering werd gehouden ter voorbereiding van de vereeniging heeft hij met Ds. Van Velzen, een van de ‘vaderen der scheiding’, tegen

de door Dr. Kuyper opgestelde 31 artt., welke grondslag der vereeniging zouden vormen, bezwaren naar

voren gebracht en mede leiding gegeven aan de oppositie, speciaal op het punt van de eigen School, met als resultaat dat deze opleiding in het definitieve accoord veilig werd gesteld (zie zijn: *Waar zijn wij en waar gaan wij heen*, *of wat dunkt U nu van de concept- acte*, Heusden 1891; Dr. E.D. Kraan, *De Doleantie en de Afscheiding*, in *De Reformatie van 1886*, Kamp. 1936, blz. 229-266). Hoezeer ook het beginsel van vrije studie voorstaand is hij altijd blijven strijden voor de eigen opleiding, door de Kerken verzorgd en bestuurd, en heeft hij gewaarschuwd tegen de conformatie aan een universitaire faculteit, waarvan hij ten slotte oplossing in de Vrije Universiteit duchtte (*Des Heeren werk herd.*, blz. 30-35). Wel heeft hij steeds geijverd voor de toekenning van het promotierecht; nog op de Gen. Synode van 1930 in Arnhem heeft de toen 85 jarige hiervoor een lans gebroken. Hoezeer in later jaren aan Kampen verbonden heeft hij indertijd verplaatsing bepleit, en wel naar Leiden, als zijnde hier ‘klassieke gereformeerde grond’, waar ook de opleiding voor de zending beter tot haar recht zou kunnen komen (*De Chr. Geref. K.*, blz. 37).

Hoofdarbeid van zijn leven is geworden het werk der christelijke barmhartigheid, in 't bijzonder de krankzinnigenverpleging. Het lijden van geesteszieken had van jongsaf hem zeer getroffen, en hij gevoelde diep de verplichting van Christus' kerk, allereerst tegenover hen, die zijn naam hadden beleden, maar ook tegenover alle lijders, voor wie hij therapie naar christelijke beginselen onontbeerlijk achtte. Reeds als predikant te Zaandam begon hij de kerkeraden voor dit doel te bewerken; 9 Oct. 1884 kwam als gevolg van herhaalde oproepingen de ‘Vereen. tot christ. verzorging van krankzinnigen en zenuwlijders in Ned.’ tot stand, op den grondslag van de H. Schrift en naar de verklaring der geref. belijdenisschriften. L. werd haar eerste voorzitter en is dit tot zijn dood gebleven. Met krachtig initiatief, breeden, vooruitzienden blik, onverflauwd enthousiasme, bovenal met een onwankelbaar geloofsvertrouwen heeft hij dit werk geleid tot een ongedachten omvang en bloei. In 1888 werd het eerste gesticht Veldwijk te Ermelo geopend, daarnaast verrezen die te Loosduinen (Bloemendaal), Zuidlaren (Dennenoord), Wolfhezen (W.), Bennebroek (Vogelenzang), sommige al weer uitgebreid en vernieuwd. Daarnaast ontstond de ‘Vereen. tot christ. verzorging van zenuwlijders in Ned.’ (1905), met haar sanatorium te Zeist. Tot de ‘Vereen. tot christ. onderwijs en verzorging van doofstomme en blinde kinderen en jongelieden Effatha’ (Hoekenburg te Voorburg) gaf L. den stoot. Ook was hij opzichter en vele jaren voorzitter, tot 1925, van de ‘Vereen. tot bevord. v. Gereform. ziekenverzorging (Salem in Ermelo, Bethesda in Hoogeveen). Zijn initiatief is het ook geweest dat, ter wetenschappelijke beoefening van de psychiatrie aan de Vrije Univ. (de gedachte had hij al in 1887 gelanceerd), leidde tot de stichting van een psychiatrischen leerstoel (1907) en tot de oprichting van de Gereform. Valerius-kliniek voor psychiatrie en neurologie. Eindelijk is het L. geweest, die den ‘Geref. Bond van Vereen. en stichtingen van barmhartigheid in Nederland’ tot stand bracht (1913), met het orgaan ‘Hefaja’, en als zijn eerste voorzitter optrad. Bij al dit werk stonden de eisch van het Evangelie en de plicht der christelijke barmhartigheid bij hem op den voorgrond, maar hij had tegelijkertijd een open oog voor de eischen en vorderingen der wetenschap, en heeft steeds erop aangedrongen, dat met de beste uitvindingen en methoden rekening zou worden gehouden.

Lindeboom was vooral een man van de daad, afkeerig van schoolsche geleerdheid, levend uit de gereformeerde beginselen, echter meer een bijbelsch theoloog dan een

dogmaticus. Hoe hoog hij den psalmbundel schatte, hij heeft altijd gepleit voor het evangelisch kerklied daarnaast. Hoewel zich zelf en anderen hooge wetenschappelijke eischen stellend, heeft hij zich in geschrifte weinig op speciaal wetenschappelijk gebied bewogen, al was hij op dat der nieuwtestam. exegese bekwaam. Op praktisch-leerstellig gebied, meer in 't bijzonder wat betreft de verhouding en de taak der kerk in en tegenover de wereld, nam hij een eigen standpunt in. Hij was geen tegenstander van de Vrije Univ., bij wier 50 jarig bestaan hij nog het woord heeft gevoerd, maar toch stond hij op sommige punten tegenover Dr. Kuyper en diens Neo-Calvinisme. In 1880 schreef hij: *Heb de waarheid en den vrede lief*, *open brief aan Dr. K.* (^{2}Leid. 1880). In de jaren 1895 en '96 heeft hij een aantal bedenkingen uitgesproken, o.a. in een 13 tal artt. in 'De Bazuin': *Is er geen oorzaak*? 15 Nov. 1895 vg., en in de brochure *Bewaart het pand u toebetrouwd* (Kamp. 1896). Hij was verontrust door maatregelen tegen de School, door Bavinck voorgesteld en door curatoren goedgekeurd, waardoor het recht van examineeren en beslissen aan de deputaten der Kerken ontnomen en in handen van de docenten werd gelegd; hij zag hierin een begin van saecularisatie, een erkenning van de volstrekte souvereiniteit der wetenschap. Hij kwam ook op tegen Kuyper's opvatting van een theologie, die als wetenschap niet tot de bevoegdheid der Kerken zou behooren (*De encyclopaedie en straks ook de theologie gesaeculariseerd door Dr. A. Kuyper*, in *De Roeper*, 1895). Hij bracht dit in wijder verband met Kantiaansche opvattingen en met beschouwingen van Dr. K. over wedergeboorte, doop, rechtvaardigmaking en behoud. L.'s ambtgenooten gingen in een 'Verklaring' niet met hem mee en schreven een brochure *Opleiding en theologie*, maar hij hield voet bij stuk, zich tot tolk makend van het eenvoudig geloof der gemeente tegenover academisch intellectualisme, daarbij opwekkend tot den ouden Gereformeerden geestdrift in tegenstelling met de propaganda voor Dr. K.'s inzichten (o.a. ontwikkeld in diens *Het werk van den H. Geest*). Op den duur verzwakte zijn tegenstand en die zijner geestverwanten, en de assimilatie van de geestessfeer der oude A- Afgescheidenen in het grootere geheel der Gereform. Kerken heeft hij niet kunnen tegenhouden. Hij zal dit ook in den grond niet hebben gewild, daar de punten van overeenkomst te vele en sectarisme en scheurmaking hem in zijn vertrouwensvol belijden vreemd waren. Voor hem bleef een deel onrust, maar ook de voldoening, dat hij voor het geloof der kerk tegen mogelijke saecularisatie pal stond. Ook nog in 1905 heeft Lindeboom het oude gereformeerde standpunt der afscheiding verdedigd tegenover de neocalvinistische opvatting, die in dat jaar de synode deed verklaren, dat 'volgens de belijdenis het zaad des Verbonds, krachtens de belofte Gods, te houden is voor wedergeboren en in Christus geheiligd, totdat bij het opwassen uit hun wandel of leer het tegendeel blijkt; dat het echter minder juist is te zeggen, dat de doop aan de kinderen der geloovigen bediend wordt op grond van hun onderstelde wedergeboorte, omdat de grond van den doop is het bevel en de belofte Gods, ... dat onze belijdenisschriften wel duidelijk leeren, dat het sacrament des Doops beteekent en verzegelt de af wassching der zonden door het bloed en den Geest van Jezus Christus, d.w.z. de rechtvaardigmaking en de vernieuwing door den H. Geest als weldaden, die God aan ons zaad geschonken heeft'. Op voorstel van L. is toen toegevoegd, om een uitlegging in uitsluitend Kuyperiaanschen zin weg te nemen: 'Intusschen meent de synode, dat de stelling, dat elk uitverkoren kind daarom reeds vóór den doop metterdaad

wedergeboren zou zijn, noch op grond van de schrift, noch op grond van de belijdenis te

bewijzen is, dewijl God Zijn beloften vervult naar Zijn vrijmacht op Zijn tijd, hetzij voor of onder of na den Doop, zoodat het eisch is zich hierover met groote omzichtigheid uit te laten en niet wijs te willen zijn boven hetgeen God ons heeft geopenbaard'. Deze pacificatie-formule heeft tot 1943 den strijd in de Gereform. Kerken voor uitbarsting behoed.

Na het neerleggen van zijn professoraat in 1917 heeft Lindeboom nog ruim 15 jaren zijn emeritaat genoten, in voortdurenden arbeid, tot het einde werkend met ongebroken geestkracht. Dit ondanks een teere gezondheid; toen hij 17 jaren oud was vreesde men voor tering! Bijna 88 jaren oud is hij 4 Jan. 1933 overleden na korte ongesteldheid. Uitvoerige necrologieën, ook in bladen, die niet van zijn richting waren, getuigden van den eerbied, dien men hem alom in den lande toedroeg; nadruk werd gelegd op zijn rechtschapenheid, moed en barmhartigheid, geestverwanten roemden zijn vroomheid. Deze was sterk en zeer zuiver. Hij was een man des gebeds; zelf sterk door eigen gebed en voorbede worden van de kracht van zijn gebed merkwaardige voorbeelden meegedeeld; getuigend van zijn zuiverheid is, dat hij van zoogen. gezondbidding niet wilde weten. Voor alles was hij evangelist, gedreven door een heilige behoefte tot getuigen en redden. Zijn veelvuldig polemiseeren wekte wel eens den schijn van strijdlustigheid, maar in den grond was hij vredelievend en teer van gemoed. Strijdvaardig was hij wel, wanneer voor hem heilige waarden werden aangerand of de nood der zielen hem drong. In zijn predikantstijd, en ook nog wel daarna, deed zijn optreden vaak aan dat der Methodisten denken; van zijn preeken ging groote kracht uit. Terecht getuigde zijn ambtgenoot Ridderbos van hem in 'De Bazuin': 'Hij was door Gods genade een man, een held des geloofs. Hij was een man ook van het vrome leven, die nadruk legde op godzaligheid van wandel en in wiens spreken en persoonlijkheid het stichtelijke een groote plaats innam, een dienaar des Evangelies (meer nog dan geleerde) met heel zijn hart. Daarentegen was alle mysticisme en valsche lijdelijkheid hem vreemd'.

Groote werken heeft hij niet geschreven, wel veel kleinere geschriften en tallooze artikelen. Jarenlang werkte hij mee aan 'De Bazuin', voor de zending schreef hij in de door hem geredigeerde 'Vredebode' (1871-83), ook was hij redacteur van 'De Roeper', en medewerker aan het 'Geref. Theol. Tijdschr.'. Van de Gereformeerde Predikantenvereeniging, welker ontstaan uit de oude Pastorale Conferentie vooral zijn werk was, is hij vele jaren, tot 1924, voorzitter geweest. - Hij was ridder in de orde van den Ned. Leeuw.

Lindeboom is tweemalen gehuwd geweest: in 1869 met Willemina Frederika Maria Duyser, wed. Ds. Evenhuis, geb. 1841, overl. 1900; hij hertrouwde Hillegonda Christina Wilhelmina Cau, wed. Jhr. Mr. W.H. de Savornin Lohman, geb. 1854, overl. 1918. Uit zijn eerste huwelijk had hij twee kinderen, een zoon Cornelis, overl. als pred. bij de Geref. Kerk te Amsterdam (Zie volg. art.), en een dochter, die trouwde met Dr. Tj. Hoekstra, later hoogleeraar te Kampen.

Een portret van Lindeboom wordt vermeld bij Van Someren, *Cat. v. Portr.*, II, nr. 3264. Een borstbeeld is opgericht op de terreinen van Veldwijk.

Een volledige lijst van Lindeboom's geschriften is vervaardigd door A.M. Lindeboom, *Bibliografie van Prof. L. Lindeboom*, in *Geref. Theol. Tijdschr.*, 39 (1938), blz. 458-466, 40 (1939), blz. 180-187, 475.

L i t t e r a t u u r : C.B. Hylkema, *Oud- en Nieuw-Calvinisme*, Haarl. 1911, blz.

13-21. - H. Bouwman, *Onder heilige hoede*, *de Theol. School te K. gedur. 1854-1924*, Kampen 1924, blz. 48 vg., 51-58, 80. - G. Keizer, *Prof. L. en het Geref. Theol. Tijdschr.*, *ald.*, 25 (1924-25), blz. 289-292. - *Prof. L. tachtig jaar*, in *N. Rott. Cour.*, 16 Jan. 1925, Av. bl. A. - J.C. Rullmann, *De Doleantie in de Ned. Herv. Kerk der 19de e.*, [2]Kamp. 1929, blz. 256, 339. - *Timotheus*, Jan. 1925. - H. Bouwman, *Prof*, *L.L.* in *Stud. Almanak T.O.S.*, 1926. - K. Schilder, *Necrologie L.L.*, in *Jaarb. v.d. Geref. Kerk*, 1934, blz. 398-405. Artt. in *N. Haagsche Cour.*, 4, 7, 9, 28 Jan. 1933, in *N. Rott. Cour.*, 4 Jan. 1933. Av. bl. C. - K.S. in *De Reformatie*, 13 (1933), 15. - J. Bosch, *Prof. L. en zijn beteekenis voor het diaconaat*, in *Diaconaal Correspondentieblad*, 1933, IV. - *Van 's Heeren wegen*, *de Afscheiding van 1834 herdacht.* Kampen 1934, blz. 181-193. - *Gedenkboek bij het 50 Jar. bestaan der Vereen. tot Chr. verzorging van krankzinnigen in Ned.*, 's-Grav. 1935. W.A. Wiersinga, *Lucas L.*, *een koninklijk evangelist* (*Lichtstralen*, 45 (1940), afl. 4, 5).

[Cornelis Lindeboom]

LINDEBOOM (Cornelis), eenige zoon van Prof. L. Lindeboom (zie vor. art.) zag het levenslicht te 's-Hertogenbosch den 12en Juli 1872 en overleed te Amsterdam den 16en Jan. 1938. Daar zijn vader, fel tegenstander van den vaccinedwang, hem niet naar school wilde sturen, kreeg hij privaatlessen. En toen hij, tien jaar oud, met het ouderlijk gezin uit Zaandam naar Kampen verhuisde ging men met privaatlessen door. Op 17 jarigen leeftijd werd hij geplaatst in de derde klasse van de Gymnasiale afdeeling, destijds verbonden aan de Theologische School. Na drie jaren Gymnasiaal Onderwijs volgden drie jaren studie aan laatstgen. School. In 1895 werd hij candidaat in de Gereformeerde Kerk. Daarna studeerde hij nog een jaar aan de Theologische Faculteit der Eglise Libre en aan de Universiteit te Lausanne.

Den 18en Oct. 1896 verbond hij zich aan zijn eerste gemeente te Sprang. Vervolgens diende hij de Gereformeerde Kerken te Bolnes (30 Sept. 1900-1905), Apeldoorn (1905-1908), Gorinchem 1908-1914) en Amsterdam, waar hij den 10en Mei 1914 bevestigd werd door Dr. B. Wielenga, pred. aldaar. Nadat de herdenking van zijn veertigjarige ambtbediening in alle stilte was voorbijgegaan, werd hem op zijn verzoek met ingang van 1 Mei 1937 eervol emeritaat verleend. Hij hield geen afscheidsprediking, maar ging als emeritus nu en dan nog zijn laatste gemeente voor, terwijl hij te Amsterdam bleef wonen. Zijn gezondheidstoestand liet gedurende zijn laatste levensjaren veel te wenschen over, hetgeen hem in de waarneming zijner bediening belemmerde.

Hij onderscheidde zich door ijver en nauwgezetheid. Van zijn arbeid in het z.g.n. rivierenkwartier te Amsterdam getuigt o.a. de bouw van de in 1936 in gebruik genomen Waalkerk. Maar ook buiten zijn onderscheiden standplaatsen woekerde hij met zijn talenten in breeden kring. De Generale Synode der Gereformeerde Kerken benoemde hem in 1920 tot Deputaat voor de verstrooide Gereformeerden in Ned. Indië, en in 1926 tot Deputaat voor de Zending onder de Joden. De Synode van Utrecht (1923) wees hem, als voorstander van het vrouwenkiesrecht in de Geref. Kerken, een plaats aan onder de Deputaten, die een volgende Synode omtrent gen. zaak zouden adviseeren. Zijn gevoelen bleek echter met dat van de meerderheid in strijd, waarop hij in 1927 bij de Synode te Groningen een afzonderlijke memorie

indiende. En toen dit verschil drie jaren later nog onveranderd bleek, deed hij dat op de Synode te Arnhem (1930) nogmaals. Niet licht liet hij, hoezeer ook wars van eigenzinnigheid, zich afbrengen van een eenmaal uit overtuiging door hem ingenomen standpunt.

Op het gebied van de school en de barmhartigheid, van het jeugdwerk en het maatschappelijk leven bewoog hij zich in een of andere functie. De Regeering gaf blijk zijn prestaties op dit terrein te waardeeren door hem te benoemen tot Ridder in de Orde van Oranje Nassau.

Ook op het gebied van de pers stelde hij zijn talenten ten dienste. De uitgave van Dr. A.H. de Hartogs boek over de *Heilsfeiten*, waarin L. de werkelijkheid en den zin dier feiten ernstig aangetast achtte, gaf hem aanleiding een brochure in het licht te geven over *De Feitelijkheid en de Beteekenis der heilsfeiten. Met een naschrift aan Dr. A.H. de Hartog* (Utr. 1908), een jaar later gevolgd door een tweede: *Terug naar de Heilige Schrift. Dr. A.H. de Hartogs overtuiging nogmaals als een gevaarlijke dwaling in 't licht gesteld.* (Utr. 1909).

Van zijn worsteling om te ontkomen aan de bezwaren gelegen in het onoverzichtelijke van den pastoralen arbeid in de groote stadsgemeente, getuigen zijn artikelen in *De Reformatie* (1923), daarna gebundeld uitgegeven onder den titel: *Parochie-indeeling of Kerksplitsing. Een woord over den toestand en de toekomst der Kerk in de groote steden* (Goes. 1924). Aanvankelijk stuurde hij na zijn komst te Amsterdam aan op verscherpte wijkindeeling. Dit leidde ertoe dat de verkiezing van ambtsdragers voortaan geschiedde 'voor de wijk, uit de wijk en door de wijk'. In 1922 streefde hij naar 'kerksplitsing', maar het desbetreffend voorstel eener commissie werd verworpen, iets, waarover hij achteraf zijn blijdschap uitsprak.

Een preek van Ds. G.H. Beekenkamp, predikant bij de Ned. Hervormde Kerk verschenen in de uitgave *Tot de Wet en tot de Getuigenis* (19 Sept. 1906) gaf hem aanleiding tot een critiek in den vorm eener brochure getiteld: *Is dàt nu* '*Gereformeerde*' *Prediking*? *Open Brief aan Ds. G.H. Beekenkamp* (Utr. 1908; 2e dr. ald. 1908). Laatstgen. beantwoordde deze critiek en tevens die van andere zijde op zijn preek uitgeoefend in een verweerschrift, onder den titel: *Als getuchtigd en niet gedood. Antwoord aan de Wel. Zeer gel. Heeren Ds. C. Lindeboom .... Dr. J.C. de Moor. - Dr. J. Schokking betreffende de recensie en bespreking van* '*De fabel van Jotham*'. Maassluis, z.j. [1908]. -

Van 1914 tot 1937 was Ds. C. Lindeboom mederedacteur van het 'Gereformeerd Theologisch Tijdschrift'. Het 'Noord-Hollandsch Kerkblad', 'De Bazuin', 'De Heraut' e.a. periodieken hadden in hem een gewaardeerd redacteur of medewerker.

Hij was gehuwd met mej. A.M. de Jong, die hij als weduwe achterliet. Elf kinderen uit hun huwelijk waren bij zijn overlijden in leven.

Behalve de afzonderlijk verschenen geschriften reeds hiervóór vermeld, gaf hij nog in het licht.

Historisch-Critisch Overzicht van de Tractaat - uitgaven in Nederland. Breukelen 1903. 8°. - *Eensgezindheid naar Christus Jezus*, *der gemeente toegebeden van den God der lijdzaamheid en vertroosting. Afscheidspredikatie over Rom. 15*:*5*, *6.* Apeldoorn. 1908. 8°. - *Voortwoekerend Kwaad. Een ernstig woord aan Gehuwden.* Breukelen. 1918. 8°. - *Kleine Bijbelgids. Handleiding tot het verkrijgen van Bijbelkennis.* Kampen, 1912. 8°; 2e herz. dr. Ald. 1922; 3e dr. ond. gewijzigden titel: *Bijbelgids.* Enz. Ald. 1930. 8°. - *De Verkondiging van Christus de Hoop der Heerlijkheid. Intreepred. over Col. I*; *27b*, *28.* Amst. 1914. 8°. - *Eerbare*

Vrouwenkleeding. Breukelen. 1915. 8°. - *Leerboek der Bijbelsche Aardrijks- en Oudheidkunde.* 2e dr. Kampen. 1922, 8°. -

Een nauwkeurige opgave van zijn artikelen en bijdragen in bladen en andere perio-

dieken is te vinden in den hieronder vermelden gedachtenisbundel, na zijn overlijden verschenen: *In Uwe voorhoven*, blz. 158-162, waar ook in chronologische volgorde voorkomen de titels zijner preeken. Hiervan zijn de meeste overgenomen uit verschillende jaargangen van *Menigerlei Genade*, preekenserie van predikanten der Gereformeerde Kerken. Deze bundel bevat bovendien eenige herdrukte preeken en meditatiën van L. en een enkele, die hier voor het eerst is gepubliceerd.

L i t t e r a t u u r : *In Uwe voorhoven. Ter herinnering aan het leven en den arbeid van Ds. C. Lindeboom.* Amst. 1938. - *Jaarboek t. dienste v.d. Geref. Kerken in Nederl.* 23e Jrg. (1939), blz. 430-434 (gedachteniswoord door Dr. B. Wielenga uitgespr. bij L.'s begrafenis; ook geplaatst in: *In Uwe voorhoven*, blz. 114-121).

[Johannes Lindeman]

LINDEMAN (Johannes), zoon van Roelof Lindeman, geboren te Amsterdam den 10en Maart 1731, volbracht zijn academische studiën aan den Leidsche hoogeschool (ingeschr. ald. 18 Sept. 1752). Door de Classis van Amsterdam na afgelegd praeparatoir examen toegelaten tot den predikdienst en vervolgens den 1en Nov. 1753 peremptoir geëxamineerd door de Classis van Delft en Delfland, werd hij den 25en Nov. d.a.v. bevestigd te De Lier door Ds. A.W. Arendse, pred. te Delft (m. 1 Tim. I:12; intr. m. 1 Thess. II:8). Aan deze gemeente bleef hij een halve eeuw verbonden, totdat hij na verkregen eervol emeritaat bij de herdenking zijner 50 jarige Evangeliebediening in haar midden den 13en Nov. 1803 tevens afscheid van haar nam (m. 1 Cor. XVI:23, 24).

Daarop vestigde hij zich metterwoon ten huize van zijn kinderen te Amsterdam, waar hij den 10en Apr. 1812 op 81 jarigen leeftijd in volkomen vrede overleed aan verval van krachten gevolgd door een kortstondige ziekte.

Eenvoudig Christen, die hij was, verlangde hij wars van alle lofuitingen dat geen uitvoerig levensbericht van hem in de *Boekzaal* zou worden geplaatst.

Blijkens de Huwelijksinteekeningen van Predikanten in de Kerkelijke Registers te Amsterdam is hij aldaar den 26 Oct. 1753 ondertrouwd met Baukje Braaxma, van Leeuwarden, en den 6en Nov. 1767 als weduwnaar van Johanna Maria Tracy met Christina Pil weduwe Frederik Woutman. Hij moet dus driemaal gehuwd zijn geweest.

Afbeeldingen van J. Lindeman zijn niet bekend. Twee geschriften van zijn hand hebben het licht gezien. Het eerste behoudt zijn beteekenis voor de plaatselijke en kerkelijke geschiedenis van De Lier. Het tweede, een der talrijke verhandelingen, welke verschenen zijn naar aanleiding van D. Klemans in 1774 uitgegeven werk *De orde des Heils* enz. (zie hiervóór Dl. IV, blz. 788-791, bijzonder 791 n^3), bevat een weerlegging van Klemans voorstelling, waaruit men tevens zijn eigen dogmatisch standpunt leert kennen.

De titels luiden:

*De honderdjaarige Jubilée ter gedachtenis van de wederopbouwing en inwying v. 't kerkgebouw in de Lier, plegtig geviert op den 18. v. Hooimaand des jaars 1759 - met eene Leerreden uit Ps. LXXXIV vr. 1, 2. Ende nu met een volledig Verhaal nopens al het merkwaardige dier plaats aan het licht gegeven. D*elft. 1763. 4°. - *De Orde des Heils, volgens welke God aan byzondere Menschen Zyne Zaligmakende Genade schenkt, onderzocht, of het Verbandt tusschen Pligt*

en Genade, *in eene Verhandeling wederlegt.* Delft 1775. 8° (vgl. *Boekz.* 1775*a*, 704).

L i t t e r a t u u r : v.d. Aa *Biogr. Wdb.* VIII*a*, blz. 144 (onvolledig en sterfdatum onjuist). - *Boekz.* 1812*a*, 416-418. - *Maandbl.* '*De Ned. Leeuw*' (37*e*) Jrg. 1919, blz. 83, 288, 289. - *Alb. Stud. LBat.*, I, k. 1039.

[Henricus Antonides van der Linden]

LINDEN (Henricus Antonides van der), of eigenlijk juister Henricus Ant(h)onides of Antonii Nerdenus[1)], werd 13 Febr. 1546 te Naarden geboren als zoon van Antonius en Henrica van Loosdrecht. Zijn grootvader, Henricus Regnerus, had zich aldaar gevestigd uit Harderwijk, waar zijn woning, vermoedelijk in 1503, was afgebrand. Zijn vader deed dienst als cantor in de kerk en als praeceptor aan dezelfde school, waaraan sedert 1544 Lambertus Hortensius als rector werd verbonden; later was hij ook secretaris. Door Hendrik, die zich van jongsaf met ijver op de studie toelegde, werd de genoemde school bezocht. Daar heeft hij blijkbaar voor Hortensius een bijzondere achting opgevat[2)].

Na aanvankelijk te zijn opgenomen in het klooster der reguliere kanunniken te Oud-Naarden, werd hij reeds op jeugdigen leeftijd voor de beginselen der reformatie gewonnen. Dit zal omstreeks 1563 zijn gebeurd. In dat jaar heeft hij, volgens zijn eigen getuigenis, een vertaling in het Latijn geleverd van gedeelten uit de kroniek van Sebastian Franck, op den godsdienst betrekking hebbende. Hij brak spoedig volledig met alle Roomsche superstitie en sloot zich aan bij een geheime gemeente, die zich in Naarden vormde (1565). Op grond van een uitlating in de opdracht van zijn *Initia Acad. Franeq.* mogen wij aannemen, dat hij van 1566 af bij deze gemeente als voorganger dienst heeft gedaan. Later zou hij zich tegenover Episcopius eens betitelen als een der eerste beeldstormers. Of hij aan den beeldenstorm een daadwerkelijk aandeel heeft gehad? Dienomtrent ontbreken alle verdere gegevens. Wel vernemen wij, dat hij opgepakt werd, en dat hij aan een dreigend doodvonnis slechts is ontkomen, doordat hij verbannen werd[3)]. Evenals talrijke medeburgers in de Nederlandsche gewesten in die jaren zag hij zich genoodzaakt elders een goed heenkomen te zoeken. Hij vond dit, met vele anderen, in Oost-Friesland (1567).

De balling, die, in hoofdzaak door zelfstudie, reeds vrij goed thuis was in de Latijnsche, Grieksche en Hebreeuwsche talen, verdiepte zich nu verder in theologische studiën. Bij de lezing van een Vulgaatbijbel, die hem in handen kwam, werd hij ten zeerste getroffen door de geschiedenis van Tobias, vanwege de overeenkomst met eigen toestand. Dit gaf hem aanleiding de geschiedenis van Tobias in een uitvoerig

1) Zelf noemt hij zich aldus in zijn brieven en op het titelblad zijner geschriften; zoo wordt hij ook steeds in contemporaine bronnen genoemd. Eerst zijn nazaten hebben den naam Van der Linden aangenomen en dien toen ook op hem overgedragen op het *Epitaphium*, dat in 1650 te zijner eere in de Academiekerk te Franeker werd aangebracht. De door Haentjens (*Simon Episcopius*, blz. 14) gebezigde naam Lindenus is niet authentiek en komt in de ter plaatse aangehaalde correspondentie niet voor.

2) Hij was in het bezit van een exemplaar van Hortensius' boekje met satyren en andere gedichten, verschenen in 1552. Hierin heeft hij eerst in 1563 te Naarden en naderhand uit een in 1582 door hem te leen ontvangen autograaf van Hortensius een reeks onuitgegeven gedichten bijgeschreven; vgl. C. Burmannus, *Traiectum eruditum*, 1738, Add. bij p. 160; G. Mees Az., *Lambertus Hortensius van Montfoort als geschiedschrijver*, blz. 23, 53, 54.

3) Toen Naarden in 1572 uitgemoord werd, zijn ook zijn vader en verscheidene andere familieleden om het leven gekomen.

Latijnsch gedicht te paraphraseeren. Bij zijn vertrek uit Oost-Friesland in 1578 heeft hij het voornemen gehad dit werk te publiceeren en het als blijk van dankbaarheid voor de in zijn land genoten gastvrijheid op te dragen aan den toenmaligen graaf. Van dit plan

is toen niets gekomen. Eerst in 1611 heeft hij het gedicht te Franeker bij Aegidius Radaeus in druk gegeven onder den titel: *Adolescentia*, *seu Exilium hoc est Historia Tobiae*, *poetica paraphrasi reddita* (Prov. Bibl. te Leeuwarden), thans voorzien van een opdracht aan den kleinzoon Edzardus Adolphus, oudsten zoon van graaf Enno. Deze opdracht is een belangrijke bron omtrent de lotgevallen zijner jeugd.

Gedurende de elf jaren, welke hij in Oost-Friesland heeft doorgebracht, maakte hij met onderscheidene medeballingen uit de Nederlanden kennis. Er werden vriendschapsbanden gelegd en connecties aangeknoopt, die voor zijn verder leven van beteekenis zijn geweest. Tot dezen kring zullen behoord hebben mannen als Laurens Jacobz Reael, den lateren schoonvader van Arminius, en Jan van Heussen, die naderhand burgemeester van Naarden zou worden, uit Amsterdam; Gellius Snecanus[1)] uit Friesland; Rudolf Wicheringe uit Groningen e.a. Hier heeft hij vermoedelijk ook leeren kennen Johannes Kuchlinus (zie hiervóór Dl. V, blz. 289-296), die in 1578 uit Emden als predikant naar Amsterdam beroepen werd, als wiens vriend hij in latere jaren gold. Zelf werd hij in het land zijner ballingschap predikant, en wel in 1573 te Dijkhuizen. Reeds eerder was hij in het huwelijk getreden met een Geldersche, Ludovica Herberts Wijncoop geheeten.

Aan het verblijf in den vreemde kwam een einde, toen Henricus Antonii in 1578 een roeping naar de kerk van Enkhuizen ontving en aldaar in Januari 1579 zijn arbeid als predikant aanving[2)]. Reeds door de Noordhollandsche synode, welke op 15 Juni 1579 in Amsterdam samenkwam, werd hij aangewezen om voor wat betreft de classis Enkhuizen de 'notabele historiën (te) annoteren', dit ingevolge het besluit der nationale synode van Dordrecht (1578, part. vr. 21), die aan Marnix had opgedragen het beschrijven der Nederlandsche geschiedenissen. Voorts moest hij, volgens besluit van dezelfde synode, gedurende korten tijd de kerk van Deventer bedienen om haar mede te helpen reformeeren. Naar de synode te Amsterdam in Mei 1583 werd hij door de classis afgevaardigd. Zij droeg hem, tezamen met Mart. Lydius, op om zich uit haar naam te richten tot de Zuidhollandsche synode voor het indienen van een gemeenschappelijk adres bij den Prins, in welk adres de bezwaren tegen een door de Staten van Holland geconcipieerde kerkelijke ordonnantie zouden uiteengezet worden. Bijzonderheden omtrent zijn arbeid in Enkhuizens gemeente zijn niet bekend. Ten behoeve van Gerrit Willemsz, predikant te Grootebroek, die met een goed getuigenis uit Emden was gekomen en die zich thans in zijn gemeente aan echtbreuk zou hebben schuldig gemaakt, was hij, in een schrijven van 17 Oct. 1582, de voorspraak bij Leonard de Casembroot, raadsheer in het Hof van Holland[3)].

In 1582 sloeg Henricus Antonii een beroep, door de kerk van Leeuwarden op hem uitgebracht, af. Heeft Gellius Snecanus hierin misschien de hand gehad? Het is

1) In een door Henricus Antonii vervaardigd gedicht, voorkomende in *Methodica descriptio et fundamentum trium locorum communium sacrae Scripturae* (1584) van Gellius Snecanus, heet het op p. 650:

Gellius ille meus, tristi solamen amicum
Exilio, patriam premeret dum Hispana tyrannis.

2) Jan Philipsz. de Bisschop van Amsterdam, die in April 1579 in het huwelijk trad met Emmetgen Dircksdr. uit Enkhuizen, wordt naderhand door hem tegenover Episcopius als zijn goede vriend vermeld.

3) Gerrit Willemsz kwam daarna bij het Hof in appel van de uitspraak van het plaatselijk gerecht; vgl. Reitsma en Van Veen, *Acta* I, blz. 118, 119.

mogelijk, maar onzeker. Vast staat echter, dat het vooral aan dezen te danken is geweest, dat hij in aanmerking kwam om benoemd te worden tot hoogleeraar in de theologie

aan de op te richten Academie te Franeker. Twee brieven van Gellius aan hem, resp. van 20 Mei en 28 Aug. 1584, laten dienomtrent geen twijfel bestaan. In datzelfde jaar liet Gellius bij Johannes Paets te Leiden enkele gebundelde tractaten verschijnen. Het kan niet toevallig worden geacht, dat een er van, de *Commentarius brevis et necessarius de magistratu*, vooral het Anabaptisme bestrijdende, vergezeld ging van een uitvoerig gedicht 'de dignitate et usu huius operis' van de hand van onzen Henricus[1], onder het opschrift: Ad Nobiles, Doctissimos Clarissimosque Dominos, D. Ordines, et alios Rempub. in Frisia gerentes, Evangelii puritatem, et Patriae ius asserentes, de hoc D. Gellij Hotzenidis Opere Carmen Henrici Antonii, Enchusanae Ecclesiae ministri. Henricus informeerde bij Gellius naarstig naar den indruk, dien zijn gedicht had gemaakt. Ook kondigde hij, in een haastig briefje van 15 Juni, een bezoek aan Friesland aan[2].

Welk verloop de zaak verder heeft gehad, is onbekend. In elk geval volgde zijn benoeming. 23 Mei 1585 kreeg hij ontslag om te vertrekken uit Enkhuizen. Bij de opening der Franeker Academie op 29 Juli d.a.v. - het was een snikheete dag - heeft hij een gewichtige rol moeten vervullen. Hij richtte namelijk namens de hoogleeraren een dankwoord tot de Staten, die de hoogeschool in het leven hadden geroepen. Hij was het alweer, die vervolgens de inwijdingsrede uitsprak, daarbij handelende over Joh. 5:39, en die het plechtige gebed deed. Blijkbaar heeft hij aanvankelijk ook het bestuur der Academie gevoerd, zij het ook zonder den titel van rector te dragen, tot tijd en wijle de Staten de grondwet hadden vastgesteld, hetgeen geschiedde op 30 Maart 1586. Ter aanvaarding van dit bestuur hield hij een toespraak naar aanleiding van 1 Tim. 1:18. Eindelijk was er nog de opening van de Academiekerk op 13 Febr. 1587, bij welke gelegenheid hij een predikatie hield over 1 Tim. 1:15. Van een publicatie dezer stukken kwam vooreerst niets, omdat de eenige drukker, over wien Friesland toenmaals kon beschikken, buiten Franeker woonde en ook zijn vak niet genoegzaam meester was en met te weinig zetmateriaal moest werken[3]. Aldus schreef hij later in zijn opdracht aan de Staten, waarvan de gebundelde uitgave der redevoeringen, hier en daar nog wat aangevuld, bij Aeg. Radaeus te Franeker in 1613 vergezeld ging, onder den titel: *Initia Academiae Franequerensis*, *ejusdem Templi et Gubernationis. Tempus institutae Academ. Dedicatoria Autoris*, *Consilium*, *eam proxime sequens oratio D. Ab. Frankena exponit* (Prov. Bibl. te Leeuwarden)[4].

Aan geleerdheid ontbrak het dezen man uit de school van Hortensius niet. Een erkenning daarvan beteekende het, toen hij, na beëindiging van zijn rectoraat gedurende het academiejaar 1592/'93, op 7 Aug. 1593 aan de Leidsche Hoogeschool

1) Gellius Snecanus Frisius, *Methodi descriptio et fundamentum trium locorum communium sacrae Scripturae*, p. 645-658.
2) Bij Cornelis Wiggerts, predikant te Harlingen, aan wien hij dit briefje liet toekomen om aan Gellius door te geven, drong hij er op aan hem zijn geschrift over de praedestinatie toe te zenden.
3) Volgens Boeles, *Frieslands Hoogeschool* I, blz. 307, noot 3, is waarschijnlijk bedoeld Pieter Hendrikszoon van Campen te Leeuwarden.
4) Uit een brief aan Joh. Acronius van 12 Aug. 1611 blijkt, dat men toen reeds met het zetten van di geschrift bezig was. Toen was Henricus Antonii ook van plan zijn eerste colleges over den brief van Judas aan de pers toe te vertrouwen. Dit plan schijnt echter niet uitgevoerd te zijn.

honoris causa door Franciscus Junius tot doctor gepromoveerd werd[5]. Niettemin was die geleerdheid in sterke mate practisch gericht. De omstandigheid, dat een eigen-

5) *Bronnen tot de gesch. der Leidsche Univ.*, I, blz. 460*; de rector Joh. Heurnius vereerde hem bij die gelegenheid '4 stopen rijnschen wijns', *aldaar*, blz. 292*. Zie verder *Diarium Ev. Bronchorstii*, p. 62; Vriemoet, *Ath. Fris.*, p. 31.

lijke academische opleiding hem ontgaan is en hij door zelfstudie voor eigen theologische vorming heeft moeten zorg dragen, zal daartoe het hare hebben bijgedragen. Men behoeft zijn disputaties slechts in te zien om zulks op te merken. Zij zijn minder schoolsch van aard en eenvoudiger van opzet dan die van vele andere hoogleeraren uit zijn tijd. Op den voorgrond stond bij hem de opleiding zijner leerlingen tot het predikambt. De voortreffelijkheid van dit ambt poogde hij hun bewust te maken. Tot dit doel ontwierp hij een handleiding voor aanstaande predikanten, welke in 1587 in druk verscheen onder den titel: *Episcopus. Tabula de proprietatibus Episcopi* (Rem. bibl. te Rotterdam)[1]. Geen wonder dat hij zelf zich tot den predikarbeid bijzonder voelde aangetrokken en er soms over gedacht heeft tot den kansel terug te keeren[2]. Toch heeft hij voor beroepingen, door de kerk van Leeuwarden in 1590 en die van Alkmaar in 1596 op hem uitgebracht, bedankt, en is hij den katheder tot het einde' zijns levens trouw gebleven. Nog heelemaal aan het slot van zijn loopbaan heeft hij, naar het schijnt, zelfs gemeend voor een benoeming aan de nieuwe Academie te Groningen in aanmerking te zullen komen. Dien indruk krijgt men althans uit het schrijven, waarmee hij zich 29 Juni 1613 richtte tot zijn vriend Rudolphen van Wicheringe te Groningen. Hij berichtte dezen van een voorgenomen bezoek aan Groningen te hebben afgezien juist om elke gedachte als zou het doel van zijn reis zijn om naar het hoogleeraarsambt aldaar te dingen, bij voorbaat af te snijden.

Blijkbaar had Henricus Antonii de gewoonte de stof der dogmatiek in een reeks van minder dan dertig beknopte publieke disputaties[3] door zijn studenten te laten behandelen. Minstens twee van die reeksen zijn ons bekend. De eene, dateerende uit de jaren 1598 en 1599, bestaat uit 28 disputaties en komt onder een afzonderlijk titelblad als 'Loci Theologici praecipui'[4] voor in het *Systema theologicum disputationibus publicis propositum in Acad. Franequerensi*, in 1611 te Franeker bij Aeg. Radaeus verschenen (Prov. bibl. te Leeuwarden). Dit *Systema* zelf biedt de tweede hier bedoelde reeks. Zij omvat 26 disputaties, die in de jaren 1603 tot 1605 zijn gehouden, en die elk met een afzonderlijk titelblad en met afzonderlijke pagineering zijn opgenomen[5].

Aan deze gebundelde disputaties liet de hoogleeraar nog voorafgaan, gelijk de titel van het werk ook aangeeft, een *Praefatio dedicatoria*, *in qua et purioris religionis per Belgium instauratae historia*, *et ejus retinendae necessitas exponitur*[6]. Dit

1) Bij de samenstelling van dit geschrift heeft hij de methode nagevolgd, die Gellius in zijn tabellen had toegepast (vgl. dl. III, blz. 207).
2) Door Emmius, die hem gekend moet hebben (*Briefwechsel* herausgeg. von Dr. H. Brugmans, II, S. 52), wordt hij genoemd een 'vir insigniter facundus'; vgl. *De Frisia et Frisiorum republica*, p. 52.
3) Een zijner zoons, Hermannus, heeft in de opdracht van zijn disputatie *De providentia* van 1 Aug. 1606, het nut van dergelijke disputaties, bij zijn vader vele jaren in gebruik, opzettelijk verdedigd.
4) In het gebruikte exemplaar ontbreekt de vierde disputatie, terwijl de vijfde dateert uit 1606 en de zes en twintigste uit 1600.
5) In de Rem. Bibl. te Rotterdam bevindt zich nog een exemplaar van het *Systema theologicum*, dat een nog grooter aantal disputaties moet bevatten. Vanwege de tijdsomstandigheden was bij de opstelling van dit artikel de bibliotheek niet toegankelijk.
6) Deze *Praefatio* is wel de aanleiding geweest, dat de Staten-Generaal voor de presentatie van het boek, bij ordonnantie van 5 Nov. 1611, uitgekeerd hebben *f* 150. -; vgl. J. Smit, *Eenige aantt. betreffende wet.*, *kunst en kunstnijverheid ten tijde van het Bestand*, bl. 2. Gerdes heeft

overzicht brengt verschillende bijzonderheden omtrent de reformatie in de Nederlanden en is daarom te beschouwen als bron voor dit belangrijke tijdperk onzer vaderlandsche

de *Praefatio* gedeeltelijk laten afdrukken in zijn *Miscellanea Groningana*, III, p. 43-57; een gedeeltelijke vertaling in het Nederlandsch, met toelichting, van de hand van De Hoop Scheffer, komt voor in *De Navorscher*, XVII (1867), blz. 353-360.

kerkgeschiedenis[1]. Het valt slechts te betreuren, dat de auteur, die over voldoende materiaal schijnt beschikt te hebben of althans daartoe den weg kende, niet uitvoeriger is geweest in het mededeelen van die gewichtige gebeurtenissen.

Een paar maal werd Henricus Antonii in den arm genomen om kerkelijke oneenigheden te helpen vereffenen. In 1589 zag hij zich, tezamen met zijn collega's Lubbertus en Lydius, geroepen het geschil tusschen de Leeuwarder predikanten Isbrandus Balck en Ruardus Acronius (zie hiervóór Dl. I, blz. 31, 32) zoo mogelijk tot een goed einde te brengen. En toen in den aanvang der zeventiende eeuw er in de kerk van Bolsward moeilijkheden rezen, kreeg hij van Gedep. Staten, bij resolutie van 17 Jan. 1603, het verzoek zich naar Bolsward te begeven ‘omme voor den tijt van drie weecken d'gemeente met sijne gaven te bedienen, ende d' voors. misverstanden te helpen sussen’, dit in samenwerking met den secretaris der stad Dr. Sibr. Siccama.

In zijn geschriften heeft Henricus zich meermalen antithetisch gesteld tegenover het Anabaptisme. Vooral op zijn colleges en in zijn academische leerredenen schijnt hij daartegen gepolemiseerd te hebben. Dit is aanleiding geweest, dat de bekende leeraar der Doopsgezinden Pieter van Ceulen met hem in een openbaar dispuut wilde treden. De raad van Franeker bewilligde hierin en er werden voorloopige afspraken getroffen. Het dispuut heeft echter geen voortgang gehad; de oorzaak van dit afstel is onbekend. De synode van Bolsward (1588) droeg hem, tezamen met Gellius Snecanus, Vezekius en Vomelius, op een van aanteekeningen voorziene uitgave van Menno Simons' *Fundamentboek* voor te bereiden. De leiding van dit werk zou bij hem berusten. Nog in 1606 werd deze opdracht vernieuwd en nu aan hemen Artopaeus gezamenlijk toevertrouwd. Nadat in 1610 nogmaals op uitvoering was aangedrongen, besloot de synode echter in 1611 het werk te laten schieten, wijl het voor de kerk van geenerlei nut was. Het ontging aan Henricus' aandacht niet, dat er door Ostorod en Voidoivus in 1598 in het geheim Sociniaansche geschriften verspreid werden. Een opzettelijke bestrijding er van heeft hij evenwel niet geleverd.

Wat zijn eigen standpunt betreft, dienomtrent heeft men in uiteenloopenden zin geoordeeld. De Hoop Scheffer, vooral denkende aan zijn bestrijding van de Doopsgezinden, heeft hem als een zeer onverdraagzaam man gekenschetst. Anderen, meer zijn houding binnen de Gereformeerde kerk in het oog vattende, noemen hem een vijand van dogmatisch getwist (Knappert) of afkeerig van twist, verkettering en scheuring, een gematigd rechtzinnig theoloog (Reitsma). Vast staat, dat hij in den pennestrijd zijner dagen zich niet heeft gemengd. Maar door die omstandigheid alleen laat zich zijn positie niet bepalen. Nu zou men geneigd zijn, op grond van zijn vriendschap met Gellius Snecanus, aan te nemen, dat hij wellicht ook diens afwijkend gevoelen in zake de praedestinatie heeft gedeeld. Maar uit niets blijkt, dat zijn connecties met Gellius uit speciale geestesverwantschap zijn voortgekomen[2]. De inhoud zijner disputaties wijst allerminst in die richting. En door tijdgenooten werd hij op het onderhavige punt als volkomen rechtzinnig aangemerkt. Duidelijk blijkt

1) Deze voorrede werd ‘der lezing zeer waardig’ gekeurd reeds door Voetius, *Polit. eccles.*, vol. III, p. 330.

2) Door Gellius worden wel de hoogleeraren Reinalda en Henr. Schotanus vermeld als vrienden, die hem in zijn ouderdom tot steun zijn geweest, maar Henricus Antonii niet, zij het ook dat deze met lof naast zijn theologische collega's genoemd wordt; vgl. *Meth. descriptio de cogn. Dei et hominis*'. 1591, p. 449.

dit uit een schrijven, dat Guilelmus Puppius, predikant te Edam, in 1592 tot hem richtte om zich te verontschuldigen over het aanstaand vertrek van zijn zoon uit Franeker naar Lei-

den, alwaar deze een plaats in het Statencollege zou bekomen. Puppius was in verdenking het ten aanzien van de praedestinatie met Gellius eens te zijn. Tegenover Henricus Antonii, door hem als een ouden vriend betiteld, achtte hij het nu noodig de stellige verzekering te geven van zijn trouw aan de Gereformeerde religie: 'Den ouden Gellius heb ik overigens wegens zijn voortreffelijkheid en geleerdheid lief en schat ik hoog, en ik eer en acht hem als een ouden vriend. Maar tegen Calvijn en Beza deel ik ten opzichte van dit dogma in geen enkel opzicht het gevoelen hetzij van Snecanus hetzij van iemand anders, die zich stelt tegen de leer van Calvijn en Beza'. Wat voorts den Remonstrantschen strijd betreft, moet niet uit het oog worden verloren, dat deze strijd vooral de provincies Holland en Utrecht heeft beroerd. In Friesland was het rustig, zoodat er ook voor Henricus Antonii geen directe aanleiding bestond als kampvechter naar voren te treden. Overigens moet worden toegestemd, dat hij van den aard van een kampvechter, die zich met graagte in den strijd werpt, weinig bezat. Het liefst ware het hem geweest, indien het had mogen gelukken een verzoening tot stand te brengen. Het ontbrak hem echter niet aan de noodige overtuiging om partij te kiezen. En dan stond hij zeer beslist niet aan de zijde van de Remonstranten. Episcopius, die eenigen tijd in Franeker kwam studeeren, vond dat hij was 'een out slecht man doch hardt ende partijdich'. In een particulier gesprek gelukte het Episcopius den hoogleeraar in het nauw te drijven, doordien deze aan Arminius opvattingen toeschreef, welke in werkelijkheid van Bert waren[1]. Was Henricus Antonii dus blijkbaar niet van alle bijzonderheden nauwkeurig op de hoogte, van elders weten wij dat hij omtrent den gang van zaken in Holland toch vrij goed georiënteerd was. Met name zijn in dit opzicht belangrijk twee brieven, die hij in 1611 heeft geschreven aan den Groningschen predikant Johannes Acronius, om dezen van advies te dienen in enkele aangelegenheden zoowel van dogmatischen als van persoonlijken aard. Hij geeft daarin duidelijk te verstaan van de 'novatores' niets te moeten hebben[2]. Welbewust schaarde hij zich aan de zijde der Contraremonstranten. Het verwondert daarom niet, dat hij door Voetius wordt vermeld als een 'pie eruditus theologus' (*Polit. ecdles.*, vol. III, p. 330).

Een markante figuur, van wie leiding uitgaat en die diepe sporen nalaat, is Henricus Antonii niet geweest. Zijn geschriften zijn al spoedig in vergetelheid geraakt. Zelf heeft hij zorg gedragen voor de opsomming daarvan in een *Catalogus laborum litterariorum annis jam XXVI variis temporibus et locis elucubratorum*, Fran., 1611 (Rem. bibl. te Rotterdam). De meeste geschriften vonden reeds vermelding. Genoemd moet nog worden het eveneens in 1611 verschenen geschrift: *De correctione fratrum ecclesiastica aphorismi*, van welke aphorismen volgens Sepp vele onze sympathie verdienen. Uit alles blijkt, dat hij zijn taak als hoogleeraar ter dege heeft verstaan en trouw behartigd. Daarom mag hij als een sieraad van de Friesche Academie gedurende de eerste kwarteeuw van haar bestaan worden beschouwd.

In het *Album amicorum* van den jurist Suffridus Saarda uit Bolsward schreef Hen-

1) *Simon Episcopius aan Rem Egbertz Bisschop*, 12 Juli st. vet. 1609 (Univ. bibl. te Amst.). De briefverzameling, waarvan deze brief deel uitmaakt, is door A.H. Haentjens in zijn *Simon Episcopius als apologeet van het Remonstrantisme in zijn leven en werken geschetst* niet uitgeput. Haentjens heeft in het opschrift van den hier aangehaalden brief 'stylo veteri' over het hoofd gezien; daardoor is hem de verhouding tot den brief van 16 (niet 26) Juli stylo novo niet duidelijk geweest, vgl. a.w., blz. 12.

2) In een dezer brieven, dien van 15 Febr. 1611, is sprake van een antwoord, dat Henricus gezonden heeft aan zekeren Copus over de zaak van Wiggerts.

ricus Antonii 25 April 1607 de zinspreuk: Deum time et mandata ejus observa, hoc est totum hominis.

14 Maart 1614 is hij overleden ‘ex gangraena dexti pedis’. Zijn lijk werd bijgezet in de St. Maartenskerk. Tot zijn gedachtenis liet zijn kleinzoon, Joh. Antonides van der Linden, hoogleeraar in de medicijnen te Utrecht, overeenkomstig het verlangen van wijlen zijn vader, in den Zuiderwand der Academiekerk een steen met opschrift aanbrengen.

Bij zijn dood waren nog vier zoons in leven, terwijl een vijfde, Hermannus geheeten, reeds op jeugdigen leeftijd was gestorven. Het zijn: Antonius, in Oost-Friesland geboren, 1587 stud. in de theologie te Franeker, legde zich ook toe op de oude talen en muziek[1)], rector aan de school te Enkhuizen, 1608 te Franeker tot doctor in de med. gepromoveerd, 1625 te Amsterdam een drukke doktherspractijk uitoefenende, sedert 1630 tezamen met zijn zoon Johannes, 1633 overleden. Herbertus, 1590 stud. te Franeker; vader van Hermannus (1629 pred. te Hippolytushoef, 1637 te Broek, 1644 te 's-Gravenhage, 1670 overleden). Henricus, 1605 stud. te Franeker, 1634 rector van de school te Bolsward. En Clemens - na het overlijden van zijn broeder ook Hermannus toegenaamd -, 1605 stud. te Franeker, 1608 pred. te Longerhouw en Schettens, 1612 te Naarden, 1646 overleden.

Een portret van den hoogleeraar, door onbekende geschilderd, bevindt zich in het stadhuis van Franeker, terwijl voorts Jan Nicolaas van Enkhuizen een conterfeitsel leverde, dat gegraveerd is door W. Delff (F. Muller, *Cat. v. Portr.*, blz. 155).

Een epigram op Henricus Antoniades Nardenus is vervaardigd door Jacobus Adamaeus (*Epigrammatum liber primus*, 1595, p. 96-98). In het Gabbema-archief bevinden zich eenige brieven van en aan Henricus Antonii, waarvan bij de opstelling van dit artikel is gebruik gemaakt. In het gemeentearchief van Franeker eindelijk berust een brief van Epe Jacobs Juckema en Reijn Wijbes aan Burgem. van 28 Maart 1597, waarin bericht wordt dat Henricus Anthonii en twee zijner collega's te Leeuwarden rondloopen, die, zoo vreezen de scribenten, niet veel goeds jegens de stad in den zin zullen hebben (vgl. *Register* blz. 96, no. 332).

L i t t e r a t u u r: V.d. Aa, *Biogr. Wdb.* XI, blz. 468-470. - Glasius, *Godg. Ned.* II, blz. 384, 385. - Molhuysen en Kossmann, *N. Biogr. Wdb.* VIII, k. 1058, 1059 (art. v. F.S. Knipscheer). - Vriemoet, *Ath. Fris.*, p. 29-35; Add. p. (1), (2). - Boeles, *Friesl. Hoogesch.* I, blz. 10, 11, 14, 17, 19-21, 61, 307; II, blz. 36-40, 75, 76. - *Gesch. Chr. Kerk in Ned. in taf.* II, blz. 133-135 (art. v. Delprat). - Reitsma, *Gellius Snecanus Frisius*, in: *Stud. en Bijdr.* III, blz. 49, 50. - Dez., *Honderd jaren*, blz. 217-228, 234, 257, 280, 281, 368, 369. - H. Ed. v.d. Tuuk, *Joh. Bogerman*, blz. 17. - Knipscheer, *De invoering en de waardeering der Geref. belijdenis schr. in Ned.*, blz. 177, 178. - Van Slee, *Socin.*, blz. 62. - Sepp, *Geschiedk. Nasp.* I, blz. 172; II, blz. 124; III, blz. 98. - Dez., *Godg. Ond.* I, blz. 124, 125, 143-148; II, blz. 423. - Dez., *Bibl. Kerkgesch.*, blz. 205, 206. - Reitsma en V. Veen, *Acta* I, blz. 69-71, 122, 124; VI, blz. 34, 165, 194; VII, blz. 23. - Joh. Coccejus, *Opera* VI (1673), *Orationes*, fol. 57. - P. Heylin, *Hist. van de vijf Artikelen*, blz. 69. - Gerdes, *Floril. hist.-crit. libr. rar.*, p. 22-25. - *Bibliogr. Adv.* I, blz. 77-79 (art. v. J.I. Doedes). - *Vrije Fries* VIII, blz. 232, 233. - *Ned. Tijdschr. v. Geneesk.* 1937, blz. 3844-3847 (art. v. J.W. Napjus). - Veeris

1) Deze muzikale kwaliteiten van den zoon worden door A. Komter-Kuipers, *Muzyk yn Fryslân oant 1800*, Boalsert, 1935, blz. 2, 5 abusievelijk aan den vader toegekend.

De Paauw, *Pred. N. Holl.*, blz. 127. - Romein, *Pred. Friesl.*, blz. 13, 309. - *Arch. Ned. K.G.*, N.S. XXVI, *Reg. op honderd jaar* '*Archief*' (reg.). - *Cat. Rem. Rott.*, blz. 174. - *Cat. Briefverz. Gabbema*, blz. 20, 167, 195.

[Arnoldus Cornelie van der Linden]

LINDEN (Arnoldus Cornelie van der) Zie: **KROESE.**

[Heyndrick Arnoldus van der Linden]

LINDEN (Heyndrick Arnoldus van der), veelal alleen **Hendrik** of **Henricus Arnoldi** genoemd, zag het levenslicht te Delfshaven, en werd, 19 jaar oud, den 3en Apr. 1596 en andermaal den 27en Maart 1598 ingeschreven als student in de theologie aan de Leidsche hoogeschool. Blijkens de Acta der Zuid-Hollandsche Synode te 's-Gravenhage 31 Aug. tot 7 Sept. 1599 was hij in een der twaalf maanden sedert de vorige Synode te Dordrecht 1-9 Sept. 1598 na afgelegd praeparatoir examen voor de Classis van Rotterdam toegelaten als proponent. In 1603 (vóór de maand Aug.) verbond hij zich aan zijn eerste gemeente te IJsselmonde. Vandaar vertrok hij twee jaren later naar Delft, waar hij den 20en Nov. 1605 zijn intrede deed als opvolger van den op 5 Juni van dat jaar overleden Arnoldus Cornelii Kroese (Crusius), die echter ten onrechte zijn vader is genoemd (zie hiervóór Dl. V, blz. 264). Tot zijn dood in Dec. 1637 is hij dienstdoend predikant te Delft gebleven.

Hij behoorde tot de vurigste Contra-Remonstranten. Hij is genoemd 'de schrik der Remonstranten' (Rogge t.a.p.). Deze zagen in hem een hunnermeest onverzettelijke tegenstanders. Zij verweten hem dat hij als president der Zuid-Hollandsche Synode gedeclareerd had dat de Overheid al hare onderdanen, die na voorafgaande waarschuwing niet binnen zes maanden tot de Gereformeerde religie overgingen, behoorde te verbannen.

Zijn 'assaillante' wijze van optreden als praeses van de hierboven blijkbaar bedoelde Zuid-Hollandsche Synode te Delft van 8 Oct. tot 6 Nov. 1618 droeg er niet weinig toe bij hem voor de Remonstranten een gevreesde figuur te maken. In het bijzonder tegen Wtenbogaert en Nic. Grevinckhoven, die, hoewel ingedaagd om op deze Synode te compareeren, niet waren verschenen, en over wie in deze vergadering het vonnis van afzetting werd uitgesproken, was hij scherp gekant. Volgens G. Brandt wisten sommigen te vertellen dat hij tegen Grevinckhoven zoozeer was ingenomen 'ter saeke van seker boek, in 't welke hij hem van logens, naer hun seggen, hadt overtuigt' (*Reformatie* III, blz. 837).

Krasser nog is de beschuldiging tegen hem ingebracht door een ander bekend Remonstrantsch predikant, die hem ten laste legde 'openbare leugenen, muyteryen, meer dan Lombaertsche woeckeryen en andere ongoddelijcke legenden' en hem noemde een 'uytsuigher der behoeftighe en beslommerde lieden'. (B. Dwinglo in Dl. I van diens *Grouwel der Verwoestinghe*, zie ond. *Litt.*). Dat de beschuldiging, in dit bitter, partijdig geschrift (vgl. hiervóór Dl. II blz. 668, 669) tegen Hendrik Arnoldi ingebracht in elk geval een overdrevene was springt vanzelf in het oog. Een deugdelijke grond voor deze aanklachten is niet bekend.

Door laatstgen. Zuid-Hollandsche Synode werd hij met drie ambtgenooten binnen haar ressort B. Lydius, F. Hommius en G. Voetius benevens twee ouderlingen

afgevaardigd naar de Nationale Synode te Dordrecht, welke 23en Nov. d.a.v. werd geopend, en in wier 178e zitting hij benoemd werd als een der vier deputaten om onder meer bij de Staten voortdurend op de zaak der Bijbelvertaling te blijven aanhouden. Hij behoorde ook tot de revisoren van de overzetting van het N. Testament. Op uit-

noodiging van de Staten-Generaal had ten huize van Ant. Walaeus te Leiden den 16en Nov. 1634 de eerste vergadering plaats, waar, behalve de beide vertalers en de meeste revisoren, ook Henr. Arnoldi tegenwoordig was. Deze fungeerde als Assessor der Commissie ad hoc. Met ijver en trouw bleven de daartoe aangewezen revisoren aan den arbeid, zelfs toen een schrikkelijke pest om hen heen woedde, zoodat, volgens Casp. Sibelius een hunner, binnen Leiden in één week 1500 menschen begraven werden, terwijl alle revisoren met hunne gezinnen gespaard bleven. Nadat den 31en Aug. 1635 de revisie van het N. Testament was beëindigd restte hun nog de taak van de herziening der Apocryphen. Hiermede begonnen zij den 6en Sept., maar om het woeden der pest en de begeerte der Staten, die op spoed aandrongen, werd dit laatste deel van hun arbeid met minder groote nauwkeurigheid volbracht door de beide commissies, waarin de revisoren zich onderwijl hadden gesplitst. Op 10 Oct. d.a.v. gingen zij in opgewekte stemming uiteen, omdat het werk geheel was afgeloopen. Onvermoeid heeft Henr. Arnoldi zijn gaven en krachten in dienst gesteld van de Kerk, in wier midden hij een belangrijke plaats heeft bekleed.

Reeds in de Zuid-Hollandsche Synode in Den Briel 4-9 Aug. 1603 bekleedde hij, evenals later in die te 's-Gravenhage 2-20 Juli 1624, de functie van assessor. Voorts was hij praeses van die te Delft 18 Juli-11 Aug. 1628, waar hij ook benoemd werd tot revisor der vertaling van het N.T. in plaats van Hommius. Bij herhaling zag hij zich aangewezen als visitator zijner Classis en tot deputaat der Z.-H. Synode, die hem bovendien een en andermaal verkoos als afgevaardigde ‘om onderhandelingen te voeren met de Staten van Holland en Westfriesland’. Hij behoorde ook tot de deputatie door de Synode benoemd om de verkorte Acta te examineeren en te approbeeren, en werd meermalen aangewezen om correspondentie te onderhouden met de Synode van andere provinciën.

In de Synode te Gouda 4-19 Aug. 1620 hield hij de ‘sluitvermaning’ over Marc. IX:50*b*. ‘Hebt zout in u zelf en houdt vrede onder elkander’, en in de Synode te Schiedam, die hem opnieuw tot praeses benoemde, sprak hij op 22 Juli 1631 de openingspredikatie uit over Rom. XIV:19.

Uit een merkwaardigen Latijnschen brief in het najaar van 1618 door hem geschreven aan Martinus Gregorii (of Goris), Raadsheer in het Hof van Gelderland, straks Eerste Voorzitter van de Politieke Gedeputeerden der Staten-Generaal in de Nationale Synode, waar hij ook krachtens zijn Contra-Remonstrantsche gevoelens recht op zijn plaats was, blijkt dat Henr. Arnoldi, met den toenmaligen stand van zaken bekend, groot vertrouwen genoot bij de aanzienlijksten des lands. (*Praestantium et eruditorum virorum Epistolae.* (Amst. 1660, p. 567; in Ned. vert. bij Brandt a.w., II, blz. 848, vgl. *Bijdr. voor Vaderl. Gesch. en Oudheidk.* verz. en uitgeg. d. Mr. I.A. Nyhoff, verv. d. P. Nyhoff e a. N.R. IV (1866), blz. 349, 350).

Of Henr. Arnoldi gehuwd was, en zoo ja, met wie is niet gebleken. Volgens Dwinglo (a.w. I, blz. 7) had hij geen kinderen. Van hem schijnt geen portret te bestaan.

Van zijn hand zag het licht: *Vande Conscientie -dwangh. Dat is*: *Klaer ende Grondich Vertoogh*, *Dat de .... Staten-Generael in haer Placcaet der 3 July 1619. Tegen de Conventiculen der Remonstranten ghe-emaneert*, *gheen conscientie-dwangh invoeren*: *Maer allen Ingesetenen der Geünieerde Provincien van hoedanighen ghelove ofte gevoelen sy zijn*, *de behoorlicke ende volcomene vryheydt der conscientie*

toestaen ende vergunnen. Delf. 1629. 4° (Knuttel, *Cat. Pamfl.* I No. 3969). Dit lijvig, en van een breede opdracht aan

de Staten-Generaal d^{o} 20 July voorzien boek, waarin hij betoogde dat het verbieden der Remonstrantsche conventikels geen conscientiedwang was, gaf Wtenbogaert een tegenschrift in de pen onder den titel *Voorstantt van de Vryheyt der Conscientie. Teghen den Conscientiedwangh van Henr. Arn. v.d. Linden .... Ghestelt .... In 't Jaer 1629. Ende Gedr. .... 1630.* 4° (Kon. Bibl.) (Rogge, a.w. III, blz. 206).

L i t t e r a t u u r : *Beschryving der stadt Delft ....* uitg. R. Boitet. Amst. 1729, p. 440. - Brandt, *Reformatie*, II, III, Reg. - Glasius, *Gesch. der Nat. Syn. in 1618 en 1619*, *geh. te Dordr.* II, blz. 43, 44. - L.H. Wagenaar, *Van Strijd en Overwinning*, reg. - Reitsma en v. Veen, *Acta*, III, reg. - Knuttel, *Acta* I, II, reg. - H.H. Kuyper. *Post-Acta*, reg. - Wyminga, *Hommius*, reg. - [B. Dwinglo], *Grouwel Der Verwoestinghe staende in de Heylighe plaetse*: *Dat is Claer ende warachtich Verhael van de voornaemste Mis-handelinghen*, *Onbillycke Procedueren ende Nulliteyten des Nationalen Synode .... in de Jaren 1618*, *ende 1619.* I, p. 67, 77, 78; II, p. 113. - *Ned. Arch. K.G.* reg. op 100 jr. 'Archief' in N.S. Dl. XXVI (1933), blz. 17. - Rogge, *Wtenbogaert*, III, blz. 147, 176, 183, 190. - D. Nauta, *Gesch. v.h. ontstaan der Statenvertaling* in: *De Statenvertaling 1637-1937*, blz. 37, 39, 40. - N. Hinlopen, *Hist. v.d. Ned. Overzetting des Bijbels*, blz. 84, 109, 137, 157, 158, 161, 166. - *Alb. Stud. L.-B.* I, k. 45, 51.

[Andries Pietersz. van der Linden]

LINDEN (Andries Pietersz. van der), in de wandeling **Andries Pieters(z)** of **Peterse** genoemd; aanvankelijk saaiwerker te Leiden en tevens voorlezer in de Luthersche kerk, werd benoemd tot predikant der Luthersche gemeente te Delft in de vacante plaats van mr. Daniel Fett. Deze, die als predikant de gemeente van 's-Gravenhage en van Delft diende, was in 1615 ter oorzake van zijn levensgedrag uit zijn bediening in de Delftsche gemeente ontzet (vgl. hiervóór Dl. III, blz. 48, 49). Een gedeelte echter bleef hem trouw, met dit gevolg dat hij geregeld om de veertien dagen uit 's-Gravenhage overkwam om zijn aanhangers te Delft te stichten. Intusschen was er ook een deel der Haagsche gemeente, dat zich van hem afzonderde en bijeenkomsten hield in een daartoe gehuurde kamer in het Gortstraatje, waar Andries Pietersz. uit Leiden om de veertien dagen hen kwam stichten. Laatstgen. was iemand van buitengewone gaven, en daar hij, niet als Fett, een geboren Duitscher zich in de godsdienstoefeningen van de Duitsche, maar van de Hollandsche taal bediende, trok hij op den langen duur de meerderheid tot zich, die hem gaarne tot predikant der Delftsche gemeente zou beroepen. Hij was echter ongeordend, zoodat hij slechts met het voorlezen uit een Postille de gemeente mocht stichten, en ambtshalve niet ter Synode kon worden uitgenoodigd. Het Algemeen Consistorie verzette zich daarom tegen zijn benoeming en excommuniceerde hem zelfs, waarop hij zich te Minden liet ordenen. Deswege in 1618 voor het Amsterdamsch Consistorie gedaagd beleed hij schuld, maar werd uithoofde van zijn ijver tot het examen toegelaten, en daar hij, 'gelet hij handwerksman was, zeer voldoende was bevonden', den 15en Oct. 1618 door Ds. Pfeiffer, predikant te Amsterdam den 15en Oct. 1618 ingezegend tot zijn dienst te Delft. Aldaar bleef hij werkzaam tot zijn overlijden in 1664. Verdere levensbijzonderheden zijn evenmin als afbeeldingen van hem bekend.

Van zijn hand zag het licht: *Harmonia Lutheri et Lutheranorum.* (1635; 2e dr. 1644). Aanleiding daartoe gaf hem de herdruk in 1632 van een geschrift van den Gereformeerden predikant Henricus Alutarius getiteld: *Spieghel ofte Proef-steen der*

Ghenaemden Lutherschen. (Amst. 1624)[1]. (Vgl. hiervóór Dl I, blz. 127-131). Daarin werd een poging gedaan, om, zooals toentertijd meer geschiedde, het opkomen en de vestiging van Luthersche gemeenten tegen te werken door te betoogen dat zij wèl den naam wilden blijven dragen, maar inmiddels van Luther en zijn leeringen waren afgeweken. Ter weerlegging van deze bewering moest de uitgave van v.d. Lindens geschrift dienen. Dit bleef niet onbeantwoord. Van de zijde der tegenpartij verscheen daarop o.a. een boekje van Leonardus Fodineus, Gereformeerd predikant te Delft, getiteld: *Van de wille Godes* (Maessluys. 1647) (vgl. hiervóór Dl. III, blz. 83). Deze uitgave drong Andries Pietersz. nog tot een repliek. (Amst. 1647).

Dit was niet de laatste maal dat hij zich genoodzaakt achtte een dergelijken aanval af te slaan. Enkele jaren later publiceerde zekere Roelof Isaäcsz zulk een beschuldiging onder den titel: *Strijd tusschen de oude en nieuwe Lutherschen* (Amst. 1651). De laatsten, zoo verklaart deze schrijver, verschilden van de eersten ten opzichte van de meeste, nader door hem aangeduide cardinale leerstukken. Hiertegen richtte Andries Jacobsz zich in zijn *Korte Antwoort op dat schandelicke leugen- en lasterboek van Roelof Isaacszn*: *strijt tusschen de oude en nieuwe Lutherschen*, *met aenwysinge wat voor eenen Leugenaer en Lasteraer deselve Roelof Isaacsz is.* (Amst. 1652) 12°). Uit zulk een titel reeds blijkt de toenemende felheid, waarmede deze polemiek werd gevoerd, en die nog sterker uitkomt in het tegenschrift, dat daarop volgde: *Roelof Isaacsz onschuldt en Andries Pieterszn. van der Linde*, nieuw *Luthers predicant binnen Delft*, *zijn 186 valsche beschuldigingen en onwaarheden*, *gedaan in zijn kort antwoort op den Strijt tusschen de oude en de nieuwe Luthersen.* Enz. (Amst. 1654). Deze titel, volledig afgedrukt in *Oud en Nieuw* (II, blz. 102, 103), telt aldaar ruim 28 regels. Op de keerzijde van dien langen en bangen titel staat nog wel: 'Dit Boeck wordt uytgegeven met believen van de Boeck-keurders des E.E. Classis van Amsterdam'.

Hij beoefende ook de schilderkunst, zooals blijkt uit het feit dat hij den 5en Sept. 1631 werd ingeschreven als gildebroeder van het St. Lucasgild te Delft, waarvoor hij 12 guldens betaalde. Een zeldzaam, misschien eenig geval, dat een 17e eeuwsch predikant zich als zoodanig bij een schildersgilde aansloot. (*Nav.* 28e Jrg. (1878), blz. 20, 129).

L i t t e r a t u u r : Loosjes, *Naamlijst v. Pred. .... der Luth. Kerk in Nederl.*, blz. 167. - Dez. *Gesch. der Luth. Kerk in de Nederl.*, blz. 97, 98, 106. - *Oud en Nieuw* II (1863), blz. 101, 102, 152, 153; IV (1865), blz. 24. - *Bijdr. Gesch. Luth. Kerk.* III (1841), blz. 127, 128. - Schultz Jacobi, *Luth. Gem. Rott.*, blz. 51, 52, 156, 405, 411. - F.J. Domela Nieuwenhuis, *Gesch. v.d. Ev. Luth. Gem. te 's-Gravenhage*, blz. 7. - Manné,

1) Volgens Manné (*Reformatie*, blz. 377) zou *Justus van der Linden* een boekje geschreven hebben tegen dit geschrift van H. Alutarius. Den titel van dat boekje noemt Manné niet. Het ligt voor de hand hierbij te denken aan het boven vermeld geschrift, waarvan Schultz Jacobi - zeker niet zonder grond - het auteurschap toekent aan Andries Pzn. v.d. Linden (*Oud en Nieuw* II, blz. 101). *Justus v.d. Linden* is na 1640 tot 1651 eveneens predikant geweest bij de Luthersche gemeente te Delft (misschien als adjunct van A.P. v.d. L.). en heeft daarna die van Haarlem gediend tot zijn overlijden in 1660. Een gedicht van hem komt voor onder het geplaatdrukt afbeeldsel van zijn in 1657 overleden ambtgenoot te Haarlem mr. Conradus Viëtor (zie: *Bijdr. Gesch. Luth. Kerk.* V (1844), blz. 33). Hij is dezelfde, die door v. Doorninck (*Verm. en naaml. Schr.* I, K. 319) - waarschijnlijk ten onrechte - wordt genoemd als de vertaler van J. Ligarius' *Bekenntnisz vom Heiligen Abendmahl* u.s.w. Op den titel wordt de naam van den vertaler aangeduid met de initialen J.V.L. (vgl. hiervóór Dl. VI, blz. 31).

Reformatie, blz. 376, 377, 378. - Knuttel, *Acta.* I, blz. 79, 485. - Pont, *Lutheranisme* (uitg. Teylers Godg. Gen. N.S. Dl. XVII), blz. 552, 553. - *Cat. Bibl. Luth. Sem.*, No. 1642, 1643.

[Cornelis Linden]

LINDEN (Cornelis of **Kornelis** of **Cornelius van der),** geboren te Leiden, is waarschijnlijk dezelfde als Cornelius van der Linden, die op 13 jarigen leeftijd den 11en Apr. 1659 werd ingeschreven in het album studiosorum der Leidsche hoogeschool, waar hij zoowel in de geneeskunde als in de godgeleerdheid gestudeerd heeft. Den 19en Sept. 1673 promoveerde hij aldaar onder Prof. Fred. Spanheim Jr. als Rector-Magnificus tot Medicinae Doctor op een disputatio inauguralis *de Plethora.* In 1679 verbond hij zich als proponent aan de gemeente van Leidschendam, waar hij tevens de geneeskundige practijk waarnam en werkzaam was tot aan zijn overlijden in 1712.

Hij heeft zich naar buiten bekend gemaakt door de uitgave van enkele geschriften in zoo zonderlinge spelling dat ze hem in een twistgeschrijf wikkelden, dat al spoedig in grofheid ontaardde. In 1696 zag van hem te Leiden het licht: *De Wijzen van het Oosten binnen Jerusalem en Bethlehem uit Matth. 2*:*1-12*, *gelijk ook al Christi verschijningen na Zijn Opstanding*, *in haar orden uit al de Euangelisten vertoond.* 8°. Vervolgens: *Troostreden over den Brand en Inwyingsreden over de afgebrande en herbouwde kerk aan den Leidzendam*, (Hand. XVII:24, 25). Leiden. 1697. 8°. Door Petrus Rabus werd daarop critiek geoefend in de *Boekzaal van Europe* (1697*b*, blz. 70-83) onder het opschrift: *De nieuwerwetsche Leidschendamsche spelling en wanduitsche worgtaal*, *Hottentotscher wijze uitgevonden van Cornelius van der Linden*, *Dokter en Dominé aan den Leidschen Dam*, *mitsgaders schrijver van de wyzen uit het Oosten*, (*Boekz.* 1697*a*, 560). Volgens Rabus' oordeel bediende v.d. Linden zich van ‘een allermisselijkste Neêrduitsche spelling, en deerniswaardige brabbeltaal’. De aangevallene gaf daarop in dezelfde ‘wanduitsche worgtaal’ een verweerschrift in het licht, getiteld: *Rabies Rabidi Rabi. Anders Rabbelary van de rabbelende P. Rabus*, *Boeksaal schryver van Europa*, *Notaris en Dominé van 't Tweede Erasmiaanze School. Uitgebraakt tegen en beandwoord van Cornelius v.d. Linden* .... Leiden. 1698, 8. (Kon. Bibl.). - Hierop volgde een dupliek van Rabus (onder de initialen P.R.), waarvan de felheid reeds uitkomt in den titel: *De schaamtelooze vuile Lasteraar Kornelis van der Linde*, *Doctor en Dominé aan den Leidschen Dam*, *in zijn vuil Rabbelschrift door hem zelven ten toon toon gestelt. In Dicht en Ondicht*, *in Twee Vertooningen.* Rotterd. 1698. 8°.

Voorts worden de volgende geschriften, waarvan de schrijver als C(ornelis) van der Linden staat aangegeven, aan den Leidschendamschen predikant en geneesheer toegekend: *Het Leven van Sobiesky*, *Koning van Polen*, *met het Leven van alle Poolse en Hongarise Koningen.* Amst. 1685. 4°. En de na zijn dood uitgegeven *Grondige Onderregting*, *tot gemeen nut en voordeel van alle Diaconien zo wegens de Oortjes der Verpagtingen*, *als nopens de begane Frauden en Contraventien van de gemene Landtsmiddelen.* Amst. 1739. 8°.

Afbeeldingen van Corn. v.d. Linden zijn niet bekend.

L i t t e r a t u u r : v.d. Aa, *Biogr. Wdb.* VIII*a*, blz. 146, 147 waar onder de onnauwkeurige opgave van v.d. L.'s geschriften de beide bovenaangehaalde titels blijkbaar verward zijn met het *Vertoogh van den Conscientie-dwangh* van Hendrik Arnoldi v.d. Linden (zie hiervóór blz. 72). - Hs Borger i.v., - *Alb. stud. L.-Bat.* I, k.

471. - P.C. Molhuysen, *Bronnen d. Gesch. der Univ. te Leiden.* (In. R.G.P.), Dl. III ('s-Grav. 1918), blz. 319*. - Knuttel *Acta.* V, VI, reg.

[Johannes Linden]

LINDEN (Johannes of **Jan van der),** geboren te Dordrecht den 2len Mei 1727, te 's-Gravenhage overleden den 25 Aug. 1797, volbracht zijn academische studiën

aan de hoogeschool te Leiden, waar hij den 6en Maart 1745 werd ingeschreven. Na afgelegd praeparatoir examen voor de Classis van Dordrecht den 1en Sept. 1750 toegelaten als proponent, werd hij beroepen te Zuid-Scharwoude en Broek op Langendijk den 14en Nov. 1751, waarop zijn peremptoir examen voor de Classis van Alkmaar volgde in de Pinksterweek van 1752. Den 2en Juli d.a.v. had zijn bevestiging plaats in bovengen. (destijds gecombineerde) gemeenten door zijn leermeester Prof. J. van den Honert (m. 1 Tim. IV:16; intr. m. Openb. XIV:6, 7). Op deze standplaats was hij werkzaam totdat hij op zijn verzoek den 15en Juni 1763 door de Staten van Holland en Westfriesland salvo honore et stipendiis emeritus werd verklaard. Daarop vestigde hij zich metterwoon te 's-Gravenhage, waar hij overleed na meer dan veertig jaren geleden te hebben door een pijnlijke kwaal.

Den 1en Mei 1755 was hij gehuwd met Petronella van den Bogaart, die hem overleefde met vier kinderen uit hun huwelijk geboren. Een hunner was Joannes van der der Linden, een der meest vermaarde Nederlandsche rechtsgeleerden van het einde der 18e en het begin der 19e eeuw.

Portretten van den hier beschrevene zijn niet bekend.

Hij deed een poging tot beslechting van den strijd, veroorzaakt door de uitgave in 1758 van een geschrift van den Vlissingschen predikant J.J. Brahé, getiteld: *Aanmerkingen over de vijf Walchersche artyckelen*, *welcke benevens de gewone Formulieren van eenigheid*, *in die Classis onderteekend worden.* Het derde van bedoelde ‘artyckelen’ had hij in dien zin uitgelegd, dat men hierin de voorstelling terugvond dat de rechtvaardigmaking ging vóór het geloof, en dat het geloof alleen was het middel waardoor de gerechtvaardigde van zijn rechtvaardigmaking verzekerd werd. (Vgl. hiervóór Dl. I, blz. 557, 558). Brahé's betoog lokte van meer dan één zijde tegenspraak uit, welke veelal ontaardde in heftig twistgeschrijf. In de Classis Walcheren ontstond tusschen de predikanten bij toeneming verwijdering, totdat ten slotte de Staten van Zeeland zich geroepen achtten aan het zooveel gerucht makend verschil door middel van een resolutie een einde te maken (Breedvoerig is dit geschil, waarin ook N. Holtius, Brahé's oom, zich mengde, behandeld door Ypey en Dermout, *Gesch. N.H.K.* III, blz. 497-501).

Volgens van der Linden was deze twist geheel onnoodig. Dit zocht hij te bewijzen door een beknopte verhandeling, geplaatst in de *Boekzaal* van Febr. 1760, blz. 185-200 onder het opschrift: *Eenvoudige gedagten over den onnoodigen twist*, *of de Rechtvaardiging gaat vóór het Geloof*, *dan of het Geloof gaat vóór de Rechtvaardiging.* Uitgegeven volgens Kerken-Ordening. Hij werd beantwoord door Brahé in een gedrukten *Brief aan G. Vrolikhert*, *Predikant te Vlissingen*, *betreffende de Eenvoudige Gedachten van J. van der Linden.* Verder plaatste hij in de *Boekzaal* van Mei 1760 blz. 570-616: *Redeneerende bespiegelingen over de onderscheidene tijdstippen der toerekening van 's-Heilands verdiensten*, *waarop de rechtvaardiging des uytverkorenen zondaars gegrondt is.*

Bovendien gaf hij in het licht: *Onderzoekende Beschouwing van de waare betrekking welke het oprecht Geloof heeft op de Personeele Rechtvaardiging des uytverkorenen Godtozen voor God.* 2 st. Amst. 1760. 4°.

L i t t e r a t u u r : Hs Borger. - *Boekz.* 1797*b*, 417, 418. - Ypey, *Chr. Kerk 18e e.* Dl. VII, blz. 324-326. - Ypey en Dermout, *Gesch. N.H.K.* III, blz. 508, 509; Aant. blz. 235. - *Alb. Stud. L.-B.* I, k. 1005. - v. Abkoude-Arrenberg, *Naamreg.*, blz. 318.

[Jan Willem van der Linden]

LINDEN (Jan Willem van der) geboren te 's-Gravenhage den 22en Oct. 1846, overleden aldaar den 3en Dec. 1923, werd ingeschreven als theologisch student aan de hoogeschool te Leiden den 29en Sept. 1864 en in hetzelfde jaar te Amsterdam, waar hij in Juni 1864 bevorderd werdtot proponent hij de Doopsgezinde Societeit. Als leeraar diende hij daarna de Doopsgezinde gemeente te Krommenie, waar hij den 16en Oct. 1870 ingeleid werd door Ds. J. de Vries,, Dpsgez. leeraar te Wormerveer op het Zuid (m. 1 Cor. III:9; intr. m. 1 Cor. IV:21*a*). Den 16en Maart 1873 nam hij afscheid van deze gemeente (m. Ps. XC:17), waarop hij den 23en Maart d.a.v. intrede deed te Barsingerhorn gecombineerd met Kolhorn en Wieringerwaard (m. Luc. IX:23). Vandaar vertrok hij naar Hoorn, waar zijn intrede plaats had den 3en Juni 1883 (t: 1 Cor. XV:46; afscheid te Barsingerhorn 24 Mei m. Rom. X:13-17). Nog geen anderhalf jaar later verwisselde hij deze gemeente met die van Harlingen; intrede ald. den 9en Nov. 1884 (m. Jes. XL:6, 8; afsch. te Hoorn 2 Nov. m. Jac. I:6*b*). Zijn vierde gemeente bleef hij dienen totdat hij den 15en Sept. 1912 wegens het ingaan van zijn eervol emeritaat van haar afscheid nam. Daarna vestigde hij zich metterwoon te 's-Gravenhage waar hij ook overleden is.

Hij behoorde tot de School van Prof. Dr. A.D. Loman. De ethisch-moderne richting waarvan hij een overtuigd voorstander was, is door hem met zuiver wijsgeerig en met praktisch doel beschreven in *De Gids* (47e Jrg. (1883) IV, blz. 450-465) onder het opschrift: *De geschiedenis en de beteekenis der Ethische richting onder de modernen.* In zijn theologische geschriften, met name in zijn *Leesboek ten gebruike bij het Godsdienstonderwijs* (Tiel. 1890) komt telkens uit, dat hij in de Evangeliën geen enkel geschiedkundig bestanddeel erkende (zie de *Boekbeoordeeling* van B. ter Haar Bzn in *Theol. Tijdschr.* 24e Jrg. (1890) blz. 506-518).

Hij werd van Doopsgezinde zijde geroemd als ‘een man van fijnen geest, die alle grovere eigenschappen, welke soms populair maken, miste, maar de menschen won door vriendelijkheid en zachtmoedigheid’. De theologische studie beoefende hij uit waarachtige belangstelling, ook na het ingaan van zijn emeritaat, en voor de beginselen van het ethisch modernisme bleef hij daarbij tot het eind toe opkomen. (*Maandblad v.d. Doopsgez. gem. te 's-Gravenhage*, 14e Jrg. (1924) No. 1).

Ds. J.W. v.d. Linden was gehuwd met mej. A.M. van Eden.

Behalve het bovengenoemde zag van zijn hand het licht: *Engelen geherbergd* (Hebr. 13:2*c*). Tiel. 1877. 8°. - *Een en ander uit het verleden der Doopsgezinde gemeente van Barsingerhorn en Kolhorn.* In: *Doopsgez. Bijdr.* Jrg. 1880, blz. 81-96. - *Levenskeuze. Herinnering aan de afgelegde geloofsbelijdenis.* Schagen. 1878. 8°. In: *Onze Godsdienstprediking.* III. 4. - *10 Nov. 1483-10 Nov. 1883.* Tiel. 1883 (Ibid. IX. 22). - *De waarde van een woord op zijn tijd* (*Spr. 15:23b*). (Ibid. XVII. 3) (Boekenoogen, *Cat. Doopgez. Bibl. Amst.*, blz. 316). - [Met C.J. Sickesz en H. Goeman Borgesius], *Het Maatschappelijk Vraagstuk beschouwd uit het oogpunt van het godsdienstig-zedelijk leven.* Toespraken. Amst. 1887. 8°. - *Toespraak geh. in het Kerkgebouw der Doopsgezinden te Harlingen op 20 Oct. 1895, ter herdenking van zijn 25 jarige ambtsvervulling.* Harlingen. 1895. 8°. - *Beknopte Godsdienstleer.* Gron. 1902. 4°. (Beoord. in *Theol. Tijdschr.* 37e Jrg. (1903), blz. 282, 283). - In *Volksgeschriften, uitgeg. door de Maatsch. t. Nut v. 't Algem.*: *Fierheid* (No. 14);

Waarheidsliefde (No. 30); *Het Kind en de School* (No. 73). - In *Vragen van den Dag.* 16e Jrg. (1901), blz. 145-158: *Proeve eener schets van de hoofdstroomingen van het godsdienstig leven in Nederland.*

L i t t e r a t u u r : A.M. Brouwer, *De Moderne Richting. Eene historisch dogmatische studie*, reg. - Knappert, *Gesch. H.N.K.* II, blz. 348 [n2]). - *Alb. Athen. Amst.*, blz. 259. - Id. *L.-Bat.* I, k. 1397.

[Jacobus van der Linden]

LINDEN (Jacobus van der), geboren te Dubbeldam der 9en Juli 1852, overleden te 's-Gravenhage den 20en Febr. 1926, ontving zijn opleiding op een kostschool te Nieuwendijk, en studeerde aan de Theologische School te Kampen. Op 22jarigen leeftijd deed hij zijn candidaatsexamen, waarop hij beroepingen ontving naar verschillende gemeenten van de Chr. Gereformeerde Kerk, o.a. te Alkmaar en te Zutphen. Die naar Westmaas nam hij aan. Den 1en Nov. 1874 verbond hij zich aan deze gemeente (m. 1 Cor. IV:3) na bevestigd te zijn door zijn zwager Ds. A. Gezelle Meerburg van 's-Gravendeel. In 1877 nam hij uit eenige beroepen dat naar Bolsward aan. In het volgende jaar reeds vertrok hij vandaar naar Leiden, waar hij den 4en Aug. 1878 bevestigd werd door het latere Tweede Kamerlid J.H. Donner, toenmaals pred. te Leiden (m. 1 Cor. III:7, 8; intr. m. Ps. CXXI:1). Veertien maanden daarna werd hij langen tijd door een zeer ernstige ongesteldheid aan zijn arbeid aldaar onttrokken. Na zijn herstel bleek het stadswerk hem te zwaar, waarom hij de beroeping naar het rustige Heusden in Brabant aanvaardde, waar hij den 15en Aug. 1880, na bevestigd te zijn door zijn voorganger aldaar Ds. J. van Andel, pred. te Leeuwarden, intrede deed (m. Hand. II:39). Na tweejarig verblijf te Heusden nam hij een beroep aan naar 's-Hertogenbosch, waar zijn bevestiging en intrede plaats hadden den 3en Sept. 1882. Hier arbeidde hij elf jaren lang met volle krachtsontplooiing, hoewel hij nog zwak was en het kerkgebouw zijner gemeente vanwege de akoustiek, den bijnaam had van ‘het moordhol van Israëls profeten’. In 1886 werd een nieuwe kerk met pastorie gebouwd, benevens een Chr. Militair Tehuis, terwijl mede door zijn invloed de eerste Protestantsche School kon worden geopend. Den 19en Oct. 1892 werd onder zijn leiding het 50jarig bestaan der gemeente herdacht. In zijn veelzijdigen arbeid aldaar ondervond hij grooten steun o.a. van den lateren minister Jhr. mr. A.F. de Savornin Lohman, die er tot zijn trouwe kerkgangers behoorde.

In 1893 ontving hij gelijktijdig beroepingen van Rotterdam en van 's-Gravenhage. De moeilijke omstandigheden, waarin laatstgen. gemeente zich toen, ten tijde der ‘ineensmelting’, bevond, drongen hem hààr roepstem op te volgen. Na bevestigd te zijn door Ds. W. Doorn, predikant aldaar, deed hij er op den 11en Mei (Hemelvaartsdag) 1893 intrede (m. Ef. I:22, 23). Hoewel sindsdien herhaalde malen naar elders beroepen, en eenmaal benoemd tot geestelijk verzorger van het Chr. Sanatorium te Zeist, bleef hij te 's-Gravenhage werkzaam totdat hij om gezondheidsreden in 1920 op zijn verzoek eervol emeritaat verkreeg. Zijn laatste preek over Hebr. X:23*a*, den 15en Sept. wegens vermoeidheid slechts gedeeltelijk uitgesproken, is in haar geheel in druk verschenen (zie ond. zijn geschr.). Tot zijn nog onverwacht overlijden bleef hij in de residentie wonen.

In de gemeenten, die hij gediend heeft, was hij zeer geliefd. Hij wekte er grooten eerbied, zoowel door zijn rijzige gestalte als door de bijzondere gaven, waarmede hij gesierd was. Vooral als prediker in woord en geschrift traden deze gaven aan het licht en was hij velen tot zegen. Daarbij deed hij zich kennen als beminnelijk in den

omgang en weldoener in stilte. Onder zeer groote belangstelling vierde hij den 1en Nov. 1924 zijn gouden ambtsjubileum. Bij herhaling was hij in Noord-Brabant en in Zuid-Hol-

land voorzitter der Provinciale Synode, en meermalen had hij zitting in het moderamen der Generale Synode.

Ook op het gebied van de School en het Vereenigingsleven arbeidde hij met ijver. Te Leiden, 's-Hertogenbosch en 's-Gravenhage werkte hij mede aan de oprichting van scholen. Van de Theologische School te Kampen was hij Curator, en van de Groen van Prinstererschool te 's-Gravenhage, mede door hem gesticht, langen tijd voorzitter van het Bestuur. Omstreeks het begin der 20e eeuw dreef hij ijverig propaganda voor 'Patrimonium', waarvan hij adviseur was. De Jodenzending ging hem ter harte als weinige dingen.

Nadat hij te voren een studiereis naar Perzië had ondernomen, maakte hij in 1909 een reis naar Palestina naar aanleiding waarvan het fraai geïllustreerde boek over *Het Heilige Land* het licht zag. Ds. v.d. Linden was Officier in de Orde van Oranje Nassau. Vóór zijn intrede te Westmaas trad hij in het huwelijk met de jeugdige weduwe Gezelle Meerburg, geboren M. van Andel, die hem overleefde. De kinderen uit dit huwelijk geboren zijn alle door den dood aan hun ouders ontvallen, drie zoons stierven in hun prilste jeugd, de eenige dochter op 43 jarigen leeftijd. Van Ds. J. van der Linden bestaan verschillende photografische portretten. Een portret (in zittende houding) komt voor in zijn boek over *Het Heilige Land.*

Behalve de talrijke artikelen en bijdragen in dagbladen en verschillende periodieken is van zijn hand verschenen:

Onze Koninginne bij de aanvaarding der regeering. Toespraak geh. den 31en Aug. 1898. 's-Grav. 1898. 8°. - *Woord vooraf* voor: C. Oranje, *Schriftgezag.* 's-Grav. 1907. 8°. - *Waarheid of dwaling.* 's-Grav. 1910. 8°. - *Gedachteniswoord. Uitgespr. bij het verlaten der Nobelstraatkerk* [te 's-Gravenhage] den 20en [19en] Sept. 1911. 's-Grav. 1911. 8°. - *De Heere is mijn Herder. Ps. 23 toegelicht.* Kampen. 1914. 8°; 2e dr. ald. 1921. 8°. - *Waarheen met onze moeite en ons verdriet*? *Een woord ter bestiering in deze bange tijden.* 's-Grav. 1914. 8°. - *Het Heilige Land*, *bezien bij het licht van Bijbel en historie.* Met 24 pl. Kampen, 1915. Gr. kw.° form. - *Christus Consolator. Johannes elf toegelicht voor kranken en lijdenden.* Kampen. 1916. 8°. - *De Onwankelbare Belijdenis der hope. Leerr. geh. te 's-Gravenhage bij het ingaan van zijn emeritaat.* 's-Grav. 1920. 8°. - *Waarom zijt gij lid eener Gereformeerde Kerk*? 's-Grav. 1922; 7e-9e dr. ald. 1928, '29. - *In de Oefenschool des Gebeds.* 1e 2e dr. 's-Grav. 1923. 8°. - *Heeft de Christelijke Gereformeerde Kerk recht van bestaan*? 's-Grav. 1922. 8°; 4e dr. ald. 1922. 8°. - *Een onhoudbaar standpunt.* 's-Grav. 1923. 8°. - *Christus Remunerator of de groote dag van Christus.* 's-Grav. 1923. 8°. - *Het atheïsme van dezen tijd of .... het aloude Christendom.* Tijdwoord. 's-Grav. 1923. 8°.

L i t t e r a t u u r : *Jaarboek t. dienste v.d. Geref. Kerken in Nederl.* Jrg. 1927, blz. 335-338. - *N. Haagsche Crt.* 20 Febr. 1926. - *N. Rott. Crt.* 20 Febr. 1926 (Av. Bl. E). - G.A. Wumkes. *It Fryske Réveil*, blz. 213.

[Johannes van der Linden van Spranckhuysen]

LINDEN VAN SPRANCKHUYSEN (Sprankhuizen) (Johannes van der) geboren te 's-Hertogenbosch in 1766, overleden te Veendam den 13en Febr. 1855, werd den

20en Oct. 1784 ingeschreven als student aan de hoogeschool van Groningen. Den 7en Oct. 1788 na afgelegd praeparatoir examen door de Classis van Leeuwarden toegelaten als proponent deed hij den 18en Jan. 1789 intrede te Paesens (m. Mt. XXVIII:20), na den 11en Jan. bevestigd te zijn door Ds. J.P. Escher, pred. te Nes

en Wierum en Ds. J. Crans, pred. te Morra (bev. t. 1 Tim. IV:16). Reeds den 10en Mei d.a.v. nam hij afscheid van deze gemeente wegens vertrek naar Kantens (t. Fil. I:27*a*), waar hij op 2en Pinksterdag 1 Juni 1789 intrede deed (m. Mt. XVII:5*b*. 'Hoort Hem', na voorafgegane bevestiging door Ds. H. Blankstein, van Huizinge, Ds. A.J. Costerus, van Rottum en Ds. G.J. Hulsewé van Stitswerd, van wie laatstgen. de bev. preek hield (t. Col. I:28). Hij diende zijn tweede gemeente bijna 57 jaar, de laatste jaren echter bijgestaan door den hulpprediker W. van der Tuuk, die 28 Maart ook zijn opvolger te Kantens geworden is. Met ingang van 1 Apr. 1846 verkreeg hij s.h. emeritaat, den 15en Maart te voren hield hij zijn afscheidsrede (t. Rom. X:1). Als emeritus vestigde hij zich metterwoon te Veendam, waar hij op ruim 88jarigen leeftijd overleed.

Hij heeft zich doen kennen als vurig patriot, als overtuigd tegenstander van het kerkelijk gezag der drie Formulieren van Eenigheid en daarbij als scherp gekant tegen de Afgescheidenen van 1834.

Zijn eerste publicatie was een politieke preek, verschenen onder den titel: *De schuld der misleide Oranje vrienden verzacht*, *en de gezamentlijke Ingezetenen der Ommelanden tot eendracht opgewekt naar aanl. v. Joann. VI:12 door den Burger J. van der Linden*, *pred. te Kantens.* Gron. 1795. 8°. (*Boekz.* 1795*a.* 526). - Vele jaren later liet hij daarop volgen: *Tweetal Leerredenen over de Christelijke Leer*, *rakende de regtvaardiging uit genade door het geloof*, *n. aanl. v.d. XXIII en XXIVste. Afd. van den Heidelbergschen Catechismus.* Gron. 1814. 8°. In deze preeken beweegt de schr., anders dan in de eerstgen. preek, zich op leerstellig terrein. Ook deze uitgave wekte, evenals de voorafgaande aanstoot. De Theologische Faculteit van Groningen plaatste in de *Boekzaal* (Jrg. 1814*a*, 347) een publicatie d.d. 12 Maart 1814 (onderteekend door haar Decaan Prof. H. Muntinghe), waarin zij verklaarde, eerst *na de uitgave* der *Twee Leerredenen* met bevreemding de *Voorrede* gelezen hebbende, het haar plicht te achten het publiek in herinnering te brengen, dat haar approbatie van die uitgave 'eenig en alleen de *twee Leerredenen*' betrof. In een kort daarop in hetzelfde maandschrift geplaatste bespreking van deze uitgave wordt na een paar loffelijke opmerkingen aan het adres van v.d. L., afgezien van de voorrede, de *inhoud* dezer leerredenen onsympathiek genoemd. Ze zullen zoo heet het 'eer dienen om verbittering dan om verbetering, en verwijdering en geen vereeniging te veroorzaken' (*Boekz.* 1814*a*, 372-374)

Zeven jaar later gaf hij in het licht *Leerredenen*, *uitgesproken bij gelegenheid der plegtige opening van de kerk*, *voor de Herv. gem. te Kantens*, *op Zondag den 29 Apr. 1821.* Gron. 1821. 8°.

Daarna volgde zijn *Proeve eener vrije behandeling van den Heidelbergschen Catechismus in den geest van het gezuiverd Christendom overeenkomstig het beginsel der Kerkhervorming.* Gron. 1825-1826. 4 dln. 8° 2e dr. ald. 1834-1835. 8°. Hierin gaf hij reeds duidelijk blijk van zijn opvatting, dat namelijk in den Heid. Cat. het beginsel der Hervorming nog niet voldoende was doorgevoerd en het derhalve de taak der nieuwere theologie bleek dit verder te ontwikkelen.

Pas in 1834, het jaar der Afscheiding, deed hij meer van zich hooren. Van rechtzinnige zijde was in de eerste jaren na 1830 de aanklacht gerezen tegen alle predikanten, die min of meer in evangelisch-vrijzinnigen trant leerden, dat zij hun eed op de Formulieren van Eenigheid braken en gestolen brood aten. Hiertegenover

gaf de Groningsche hoogleeraar Dr. P. Hofstede de Groot zijn *Gedachten* over deze beschul-